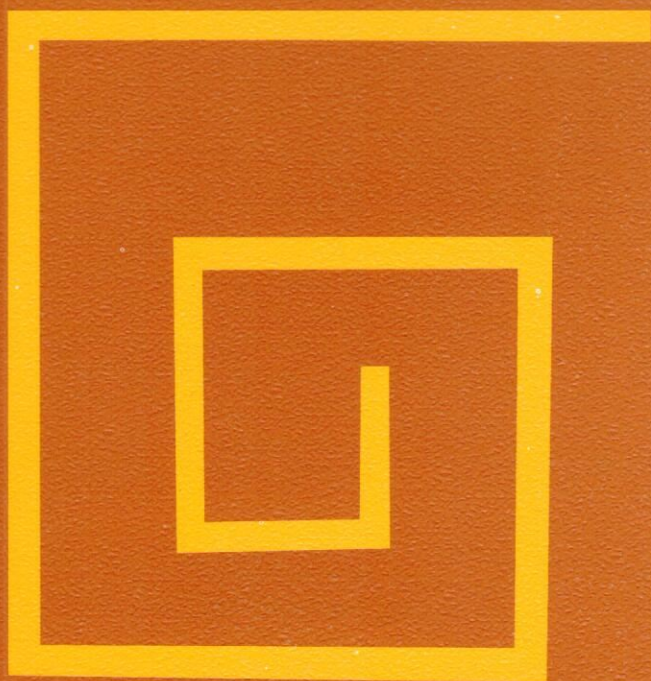

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ

Από τη Βυζαντινή περίοδο
μέχρι σήμερα

ΒΑΣ. ΒΛ. ΣΦΥΡΟΕΡΑ

Β Έκδοση
Δήμος Ελευσίνος – 2005

ΒΑΣ. ΒΛ. ΣΦΥΡΟΕΡΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ

ΑΠΟ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

ΕΚΔΟΣΗ ΔΗΜΟΥ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

2005

Εξώφυλλο: Βίβιαν Θωμοπούλου

Στους εργάτες
και στα παιδιά
της Ελευσίνας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πρωτογνώρισα την Ελευσίνα έφηβος ένα Μαρτιάτικο απομεσήμερο, με την ανέμελη συντροφιά μου των φοιτητικών χρόνων και με δύο σοφούς μας δασκάλους, το Νίκο Βέη και το Φαίδωνα Κουκουλέ, που είχαν δεχθεί να μας συνοδεύσουν. Δεν θα μας μιλούσαν για το Ιερό ούτε για την μυστηριακή λατρεία. Βυζαντινολόγοι και οι δύο, είχαν να μας ιστορήσουν για τους Αρβανίτες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή στα ύστερα βυζαντινά χρόνια, για τους Φράγκους και τους Καταλανούς, κι ακόμα για τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές που είχαν αποκαλυφθεί στη διάρκεια των ανασκαφών και για τους δυο μεταβυζαντινούς ναϊσκους, τον Άγιο Ζαχαρία και την Παναγίτσα, που βρίσκονταν στο χώρο του Ιερού.

Καθώς αντικρύζαμε από την Παναγίτσα το γύρω χώρο, ο Βέης, σαν να μονολογούσε, ψιθύρισε μια φράση, απ' την οποία για χρόνια θυμόμουν λίγες λέξεις, που τις ξαναβρήκα τώρα, καθώς συγκέντρωνα το υλικό γι' αυτό το βιβλίο: «'Η μυστηριώτις 'Ελευσίς ήν δτε...»

Η Ελευσίνα, όπως τη γνώρισα εκείνο το απόγευμα, με το φως να παίζει στα λιόδεντρα και τις αμυγδαλιές ολάνθιστες, δεν υπάρχει πια. Ο φράγκικος πύργος, μοναδικό απομεινάρι της μεσαιωνικής ιστορίας της πόλης, γκρεμίστηκε από τη βιομηχανία του τσιμέντου, οι αμυγδαλιές -χιλιάδες αμυγδαλιές- έχουν χαθεί μαραμμένες από τους καπνούς των εργοστασίων και την τσιμεντόσκονη κι η μικρή γραφική πολιτεία λογχίζεται από τα φουγάρα των βιομηχανιών. Κάθε αυγή και κάθε βράδυ φάλαγγες τ' αυτοκίνητα φέρνουν εδώ από τις γειτονικές πόλεις εργάτες, χιλιάδες εργάτες, για να καλύψουν τις ανάγκες των εργοστασίων που δουλεύουν ασταμάτητα για να τροφοδοτήσουν την ακόρεστη αγορά με τσιμέντο και πετρέλαιο, με γεωργικά φάρμακα και πλαστικά.

Για πολύ λίγους είναι σήμερα η Ελευσίνα ο χώρος του σημαντικότερου ίσως Ιερού του αρχαίου κόσμου. Ακόμη λιγότεροι γνωρίζουν τη σημασία της στην Επανάσταση του 1821 και την πορεία της αργότερα, ως την αρχή της ανάπτυξής της στο τέλος του περασμένου αιώνα. Για τους πολλούς είναι απλώς η εργατούπολη, που η καρδιά της χτυπά αποκλειστικά στο ρυθμό των μηχανών, απωθητική για ορισμένους, πόλος έλξης γι' άλλους, σ' όσους πιστεύουν σ' ένα καλύτερο αύριο.

Ασήμαντο ψαροχώρι με τριάντα καλύβες ως την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, έμεινε επί δεκαετίες στο περιθώριο, κι ας ήταν η θέση της καίρια για την επικοινωνία της πρωτεύουσας με την Πελοπόννησο και την κεντρική Ρούμελη. Την αργόσυρτη πορεία της επιτάχυναν η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής και η τομή του Ισθμού της Κορίνθου και λίγα χρόνια αργότερα η άφιξη των προσφύγων. Οι παλιοί Αρβανίτες, που, ριζωμένοι από αιώνες στα Δερβενοχώρια, είχαν δημιουργήσει τώρα μια αξιόλογη κωμόπολη στο λιμάνι της Ελευσίνας, είδαν τους ξεριζωμένους της Μικράς Ασίας σαν αδελφούς. Νέες αντιλήψεις ενός κόσμου που προερχόταν στο μεγαλύτερο μέρος του από τις πιο εξελεγμένες περιοχές των ανατολικών ακτών του Αιγαίου συζεύχθηκαν με τις αυστηρές αρβανίτικες και καρπός της σύζευξης αυτής υπήρξε μια κοινωνία ζωντανή και δημιουργική, ένας λαός εργατικός και γλεντοκόπος.

Την ιστορική πορεία αυτής της πόλης, από τους αιώνες της σιωπής ως σήμερα επιχειρώ να περιγράψω σ' αυτό το βιβλίο. Όταν ο δραστήριος δήμαρχος Ελευσίνας κ. Μιχάλης Λεβέντης με παρεκάλεσε εκ μέρους του Δημοτικού Συμβουλίου και της «Επιτροπής των Αισχυλείων» ν' αναλάβω αυτό το έργο, δέχθηκα την πρόκληση πιστεύοντας ότι αξίζει να ερευνηθεί και να παρουσιασθεί το άγνωστο παρελθόν της νέας Ελευσίνας και να επισημανθούν οι παράγοντες που καθόρισαν την εξέλιξή της κυρίως στα εκατό τελευταία χρόνια. Η έρευνα τριών χρόνων, όσο κι αν υπήρξε συστηματική και επίμονη, δεν μπορώ να πω ότι μου αποκάλυψε όσα είχα ελπίσει. Οι πηγές σιγούν για την περίοδο της Τουρκοκρατίας ή είναι περιορισμένης αξίας, οι περιηγητές βλέπουν σχεδόν μόνο την αρχαία Ελευσίνα, έγγραφα δεν υπάρχουν. Χρειάστηκε να αναδιφήσω δεκάδες έργων για την Επανάσταση για ν' απομονώσω τα στοιχεία εκείνα που αναφέρονται αποκλειστικά στη δράση των κατοίκων της περιοχής στα πλαίσια των επιχειρήσεων στη δυτική Αττική. Πενιχρές ήταν οι ειδήσεις και για τα πρώτα πενήντα μετά την Απελευθέρωση χρόνια, αλλά και για την επόμενη περίοδο οι πληροφορίες που συγκέντρωσα δεν ήταν επαρκείς για τη συναγωγή συμπερασμάτων σχετικών με την αύξηση του πληθυσμού, που είχε ως συνέπεια τη μεταβολή της νοοτροπίας και της πολιτικής συμπεριφοράς των κατοίκων.

Το υλικό για τα μεταπολεμικά χρόνια – τα χρόνια της βιομηχανικής έκρηξης στην Ελευσίνα – είναι αναμφισβήτητα πλούσιο, η αξιοποίησή του όμως παρουσιάζει ειδικά προβλήματα, καθώς σημαντικό μέρος του είναι δυσπρόσιτο και διεσπαρμένο σε κρατικές υπηρεσίες και ιδιώτες. Δεν

υπάρχει αμφιβολία ότι μια ειδική μελέτη θα ήταν ενδιαφέρουσα από πολλές πλευρές, αλλά για την εκπόνησή της θα απαιτηθεί πολύς χρόνος.

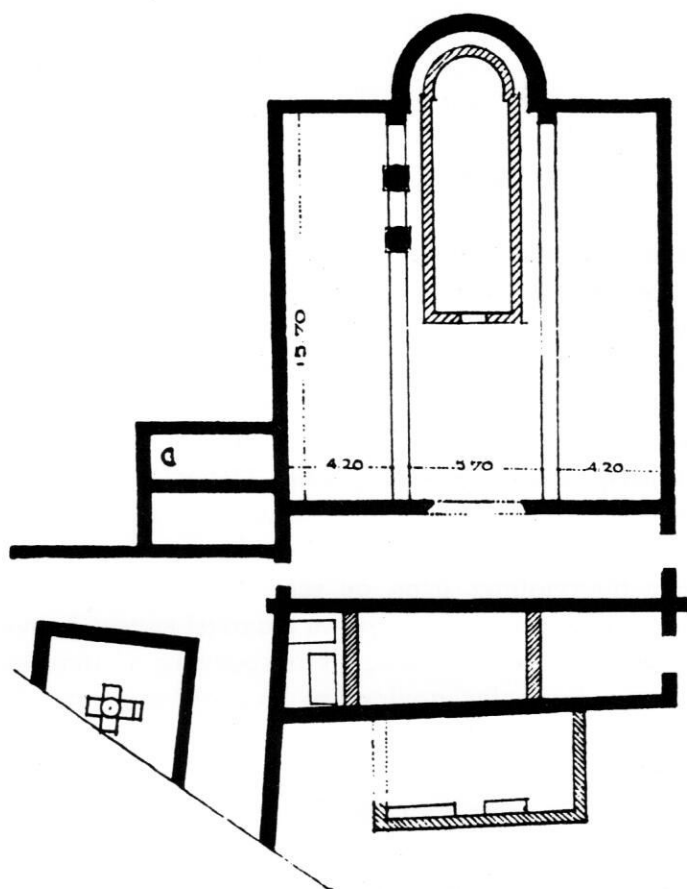
Η «Ιστορία της Ελευσίνας από τη βυζαντινή περίοδο μέχρι σήμερα» απευθύνεται στον αναγνώστη που θέλει να γνωρίσει τους σημαντικότερους σταθμούς της εξέλιξής της, τα κυριότερα γεγονότα, που τη μετέβαλαν, όπως το είχε προβλέψει λόγιος του περασμένου αιώνα, «άπό χωρίον άλιέων εις σφύζουσαν βιομηχανικήν πόλιν». Σκοπός μου ήταν να δώσω το ιστορικό περίγραμμα, που θα αποτελέσει αφετηρία για άλλες εργασίες ειδικότερες, και θα ονόμαζα το βιβλίο αυτό Χρονικό της Ελευσίνας, αν ο τίτλος δεν είχε χρησιμοποιηθεί παλιότερα από τον Αριστείδη Μεθενίτη, που το έργο του σε αρκετές στιγμές της έρευνάς μου στάθηκε χρήσιμο βοήθημα. Νομίζω ότι τα νέα στοιχεία που συγκέντρωσα φωτίζουν σκοτεινές περιόδους και συμπληρώνουν κενά –στο βαθμό που ήταν δυνατό–, και ελπίζω ότι η προσπάθειά μου θα δημιουργήσει σε νέους επιστήμονες, ειδικούς στην κοινωνική και οικονομική ιστορία του τόπου, ερεθίσματα για τη σύνταξη επί μέρους μελετών. Είμαι βέβαιος ότι ο Δήμος Ελευσίνας, που χωρίς τη συμπαράστασή του δεν θα ήταν δυνατή η συγγραφή και η έκδοση αυτού του έργου, πρόθυμα θα ενισχύσει και άλλες προσπάθειες για τη διερεύνηση και την ερμηνεία κοινωνικών φαινομένων που χαρακτηρίζουν την πόλη, ιδιαίτερα στα τελευταία εβδομήντα χρόνια.

Α'. ΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ

Η βίαιη απομάκρυνση των αρχαίων θεών από την Ελευσίνα, η καταστροφή του Ιερού και των άλλων οικοδομημάτων, δεν εσήμανε και την εγκατάλειψη του χώρου. Τα οικοδομικά υλικά των ερειπίων, τα γλυπτά και οι ανδριάντες, οι κίονες και τα βάθρα, χρησιμοποιήθηκαν και πάλι για να στηρίξουν ή να στολίσουν τους ναούς της νέας θρησκείας, όπως έγινε και σ' άλλους τόπους της αρχαίας λατρείας: στη Δωδώνη, στην Επίδαυρο, στην Ολυμπία. Σταυροί κι άλλα χριστιανικά σύμβολα χαράχθηκαν πάνω στα ειδωλολατρικά καλλιτεχνήματα για να διώξουν τα «κακά πνεύματα» κι η ζωή στη γη της Δήμητρας συνεχίστηκε μέσα σε νέες συνθήκες, άγνωστο με ποιό ρυθμό και για πόσους αιώνες, για να διακοπεί κάποτε ξαφνικά και να ξαναρχίσει με νέους κατοίκους, μεταφερμένους σ' αυτό το κομμάτι της Αττικής όταν είχε αρχίσει το ψυχορράγημα της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Δεν ξέρουμε πόσο αντιστάθηκε η μυστηριακή Ελευσίνα στο Χριστιανισμό και πότε ακριβώς αγκάλιασε την πόλη το κήρυγμα του Παύλου στην Αθήνα και στην Κόρινθο. Οι ελάχιστες αναφορές σ' αυτήν, που με κόπο μπορεί να βρεί ο ερευνητής σε κείμενα εκκλησιαστικών Πατέρων κυρίως, γίνονται μόνο για να καταγγελλθούν τα «*δργια τῶν μυστῶν*» ή, με αφορμή πάντοτε τα μυστήρια, για να ελεγχθεί η «*μωρία τῶν Ἑλλήνων*» και για να καταδικασθεί η «*πολύθεος πλάνη*» τους¹. Είναι όμως βέβαιο ότι ο πέμπτος αιώνας βρήκε την Ελευσίνα χριστιανική.

Πήλινες λυχνίες με εγχάρακτο το σημείο του σταυρού, πήλινο αγγείο με την επιγραφή «*Εὐλογία σοι, καλέ*» και μια επιγραφή σε μάρμαρο, που πιστεύεται ότι ανήκει σε παλαιοχριστιανικό ναό, με τη φράση «*Ἐπὲρ εὐχῆς Ἀρτεμεισίου καὶ παντός τοῦ οἴκου αὐτοῦ*» χρονολογούνται στον πέμπτο αιώνα. Τα ευρήματα αυτά και κυρίως τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, που αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές² αποτελούν αποδείξεις για την ύπαρξη αξιόλογης ίσως χριστιανικής κοινότητας.

Κάτοψη παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ελευσίνας στη θέση όπου σήμερα ο μεταβυζαντινός ναΐσκος του Αγίου Ζαχαρία (Αναδημοσιεύεται από τη μελέτη του Γ. Σωτηρίου, Αί παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος, «'Αρχαιολογική 'Εφημερίς» 1929, σ. 184).

Από τις τρεις βασιλικές η σημαντικότερη βρίσκεται στο βορειο-ανατολικό σημείο της αυλής του αρχαίου Ιερού, στο χώρο του μεταβυζαντινού ναΐσκου του αγίου Ζαχαρία. Τρίκλιτη, πλάτους 15.40 μ. και μήκους 15.70 μ., δεν εντυπωσιάζει σήμερα τον επισκέπτη: λείψανα μονάχα σώζονται από τις επιβλητικές κιονοστοιχίες της και, στη βόρεια πλευρά του εξωνάρθηκα, το βαπτιστήριο, με σταυροειδή κολυμβήθρα και με δυο συνεχόμενα επιμήκη διαμερίσματα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: το χαρακτηριστικό

σχήμα του, όμοιο με ανάλογα μικρασιατικά κτίσματα (της Σμύρνης, της Περγάμου, της Μιλήτου κ.α.) θεωρείται ότι αποκαλύπτει την επικοινωνία της Ελευσίνας με άλλα χριστιανικά κέντρα. Η βασιλική αυτή τοποθετείται επίσης στον πέμπτο αιώνα, στον οποίο, άλλωστε, ανήκει και ένα θωράκιο — με ωραία διακοσμητικά στοιχεία — που κλείνει μέσα σε κύκλο σταυρό και τα γράμματα Α-Ω. Δυο τοίχοι, που χωρίζουν τον εξωνάρθηκα σε τρία διαμερίσματα και ένα πρόσκτισμα στα δυτικά του εξωνάρθηκα είναι προσθήκες μεταγενέστερης εποχής, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η Ελευσίνα αρκετούς αιώνες μετά την κατάργηση των Μυστηρίων διατηρούσε ακόμη ένα αριθμό κατοίκων³.

Πόσος πληθυσμός είχε μείνει στην πόλη και ως τότε δεν θα το μάθουμε ίσως ποτέ. Είναι όμως βέβαιο ότι η θέση της Ελευσίνας θεωρήθηκε στρατηγικά σημαντική και οχυρώθηκε σε δυο τουλάχιστον περιόδους: ένα τμήμα βυζαντινού τείχους, που σώθηκε στην ανατολική πλευρά του Ιερού, ανάγεται πιθανότατα στους Ιουστινιανεύσιους χρόνους (527-565)⁴, και ένας πύργος στην κορυφή του λοφίσκου πρέπει να χτίστηκε στους αιώνες της Φραγκοκρατίας.

Ο Προκόπιος στο «Περί κτισμάτων» αναφέρει ότι στην περιοχή αυτή ο Ιουστινιανός επισκεύασε ή έκτισε τείχη για να προστατεύσει τον πληθυσμό από τις βαρβαρικές επιδρομές, αλλά και από τις πρώτες μετακινήσεις νομαδικών φύλων: *«τόν Ἴσθμόν ὄλον ἐν τῷ ἀσφαλεῖ ἐτειχίσατο, ἐπεὶ αὐτοῦ τά πολλά καταπεπτώκει ἤδη. Φρούρια δὲ ταύτῃ ἐδείματο καὶ φυλακτῆρια κατεστήσατο. Τούτῳ δὲ τρόπῳ ἄβατα τοῖς πολεμίοις ἅπαντα πεποίηκεν εἶναι τὰ ἐν Πελοποννήσῳ χωρία»*⁵. Σε άλλο σημείο πληροφορεῖ ότι στις πόλεις που βρίσκονται νοτιότερα από τις Θερμοπύλες και που τα τείχη τους είχαν ερειπωθεῖ ανανέωσε *«τούς περιβόλους ἅπαντας»* και μνημονεύει συγκεκριμένα τα τείχη των Πλαταιῶν και της Αθήνας⁶.

Ο πύργος των χρόνων της Φραγκοκρατίας δεν σώζεται πια: το 1953 είχε εξαφανισθεῖ και το τελευταίό ἴχνος του από τους νεότερους επιδρομείς, για να τροφοδοτηθoύν οι τσιμεντοποιίες της περιοχής. Σ' αυτόν τον πύργο βρέθηκε, κατά τον Γάλλο Φραγκίσκο Lenormant, που πρώτος, στις αρχές της δεκαετίας του 1860, πραγματοποίησε ανασκαφές στον ιερό χώρο, ένα ακόμη ἔμμεσο τεκμήριο της ιστορίας του τόπου: χρυσό δαχτυλίδι με την επιγραφή *«Σφραγὶς Καστροφύλακος Δερμοκαΐτου»*. Σε άλλο σημείο του ίδιου χώρου

βρέθηκε άλλη σφραγίδα, στην οποία διαβάστηκαν οι λέξεις «*ἀρχων Σέργιος*»⁷. Ήταν «καστροφύλακας» της Ελευσίνας ο Δερμοκαΐτης — της γνωστής βυζαντινής οικογένειας — κι ήταν ἀρχων του τόπου ο Σέργιος, ή τα σφραγιστικά αυτά μνημεία ανήκαν σε αξιωματούχους γειτονικών πόλεων; Ούτε η προέλευσή τους είναι εξακριβωμένη, ούτε η εποχή στην οποία ανήκουν.

Γεγονός είναι ότι κάθε ιστορικό ίχνος χάνεται για την Ελευσίνα για επτά τουλάχιστον αιώνες, από τον έκτο ως τον δέκατο τρίτο. Το τοπωνύμιο, με μια έμμεση, θολή μαρτυρία για την κατάσταση της πόλης, το ξαναβρίσκουμε μόλις στις αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα. Σε μια επιστολή του λόγιου μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη - Ακομινάτου, γραμμένη τις παραμονές της τέταρτης Σταυροφορίας (1204) προς τον λόγιο επίσης Μιχαήλ Αυτωρειανό, κατόπιν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, γίνεται λόγος για την πνευματική κατάπτωση της Αθήνας και για την ερήμωση της Αττικής: ο Χωνιάτης, ξεκινώντας από τη φράση του Εκκλησιαστή «*γενεά πορεύεται και γενεά έρχεται ή δέ γή εις τόν αιώνα έστηκε*», παρατηρεί ότι μόνο τα ονόματα των άλλοτε ξακουστών τόπων σώζονται στα στόματα των κατοίκων: «*ό μελιχρός Ύμητός, ό ευγάληνος Πειραιεύς, ή μυστηριώτις Έλευσίς ήν ότε, ή τών Μαραθωνομάχων ίπήλατος πεδιάς, ή Ακρόπολις αύτη*». Και προσθέτει ότι η παλαιά «φιλόλογος γενεά», τώρα «*πτωχή τόν νοῦν, πτωχή τό σῶμα*», μεταναστεύει σε πλουσιότερους τόπους για να ζήσει⁸.

Ο ίδιος λόγιος μητροπολίτης μας παρέχει μια περισσότερο συγκεκριμένη πληροφορία για την ερήμωση της Ελευσίνας: η παλιά ονομαστή πόλη, τώρα (αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα) είναι «*ἀπόρρητος και σιωπής βαθείας μεστή*» — αμίλητη, πνιγμένη στη βαθειά σιωπή — γιατί οι πειρατές που φθάνουν στις ακτές της «*τούς παραβάλλοντας εις Άδου κατάγουσιν άδυτα και μυούντες θανάτου μυστήρια ούκ έῶσιν ότιποτοῦν τοῦ λοιποῦ φθέγγεσθαι*»⁹.

*

* *

Οι πειρατικές επιδρομές, για τις οποίες κάνει λόγο ο Μιχαήλ Χωνιάτης, δεν έπλητταν για πρώτη φορά την Ελευσίνα στο τέλος του δωδέκατου αιώνα. Από τις αρχές του έβδομου αιώνα οι Άραβες πειρατές αποτελούσαν αδιάκοπη απειλή για τους κατοίκους του Αιγαίου παρά την προσπάθεια του Βυζαντίου να προστατεύσει την

περιοχή¹⁰. Μετά την κατάκτηση όμως της Κρήτης απο τους Άραβες (το 825) οι επιθέσεις εναντίον των νησιών και των παραλίων περιοχών συνεχίστηκαν και το 881 πραγματοποιήθηκε η καταστρεπτικότερη επιδρομή στις ακτές της δυτικής Πελοποννήσου και στα νησιά του Σαρωνικού¹¹. Τότε πιθανότατα ερημώθηκαν η Σαλαμίνα και η Αίγινα, που αναφέρονται ακατοίκητες τον δέκατο αιώνα¹², και σ' αυτή την περίοδο μπορούμε να τοποθετήσουμε και την ερήμωση της Ελευσίνας, που οι κάτοικοί της, όπως και άλλων πόλεων, όσοι «*ἐκ τῆς τῶν δυσωνύμων Ἀγαρηνῶν ἐπιδρομῆς ὑπελείφθησαν*», κατέφευγαν σε πόλεις και σε τόπους ασφαλέστερους¹³.

Πόλεις που παρείχαν ασφάλεια στους κατοίκους της Ελευσίνας ήταν κυρίως η Θήβα, αλλά και η Αθήνα και η Κόρινθος. Η Θήβα, πρωτεύουσα του «θέματος της Ελλάδος», που είχε ιδρυθεί το 695 και περιελάμβανε την περιοχή από τον Ισθμό μέχρι τον Θεσσαλικό Πηνειό, δεν ήταν μόνο διοικητικό - στρατιωτικό κέντρο: με ανεπτυγμένη βιοτεχνία και με εμπόριο αξιόλογο αποτελούσε πόλο έλξης για τους πληθυσμούς της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας. Η Αθήνα, παρ' όλες τις οικονομικές και πολιτικές διακυμάνσεις, απορροφούσε κατοίκους από τις γύρω αγροτικές περιοχές ως το τέλος, τουλάχιστον, του δωδέκατου αιώνα¹⁴. Η Κόρινθος, τέλος, σε απόσταση δέκα περίπου ωρών απο την Ελευσίνα, διέθετε δυο από τα σημαντικότερα λιμάνια, ανατολικά και δυτικά του Ισθμού, για τις εμπορικές συναλλαγές με την Ευρώπη πριν ακόμη από τη φραγκική κατάκτηση, αλλά και με τις περιοχές της ανατολικής Μεσογείου¹⁵.

Μέσα σ' αυτό το τρίγωνο των ακμαίων πόλεων και μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, η επιστροφή κατοίκων στην Ελευσίνα και η επανοίκισή της δεν ήταν δυνατή, έστω κι αν είχε απομακρυνθεί ο αραβικός κίνδυνος. Άλλωστε, τους Άραβες πειρατές διαδέχθηκαν άλλοι — Μουσουλμάνοι, Γενοβέζοι, Νορμανδοί — που ολοκλήρωσαν το έργο της λεηλασίας και της καταστροφής. Με ορμητήριο την Αίγινα και το Μακρονήσι τα «πειρατικά σκαφίδια» πραγματοποιούσαν νέες επιδρομές¹⁶, κυρίως στα τελευταία χρόνια του δωδέκατου αιώνα, στην περιοχή του Σαρωνικού, και την κατάσταση που δημιουργούσε η «*συνεχῆς λεηλασία των θαλασσίων ληστῶν*» στην Αττική επιδείνωνε η βαρειά φορολογία που είχε επιβάλει το Βυζάντιο σε πλοία και σε χρήματα για την αντιμετώπιση των δαπανών άμυνας¹⁷. Για το λόγο αυτό δεν είναι δυνατό να δεχθούμε

την πληροφορία που παρέχει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (10ος αιώνας) στο «Περί θεμάτων» όπου διαβάζουμε: «Έχει δέ τό θέμα τῆς Ἑλλάδος πόλεις οθ' [= 79], πρώτην μὲν Σκαρφίαν, β' Ἐλευσίνα, γ' Δαύλιον, δ' Χαιρώνειαν, ε' Ναύπακτον, ς' Δελφούς, ζ' Ἄμφισσαν καί τὰς λοιπὰς». Δεν πρόκειται, όπως είναι ευνόητο, για την Ελευσίνα, αλλά για την Ελατίνα (= Ελάτεια), που κατατάσσεται στις γνωστές πόλεις και στον «Συνέκδημο» του Ιεροκλέους από τον έκτο κιόλας αιώνα¹⁸. Η Ελευσίνα εξακολουθούσε να είναι νεκρή πολιτεία.

Ο δέκατος τρίτος αιώνας αποτελεί για την Αττική αφετηρία νέων περιπετειών. Εκτός από τις επιδρομές των Νορμανδών, που είχαν πλήξει την Κόρινθο, τη Θήβα και την Αθήνα στα μέσα του δωδέκατου αιώνα, η περιοχή υπέφερε από τις συγκρούσεις που ακολούθησαν την πτώση της Κωνσταντινούπολης κατά την τέταρτη Σταυροφορία. Η Αθήνα κι όλη η Αττική, καθώς και η Βοιωτία, καταλήφθηκαν για λογαριασμό του βασιλιά της Θεσσαλονίκης από τον Βουργουνδό Όθωνα ντε λα Ρος (De la Roche), για ν' αποτελέσουν το δουκάτο των Αθηνών, που έμεινε στα χέρια των Φράγκων ως το 1311.

Τον ίδιο αυτό χρόνο, ύστερα από σκληρούς αλλά αμφίροπους αγώνες, οι Καταλανοί, νικητές στη μάχη του Κηφισού (11 Μαρτίου) αντικαθιστούσαν τους Φράγκους. Κι ενώ οι πολεμικές επιχειρήσεις συνεχίζονταν σποραδικά επί δεκαετίες κι οι κάτοικοι αναγκάζονταν άλλη μια φορά να εγκαταλείψουν τα χωριά τους καθώς οι εμπόλεμοι απομυζούσαν την παραγωγή, εμφανίσθηκαν απειλητικοί στις ακτές της Αττικής Τούρκοι πειρατές που είχαν ξεκινήσει από το νεοσύστατο εμιράτο του Αϊδινίου.

Πρόδρομοι των μεγάλων επιδρομών, που θα κατέληγαν στην κατάκτηση του τόπου ύστερα από έναν αιώνα, οι πειρατές, με αρχηγό του στολίσκου τους τον Ουμούρ μπέη, βρίσκονταν το 1332 ή 1333 στον κόλπο των Μεγάρων, όπου αντιμετώπισαν τις ενωμένες δυνάμεις των Βυζαντινών και των Βενετών. Τριάντα χρόνια αργότερα, από το 1362 ως το 1365, το στενό ανάμεσα στην Σαλαμίνα και στη Μεγαρίδα ελεγχόταν και πάλι από τουρκικό πειρατικό στόλο, παρά τις προσπάθειες του Δεσπότη του Μορέως Μανουήλ Καντακουζηνού (1348-1380) και των Βενετών να τον απομακρύνουν¹⁹.

Έτσι δεν είναι δυσεξήγητο ότι και μετά το 1388, όταν η Αττική περιήλθε στο Φλωρεντινό οίκο των Ατζαγιόλι, η Ελευσίνα εξακολουθούσε να παραμένει ακατοίκητη. Ο δρόμος Αθήνας - Κορίνθου, δρόμος σ' άλλους καιρούς πολυσύχναστος, ήταν επικίνδυνος και ο φράγκικος πύργος της Ελευσίνας είχε εγκαταλειφθεί πιθανότατα από τη φρουρά του. Αυτό τουλάχιστον συνάγεται από την περιγραφή του Ιταλού ταξιδιώτη Niccolo da Martoni, που διέσχισε το 1395 τη δυτική Αττική πηγαίνοντας από την Αθήνα στην Κόρινθο: «Όλη την ημέρα, άλλοτε καβάλα κι άλλοτε πεζοπορώντας, βαδίζαμε με πολύ φόβο, εξ αιτίας των καταραμένων [πειρατών] και των Τούρκων, που ερήμωναν εκείνους τους τόπους. Όταν βράδιασε, σε απόσταση 15 μιλίων από την Αθήνα, φτάσαμε σ' ένα κάστρο που λέγεται Λεψίνα (*Lippissinox*). Άλλοτε ήταν μεγάλη και ξακουστή πόλη, όπως φαίνεται από τα κτήρια και τους πολλούς κίονες»²⁰.

*

* *

Αυτήν ακριβώς την εποχή, που το Βυζάντιο έχανε τα εδάφη του από τους Φράγκους και τους Τούρκους, οι Αλβανοί ολοκλήρωναν τη διείσδυσή τους στον Ελλαδικό χώρο. Θεωρείται πιθανό ότι η μετακίνησή τους από την κοιτίδα τους στις βόρειες ελληνικές χώρες άρχισε τον δωδέκατο αιώνα, ίσως και νωρίτερα, είναι όμως βέβαιο ότι στα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα είχαν εγκατασταθεί στη δυτική Θεσσαλία και συγκεκριμένα στην περιοχή του Φαναρίου: το 1295 ο «αυθέντης Θεσσαλίας» Μιχαήλ Γαβριηλόπουλος αναγκάστηκε να υποσχεθεί στους κατοίκους ότι δεν θα φέρει άλλους «Αλβανίτας» στο χώρο αυτό «*πάρεξ ὅσον ἔχουν διά χρυσοβούλλου καὶ προστάγματος βασιλικοῦ*»²¹.

Το 1318 οι Αρβανίτες της Θεσσαλίας, που είχαν έλθει ως φύλακες των κάστρων και καλλιεργητές της γης, είχαν αρχίσει να λεηλατούν την περιοχή και να ταλαιπωρούν τους ντόπιους πληθυσμούς. Οι παλιοί κάτοικοι αποσύρονταν προς τα παράλια ή προς το νότο, ως το 1333, όταν το αλβανικό στοιχείο δήλωσε υποταγή στον βυζαντινό αυτοκράτορα.

Νέες αλβανικές ομάδες εγκαταστάθηκαν στην κεντρική Ελλάδα στα μέσα του δέκατου τέταρτου αιώνα, όταν ο κράλης της Σερβίας Στέφανος Ντουσάν (1331-1355) χρησιμοποίησε ως μισθοφόρους τους Αλβανούς στις επιχειρήσεις του στην Ήπειρο και στη Μακεδονία.

Κι όσο η φυγή των ελληνικών πληθυσμών συνεχιζόταν, τόσο παγιώνονταν οι αλβανικές εγκαταστάσεις, ως τη στιγμή που εμφανίσθηκε η τουρκική απειλή στην κεντρική Ελλάδα.

Οι Τούρκοι από τη Μακεδονία προχώρησαν στη Θεσσαλία και την κατέκτησαν χωρίς αντίσταση το 1393²². Οι μεμονωμένοι Αλβανοί, που είχαν φθάσει νωρίτερα, στα χρόνια της Καταλανοκρατίας²³, ενισχύθηκαν τώρα από συμπαγέστερες ομάδες ομοφύλων τους, που κατέφευγαν στην αραιοκατοικημένη ανατολική Στερεά για ν' αποφύγουν την τουρκική θύελλα, καθώς μάλιστα ο βασιλιάς της Αραγωνίας Πέτρος Δ' το 1382 χορηγούσε απαλλαγή από τους δασμούς και τους φόρους σ' όσους Έλληνες και Αλβανούς επιθυμούσαν να εγκατασταθούν στις Καταλανικές κτήσεις²⁴. Η διείσδυση συνεχίσθηκε και στις πρώτες δεκαετίες του δέκατου πέμπτου αιώνα, στα χρόνια των Φλωρεντινών δουκών της Αθήνας Νέριου Ατζαγιόλι και Αντωνίου Ατζαγιόλι, η ροή όμως νέων πληθυσμών προς την Αττική εντάθηκε όταν ο Κάρολος Α' Τόκκος άπλωσε την κυριαρχία του στην Ήπειρο, κι έδωξε τους «βαρβάρους» επιδιώκοντας την ανασύσταση του Δεσποτάτου.

Δεν είναι εύκολο να εντοπισθεί με απόλυτη χρονολογική ακρίβεια η εγκατάσταση των πρώτων Αρβανιτών στην περιοχή της Ελευσίνας. Από τη δυτική Αττική είχαν περάσει οι Αλβανοί για πρώτη φορά στα χρόνια του δεσπότη του Μορέως Μανουήλ Καντακουζηνού και συστηματικότερος αλβανικός εποικισμός στην Πελοπόννησο πραγματοποιήθηκε επί Θεοδώρου Α' Παλαιολόγου (1383-1407). Μεμονωμένοι Αλβανοί έμειναν τότε στη Μεγαρίδα κι απετέλεσαν τον πυρήνα των νέων οικισμών. Η Ελευσίνα όμως, που αφρούρητη δοκιμαζόταν, όπως είδαμε, από τις πειρατικές επιδρομές, δεν προσφερόταν για μόνιμη εγκατάσταση: στην ενδοχώρα της αρχαίας πόλης, σε απόσταση δεκαπέντε χιλιομέτρων από τη θάλασσα, διάλεξαν τον τόπο που θα συνέχιζαν επί αιώνες την ποιμενική και γεωργική ζωή τους: η γη αυτή ήταν τα Κούντουρα. Το τοπωνύμιο, που προέρχεται από προσηγορικό των βυζαντινών χρόνων²⁵ και που διατηρήθηκε ως την εποχή μας, αποτελεί ένδειξη ότι στον τόπο που εγκαταστάθηκαν υπήρχαν απομεινάρια του παλιού πληθυσμού, κι οι νέοι έποικοι κράτησαν τη λέξη αλώβητη, όπως άλλωστε συνέβη και σ' άλλους οικισμούς, στους οποίους είχαν καταφύγει κατά την πορεία τους από τη Θεσσαλία προς την

Πελοπόννησο. Μαζί με το τοπωνύμιο πήραν κι άλλες λέξεις από τους ντόπιους, πήραν και κάποιες συνήθειες, δέθηκαν με τη γή. Οι Κουντουριώτες Αρβανίτες θα ζήσουν σ' αυτό το χώρο επί αιώνες, και μόνο στο τέλος της Τουρκοκρατίας θα κινηθούν προς τη Μάντρα και τη Μαγούλα, ή θα κατέβουν στην Ελευσίνα, στη Λεψίνα των Χρονικών και των Απομνημονευμάτων, αφομοιωμένοι πια με τους άλλους κατοίκους της Αττικής.

Β'. ΑΠΟ ΤΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΣΙΝΑ

Η κατάληψη της Θεσσαλίας από τους Τούρκους το 1393 και οι εξορμήσεις προς νοτιότερες περιοχές, αποτελούσαν το προοίμιο για την ολοκλήρωση της κατάκτησης των ελεύθερων και των φραγκοκρατούμενων εδαφών της Στερεάς και της Πελοποννήσου. Αραιές στην αρχή οι επιδρομές αυτές, ξανάρχισαν πυκνότερες το 1423, όταν ο Ντουραχάν μπέης της Θεσσαλίας όρμησε με ισχυρές δυνάμεις στη Βοιωτία και στην Αττική, ανέτρεψε στον Ισθμό την άμυνα του δεσποτάτου του Μορέως και προχώρησε ως τη νότια Πελοπόννησο¹. Οι πολεις και τα χωριά που βρέθηκαν στο δρόμο των τουρκικών στρατευμάτων λεηλατήθηκαν και οι κάτοικοί τους τα εγκατέλειπαν για ν' αναζητήσουν ασφαλέστερους τόπους. Απόμερες πλαγιές και απομακρυσμένα σημεία της Αττικής έγιναν άσυλα του πανικόβλητου πληθυσμού και νέοι οικισμοί δημιουργήθηκαν σε τόπους απρόσβλητους από τις πολεμικές επιχειρήσεις. Πυρήνες Αρβανιτών, εν τούτοις, έμειναν στην περιοχή της πρώτης τους εγκατάστασης και πολέμησαν στο πλευρό των Φράγκων και των Βυζαντινών² για την απόκρουση των επιδρομών, που συνεχίσθηκαν ασταμάτητες επί είκοσι τουλάχιστον χρόνια.

Μια από τις σφοδρότερες επιθέσεις των Τούρκων πραγματοποιήθηκε το 1446, όταν ισχυρές δυνάμεις πέρασαν από τα Δερβένια και κατέστρεψαν το Εξαμίλι, τελευταίο οχυρό στη σειρά των στρατηγικών θέσεων που εμπόδιζαν την είσοδο στην Πελοπόννησο³. «*Είς τούς χιλίους τετρακοσίους σαράντα έξι, — διαβάζουμε σε ενθύμηση σε παράφυλλο χειρογράφου της εποχής — είς δεκατέσσερες του Δεκεμβρίου, ημέρα Σαββάτω, έτζάκισαν οί Τούρκοι τό 'Εξαμίλι, και έφυγαν οί αθθέντες οί δεσπότες, ό κύρ Κωνσταντίνος και ό κύρ Θωμάς μέ τούς άρχοντάς τους*»⁴. Δυο χρόνια περίπου αργότερα ο δεσπότης Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, μετά τη στέψη του στο Μυστρά στις 6 Ιανουαρίου 1449, έφευγε για την Κωνσταντινούπολη για ν' αντιμετωπίσει τη θανάσιμη για το Βυζάντιο απειλή κι οι Αρβανίτες, που ως τώρα φρουρούσαν τα περάσματα της δυτικής Αττικής, χρησιμοποιή-

θηκαν για την άμυνα της βόρειας Πελοποννήσου. Στην τελευταία όμως πριν από την Άλωση επιδρομή στην Πελοπόννησο, το 1452, ο ηλικιωμένος στρατηγός Ντουραχάν και οι γιοί του Ομάρ και Αχμέτ πέρασαν από τα Δερβένια, που ήταν πια αφύλακτα, και προχώρησαν στην Κόρινθο και ως τη νότια Πελοπόννησο ερημώνοντας τα πάντα⁵.

Παρά τα ισχυρά πλήγματα που δέχθηκε το Δεσποτάτο του Μορέως οι εστίες αντίστασης απέτρεψαν προσωρινά την κατάλυσή του, καθώς το ενδιαφέρον των Τούρκων στρεφόταν στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Η οριστική κατάκτηση της Πελοποννήσου πραγματοποιήθηκε πέντε χρόνια μετά την πτώση της Βασιλεύουσας, από τον ίδιο τον Μωάμεθ Β΄ τον Πορθητή. Με πολυάριθμο στρατό ο σουλτάνος έφθασε στον Ισθμό το Μάιο του 1458⁶ κι αφήνοντας πίσω του το κάστρο της Ακροκορίνθου κυρίευσε εύκολα τα άλλα κάστρα που βρήκε στο δρόμο του και κατευθύνθηκε προς την Πάτρα, που οι κάτοικοί της την είχαν εγκαταλείψει κι είχαν καταφύγει στις βενετικές κτήσεις και κυρίως στη Ναύπακτο. Ακολουθώντας ύστερα τον παράλιο δρόμο ξαναγύρισε στην Ακροκόρινθο, που οι υπερασπιστές της αναγκάστηκαν να παραδοθούν, και ανεμπόδιστος συνέχισε την πορεία του προς την Αθήνα.

Ο χρόνος αυτός, το 1458, αποτελεί αναμφισβήτητα ένα από τους σημαντικότερους σταθμούς στη νεότερη ιστορία της Αττικής, όχι μόνο γιατί η περιοχή περιήλθε οριστικά στο οθωμανικό κράτος, αλλά κυρίως γιατί η κατάκτησή της συνοδεύθηκε από προνόμια, που βοήθησαν στην ανάπτυξη της Αθήνας οικονομικά και πληθυσμιακά: εξήντα χρόνια αργότερα, γύρω στα 1520, η πόλη θεωρείται μια από τις σημαντικότερες της Βαλκανικής, τέταρτη σε πληθυσμό μετά την Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη και την Αδριανούπολη, με 13.000 περίπου κατοίκους⁷.

Για τα προνόμια αυτά οι πληροφορίες μας είναι πενιχρές. Κατά τον ιστορικό της Άλωσης Κριτόβουλο τον Ίμβριο, ο Μωάμεθ, μετά τη νικηφόρα εκστρατεία του στο δεσποτάτο του Μορέως, αντί να επιστρέψει αμέσως στην Κωνσταντινούπολη *«άφικνεϊται διά τῶν Μεγάρων ἐς Ἀθήνας· κατεῖχε γάρ αὐτόν ἔρως σφοδρός τῆς τε πόλεως ταύτης καί τῶν ἐν αὐτῇ θεαμάτων»*. Στην Αθήνα έμεινε τέσσερις μέρες *«τά ἀρχαῖα καί ἄρτια στοχαζόμενός τε καί τεκμαιρόμενος»* κι αφού παραχώρησε στην πόλη προνόμια έφυγε *«διά τῆς Βοιωτίας καί*

*Πλαταιίδος, άποσκοπών πάντας τε τούς έλληνικούς τόπους και άνερευ-
νών άκριβώς και πυνθανόμενος περί πάντων*⁸.

Τα προνόμια της Αθήνας, ανάλογα ίσως με όσα χορηγήθηκαν στην Ήπειρο το 1430, είναι πιθανό ότι δεν αφορούσαν μόνο τον πληθυσμό της πόλης, αλλά της ευρύτερης αγροτικής περιοχής της Αττικής, που απετέλεσε καζά (επαρχία) και εντάχθηκε αρχικά στο σαντζάκι (διοικητική περιφέρεια) των Τρικάλων και αργότερα, από το 1470, στο σαντζάκι του Ευρίπου⁹.

Στον καζά της Αθήνας περιλαμβανόταν οπωσδήποτε και η εύφορη γη της Ελευσίνας¹⁰ και ακόμα η περιοχή από την Ελευσίνα ως το Μάζι και ως την Περαχώρα, όπου υπήρχαν οικισμοί αγροτών και κτηνοτρόφων. Οι οικισμοί αυτοί είναι γνωστοί στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και της Επανάστασης ως Δερβενοχώρια, όνομα που πήραν από τα ονομαστά δερβένια της Μεγαρίδας. Από τα δερβένια δυο ήταν τα σημαντικότερα: το δερβένι των Κουντούρων, στο δρόμο Θηβών-Μεγάρων, που περνούσε από τις ανατολικές παρυφές του Κιθαιρώνα, και το δερβένι Μεγάρων-Ισθμού στη βόρεια πλευρά του Γερανείων. Από τα δυο αυτά δερβένια, τα Μεγάλα Δερβένια όπως ονομάζονταν για να διακρίνονται από τα Μικρά Δερβένια ή Δερβενάκια της Κορινθίας, το πρώτο ήταν από τα πιο δύσκολα κι επικίνδυνα περάσματα: ξεκινούσε από τη Θήβα και περνούσε από τις θέσεις Κρικκούκι, Κάζα, Μάζι, Κούντουρα, Όσιο Μελέτιο, Κλεισούρα Καντηλιού, Άγιο Λουκά, για να καταλήξει στα Μέγαρα¹¹.

Σύμφωνα μ' ένα ανώνυμο κείμενο του 1796, πολύτιμο για τις καιρίες και αξιοπίστετες πληροφορίες του, τα Δερβενοχώρια ήταν «έπτά χωρία: Κούντουρα, Βίλια, Περαχώρα, Μπίσια, Μάζι, Μέγαρα, Έξαμίλια. Αυτά κατά τό παρόν είναι τά πλέον έλεύθερα και άκαταπάτητα χωρία όπου είναι εις όλην τήν Βοιωτίαν, έστοντας και νά έχουν τά προνόμια νά είναι φύλακες εις τούς δρόμους, όπου εισέρχονται από τήν Βοιωτίαν εις Πελοπόννησον άρχινώντας από τό γεφύρι τής Τανάγρας έως τόν Ίσθμόν»¹².

Η ένταξη των Έξαμιλίων στα Δερβενοχώρια από τον Ανώνυμο συντάκτη του κειμένου στα 1796, λύνει, νομίζω, ένα πρόβλημα, που έχει απασχολήσει τους ερευνητές: ποιάς περιοχής τους κατοίκους εννοεί ο απομνημονευματογράφος του Αγώνα Φωτάκος όταν γράφει ότι οι Δερβενοχωρίτες «είχαν και προνόμια άσυδοσίας»¹³. Τους

κατοίκους της Μεγαρίδας ή τους κατοίκους της Κορινθίας, όπου επίσης υπάρχουν, όπως είδαμε, τα Μικρά Δερβένια¹⁴; Η άποψη ότι ο Φωτάκος όταν μιλάει για τα προνόμια αυτά «έχει στο νου του τα Μεγάλα Δερβένια»¹⁵ ενισχύεται και από το ίδιο το κείμενό του, αλλά και από το γεγονός ότι με τον όρο Δερβενοχωρίτες νοούνται οι πληθυσμοί της δυτικής Αττικής σε όλα τα έγγραφα της Ελληνικής Επανάστασης, στα οποία γίνεται λόγος για τη συμμετοχή τους στον Αγώνα¹⁶. Με το κείμενο του 1796, εξ άλλου, στους Δερβενοχωρίτες της Μεγαρίδας πρέπει να προστεθούν και οι κάτοικοι του Εξαμιλίου, που όπως είδαμε, αποτελούσε σημαντικό οχυρό σημείο της Πελοποννήσου για την απόκρουση επιδρομών.

Τα Κούντουρα ήταν το κέντρο των δερβενιών της Μεγαρίδας. Εδώ με το πέρασμα του χρόνου συγκεντρώθηκαν Αρβανίτες των γύρω βουνών και δημιούργησαν ένα αξιόλογο οικισμό, κεφαλοχώρι της περιοχής, που μνημονεύεται και σε δημοτικά τραγούδια:

*Μέρα καί νύχτα πολεμῶ ὄλα τὰ βιλαέτια,
γιά νά μ' ἀκούσουν τὰ χωριά, ἢ "Εγριπο κι ἡ Φήβα.
- Πουλί μου, ποῦθεν ἔρχεσαι, πουλί μου, ποῦ πηγαίνεις;
Μήν ἔρχεσ' ἀπ' τὰ Κούντουρα, μήν ἔρχεσ' ἀπ' τή Φήβα,
μήν πᾶς κατά τή Λιβαδειά καί τ' Ἀρβανιτοχώρια;¹⁷*

*
* *

Η παροχή των προνομίων αυτών στους κατοίκους της περιοχής, που θα έμεναν «κακῶν ἀπαθεῖς, φόρου δέ μόνον ὑποτελεῖς»¹⁸ πρέπει να συσχετισθεί με τη σύσταση του αρματολικιού των Δερβενίων, ενός από τα παλιότερα του ελληνικού χώρου, ίσως του δεύτερου χρονολογικά¹⁹, που αποτελούσε το ακραίο σημείο στο σύστημα φρούρησης της Ρούμελης για την αντιμετώπιση ενδεχομένης επίθεσης των Βενετών.

Αν για τους πρώτους Δερβενοχωρίτες αρματολούς δεν έχουμε ειδήσεις, υπάρχουν αντίθετα ενδείξεις για τις υπηρεσίες που πρόσφεραν οι κάτοικοι της Μεγαρίδας στα στρατιωτικά σώματα των Βενετών κατά τη διάρκεια του πολέμου 1463-1479. Ο Giacomo Barbarigo, γενικός προβλεπτής της Πελοποννήσου, σε έκθεσή του του 1465, αναφέρει τους γενναίους «στρατιώτες» (stradioti) που αγωνίζονταν εναντίον των Τούρκων και τονίζει ιδιαίτερα τη συμβολή του «κόμη των Μεγάρων, που στη φρόνηση, στην τιμιότητα και

στην ανδρεία είναι ανυπέρβλητος»²⁰. Αυτός ο «κόμης των Μεγάλων» καθώς και ο μεγαλύτερος αδελφός του, «ο κύριος των Αγράφων» (signore del' Agrafo), βρισκόταν επικεφαλής των Αρβανιτών της Ρούμελης, που είχαν ενταχθεί στις βενετικές δυνάμεις και πολεμούσαν εναντίον των Οθωμανών²¹.

Οι Βενετοί για τις υπηρεσίες τους αυτές τους παραχωρούσαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τους τιμούσαν με αξιώματα, όπως προκύπτει από σχετικά ψηφίσματα, που αναφέρονται σε μέλη των αρβανίτικων οικογενειών Μπούα, Μποζίκη, Μπλέσα και άλλων²². Αυτούς ακριβώς τους εμπειροπόλεμους Αρβανίτες χρησιμοποίησαν οι Οθωμανοί για το αρματολίκι τους, που διατηρήθηκε και στους επόμενους αιώνες, ακόμα κι όταν είχε εκλείψει ο φόβος των Βενετών, και στην ύπαρξη του αρματολικιού οφείλεται η ανανέωση των προνομίων που είχαν χορηγηθεί στον τόπο από τον δέκατο πέμπτο αιώνα.

Μια από τις ανανεώσεις αυτές, στο τέλος του δέκατου έβδομου αιώνα, προκύπτει από έγγραφο, που ένα σημείο του ως τώρα δεν είχαν προσέξει οι ερευνητές²³. Το 1680 (έτος Εγίρας 1090), ανάμεσα στους δυο βενετοτουρκικούς πολέμους (1645-1669 και 1684-1699) ήλθαν στα Δερβενοχώρια ο βαλής του Ευρίπου Ισμαήλ πασάς, στον οποίο διοικητικά ανήκε η περιοχή²⁴, και ειδικός απεσταλμένος του σουλτάνου Μεχμέτ Δ', ο σιλιχτάρης Οσμάν αγάς, εφοδιασμένος με ειδικό φιρμάνι, για να ρυθμίσουν συνοριακά ζητήματα που είχαν ανακύψει κατά τη διάρκεια του πρώτου από τους πολέμους αυτούς. Οι κάτοικοι των Κουντούρων είχαν αποφασίσει να εγκαταλείψουν τον τόπο τους και να εγκατασταθούν στην Πελοπόννησο, επειδή, όπως συνάγεται από το έγγραφο, οι Τούρκοι είχαν αφαιρέσει τη γη τους: θα δέχονταν όμως να μείνουν, μόνο αν έπαιρναν «*νέον ταπί διά τά ληφθέντα κτήματα*». Έτσι, με το ταπί του 1680, ανανέωσαν οι Τούρκοι τους τίτλους ιδιοκτησίας των Κουντουριωτών, και ασφαλώς η ανανέωση αυτή πρέπει να συναφθεί με τον παλαιότερο προνομιακό ορισμό, του 1458 ή κάποιον μεταγενέστερο²⁵, με τον οποίο είχε ρυθμισθεί το καθεστώς της γαιοκτησίας στα Δερβενοχώρια. Τον όρο για το καθεστώς της γαιοκτησίας τον βρίσκουμε σε όλους σχεδόν τους προνομιακούς ορισμούς που γνωρίζουμε, όπως π.χ. στον ορισμό του Σινάν πασά, του 1430, προς τους κατοίκους των Ιωαννίνων, στον οποίο σημειώνεται ότι «*τά γονικά τους, τά ύποστα-*

τικά τους και τά πράγματά τους όλα νά τά ἔχουν χωρίς τινος λόγου»²⁶, και στον προνομιακό ορισμό των Κυκλάδων, του 1580, σύμφωνα με τον οποίο η ιδιοκτησία είναι απαραβίαστη «καί τινάς νά μὴν εἶναι ἐβγαλμένος ἀπό τά καλά του, ἀλλά οὔτε νά τά παίρνουν ἀπό τά χέρια του»²⁷.

Σ' αυτή την ανανέωση των προνομίων των Δερβενοχωριτών αναφέρεται ασφαλώς και το ανώνυμο κείμενο του 1796, για το οποίο έγινε λόγος προηγουμένως. «Αὐτά τά χωρία — διαβάζουμε — ἔλαβαν τά προνόμια εἰς τοὺς 1677, ὅταν οἱ Βενέτικοι ἐπῆραν τὴν Πελοπόννησον ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τά χωρία αὐτά ἐστάθηκαν εἰς τὴν ὑποταγὴν τῶν Τούρκων εἰς τὴν Θήβαν καὶ ἔλαβαν ἀπὸ τὴν Πόρταν τὴν Ὀθωμανικὴν αὐτά τά προνόμια: νά εἶναι φύλακες τοῦ δρόμου, νά ἐμποδίζουν τοὺς Βενετζάνους νά μὴν ἔχουν διάβασιν τῆς Βοιωτίας καὶ νά περνοῦν οἱ κλέπται τοῦ Μορέως εἰς τὴν Βοιωτίαν νά κλέπτουν»²⁸.

Το γεγονός ότι στο κείμενο αυτό συνάπτεται η παραχώρηση των προνομίων με την κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Βενετούς, που πραγματοποιήθηκε όμως το 1687, οφείλεται προφανώς σε σφάλμα του συντάκτη, που γράφει ένα αιώνα αργότερα²⁹. Είναι όμως πιθανό ότι, εκτός από το ταπί του 1680, που αφορά αποκλειστικά το καθεστώς της γαιοκτησίας, εκδόθηκε και άλλος ορισμός που επιβεβαιώνει την ανασύσταση του αρματολικιού των Δερβενιτών, που οι κάτοικοί τους, κατά τον Φωτάκο, «εἶχαν τὴν ὑποχρέωσιν νά κουβαλοῦν νερόν εἰς τοὺς δρόμους διὰ νά ποτίζουν τοὺς στρατιώτας καὶ τά ζῶα τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας καὶ προσέτι νά φροντίζουν ὥστε νά μὴ χάνωνται τά τουρκικά ταχυδρομεῖα (μεζιλια)»³⁰.

Στο ταπί του 1680, εκτός από την ανανέωση των παλαιών προνομίων, υπάρχει πολύτιμη μαρτυρία για τα σύνορα της γης των Κουντουριωτών: «*συνορεύει μέ τὴν Σκάλαν τῶν Μεγάρων ἕως εἰς τὸ βουνόν, ἀπέναντι τῆς Σαλαμίνας καὶ Κερατοπύργου ἕως τὴν θάλασσαν καὶ συκὴν τῆς ἀκροθαλασσίας καὶ βογάζι Σπάτας, τὴν ράχην τοῦ βουνοῦ ἕως εἰς τὰ Σπιθάρια, ράχη τῆς Βλύχας, Τρυπημένη πέτρα, βράχος Κοκκίνη Ἐκκλησιά, Τοπρᾶη ταγί (χωματένιο βουνό) ἕως εἰς τὸν ποταμόν τοῦ Χαφούση καὶ ἡ εὐθεῖα τοῦ ποταμοῦ εἰς τὴν Βαλονίτσαν, βρύσην τῆς Καμάρας, εὐθεῖα τοῦ ποταμοῦ Βαλονίτσης τοῦ Κοκκίνη ἡ ἐκκλησιά, βογάζι χούνι, Λουγουτάρδεζα, ἀπέναντι τοῦ Σπανοῦ Κοπλάρι, Βελοκοζούλι, λιθάρι τοῦ Γκάμα, λιθάρι Μοσκάρι καὶ τὸ ἄλλο μέρος Φλάμπουρι καὶ ἄλλο Κολοσσούρα καὶ εἰς τὸ πηγάδι Καρατζᾶ, Μαυροβούνι,*

ἐκεῖθεν ἐπιστρέφει ἕως εἰς τὴν Σκάλαν τῶν Μεγάρων»³¹.

Μολονότι δεν είναι εύκολη η ταύτιση όλων των τοπωνυμίων, πολλά από τα οποία έχουν λησμονηθεί ή έχουν αλλάξει³², προκύπτει από την αναγραφή αυτή ότι οι Κουντουριώτες κατείχαν μεγάλη έκταση γης που απλωνόταν ως τη θάλασσα. Για τα υπόλοιπα Δερβενοχώρια καμιά γραπτή μαρτυρία δεν υπάρχει, όσο τουλάχιστον μπόρεσα να διαπιστώσω, γι' αυτή την περίοδο. Στην Ελευσίνα υπήρχαν ίσως τον δέκατο έβδομο αιώνα λίγες καλύβες ψαράδων και γεωργών στο χώρο του Ιερού, και στο λιμάνι της έφθαναν, αραιά και που, καράβια για να φορτώσουν προϊόντα της ενδοχώρας: το 1658 μαρτυρείται ότι από την Ελευσίνα γινόταν εξαγωγή βελανιδιού για τη δυτική Ευρώπη³³. Στην περιοχή, εξ άλλου, του Ιερού είχαν ανεγερθεί νωρίτερα τέσσερις τουλάχιστον εκκλησίες, οι τρεις από τις οποίες είχαν κιόλας ερειπωθεί το 1676 όταν πέρασαν από την Ελευσίνα οι περιηγητές Ιάκωβος Σρον και Γεώργιος Wheeler³⁴. Η μόνη εκκλησία που σωζόταν, ανάμεσα σε σπασμένους κίονες και σε ενεπίγραφες βάσεις αγαλμάτων, ήταν του Αγίου Γεωργίου, ενώ λίγο μακρύτερα βρίσκονταν οι ερειπωμένες εκκλησίες του Ταξιάρχη Μιχαήλ, του αγίου Δημητρίου και του αγίου Νικολάου. Η αφιέρωση των ναΐσκων αυτών σε στρατιωτικούς αγίους, φαινόμενο που παρατηρείται σ' όλα σχεδόν τα κάστρα της Ελλάδας και όχι σπάνια σε χώρους λειψάνων της αρχαιότητας, στους οποίους αφθονεί το οικοδομικό υλικό, καθώς και η ύπαρξη του ναΐσκου του αγίου Νικολάου, δεν είναι άσχετη με τις πειρατικές επιδρομές των αιώνων της Τουρκοκρατίας. Ήταν βαθιά ριζωμένη στους πληθυσμούς η πίστη ότι οι στρατιωτικοί άγιοι θα προστάτευαν τον τόπο, καθώς φαίνεται από τις παραδόσεις που σώζονται ως σήμερα στο στόμα του ελληνικού λαού³⁵.

Οι δυο περιηγητές που μας παρέχουν τη μαρτυρία για την ύπαρξη ναών δεν είχαν βρει εν τούτοις ίχνη ανθρώπινης ζωής στη Λεψίνα (*Lepsina*): «Όλοι οι κάτοικοί της την είχαν εγκαταλείψει εξ αιτίας των χριστιανών πειρατών, που ήταν πιο απάνθρωποι από τους Τούρκους», η πεδιάδα όμως που απλωνόταν γύρω της, σε μήκος επτά-οκτώ μιλίων και σε πλάτος τεσσάρων, ήταν όλη καλλιεργημένη³⁶. Πυκνούς ελαιώνες είχε βρει στην πεδιάδα της Ελευσίνας μισόν αιώνα προηγουμένως, το 1621, κι άλλος περιηγητής³⁷, πράγμα που αποκαλύπτει ότι η εκμετάλλευση της εύφορης γης είχε αρχίσει

από τον δέκατο έκτο αιώνα, παρά τη ζοφερή, και ασφαλώς υπερβολική, εικόνα που μας δίνει άλλος περιηγητής, ο Chesneau, το 1547, για την περιοχή από τον Ισθμό ως τα Μέγαρα και τη Θήβα, όπου δεν είδε παρά μόνο «ερείπια πόλεων και πύργων» και μια γη «τραχειά και ξερή, γεμάτη από δάση και πουνάρια»³⁸.

Τα Κούντουρα, αντίθετα, εξακολουθούσαν να αναπτύσσονται, αν κρίνομε από την περιγραφή του Τούρκου περιηγητή Εβλιά Τσελεμπή, που ταξίδεψε από την Αθήνα στην Κόρινθο στα 1667, ακολουθώντας το δρομολόγιο Χασιά-Χάνι Καμπόλη-Μέγαρα. Τα Κούντουρα («κάστρο Κούντουροι» τα ονομάζει) ήταν «κωμόπολη με εκατό σπίτια και με δυο μοναστήρια ακμαία», ενώ στα «παραλιακά απόκρημνα, πετρώδη, πευκόφυτα και επικίνδυνα μέρη κρύβονταν χριστιανικές φρεγάτες και καρτέρια καταραμένων»³⁹.

Οι χριστιανικές αυτές φρεγάτες ανήκαν σε φράγκους πειρατές, που δρούσαν από τα μέσα του δέκατου έβδομου αιώνα στην ανατολική Μεσόγειο και που συνέχισαν τη δράση τους επί δεκαετίες. Ένας από τους φοβερότερους πειρατές των ελληνικών θαλασσών, μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους το 1669, ο Γάλλος Ούγος Κρεβελιέ (Creveliers), στα χρόνια 1675-1678 με τα πλοία του όργωνε το Αιγαίο κουρσεύοντας τα νησιά. Σε μια από τις συχνές του επιδρομές στο Σαρωνικό αιχμαλώτισε το βοεβόδα των Μεγάρων και ανάγκασε τους Τούρκους των παραλίων να εγκαταλείψουν τον τόπο. Οι Έλληνες, όσοι είχαν μείνει, για να απαλλαγούν από τις επιδρομές του Κρεβελιέ, υποχρεώθηκαν, ύστερα από πρόταση του Γάλλου προξένου στην Αθήνα, να συνάψουν συμφωνία και να παραδίδουν στα κουρσάρικα πλοία του κάθε χρόνο σημαντική ποσότητα δημητριακών⁴⁰.

Η δράση των κουρσάρων, Γάλλων, Μαλτέζων, Δαλματών και Ελλήνων, συνεχιζόταν κι οι επιδρομές διαδέχονταν η μια την άλλη όταν άρχισε ο νέος βενετοτουρκικός πόλεμος με κέντρο επιχειρήσεων την Πελοπόννησο και την Αττική.

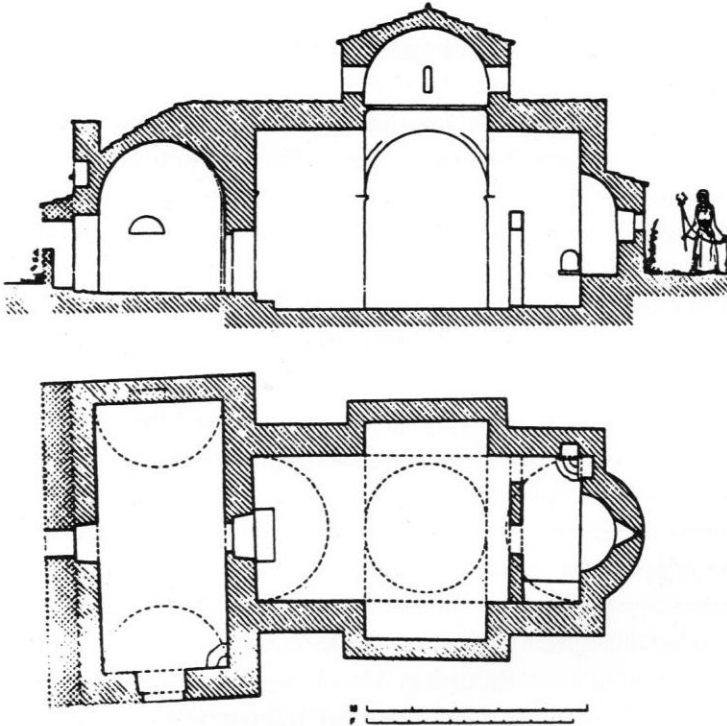
Η εμφάνιση του Φραγκίσκου Μοροζίνη στις ελληνικές θάλασσες αναπτέρωσε το ηθικό των Ελλήνων, που πίστευαν ότι έφθασε η ώρα της απελευθέρωσής τους από τους Τούρκους. Η κατάληψη των τουρκικών φρουρίων της Πελοποννήσου με τη βοήθεια Επτανησίων και Πελοποννησίων εθελοντών μεταξύ των ετών 1685-1687, οι επιτυχίες των Βενετών στη δυτική Στερεά και η επαναστατική δράση των

Ελλήνων με επικεφαλής τον επίσκοπο Σαλώνων Φιλόθεο, η συγκέντρωση κατόπι στο μυχό του Σαρωνικού του Βενετικού στόλου, που ετοιμαζόταν για την επίθεση εναντίον της Αθήνας, δημιούργησαν πολεμική ατμόσφαιρα στα ΔερβENOΧΩΡΙΑ⁴¹. Το καλοκαίρι του 1694, όταν ο Τούρκος σερασκέρης σε συνεργασία με τον Μανιάτη Λιμπεράκη Γερακάρη, μορφή τυχοδιωκτική, βρισκόταν στην περιοχή Θήβας-Μεγάρων κι ετοιμαζόταν να εισβάλλει στην Πελοπόννησο για να διώξει τους Βενετούς, βενετικός στρατός από τον Κορινθιακό προχώρησε προς τη Λιβαδειά για ν' αποκόψει τις συγκοινωνίες με τη Θεσσαλία. Σ' αυτή τη φάση των επιχειρήσεων οι ΔερβENOΧΩΡΙΤΕΣ, αδιαφορώντας για τα προνόμια τους, που πριν από λίγα χρόνια είχαν ανανεωθεί, συνεργάστηκαν με τις βενετικές δυνάμεις. Τα γεγονότα περιγράφονται αναλυτικά σε αναφορά που στάλθηκε από την Κόρινθο στις 19 Σεπτεμβρίου 1694 προς το δόγη της Βενετίας:

«Δύο σώματα τῶν ἐκλεκτῶν τούτων χωρικῶν ἐκ διακοσίων ἀνδρῶν ἐπέτυχαν μίαν νέαν ἐπιδρομὴν μεταξύ τῶν δύο τουρκικῶν στρατοπέδων, ἤτοι τῶν Θηβῶν καὶ τῶν Μεγάρων. Προχωρήσαντες οὗτοι μέχρι τῆς θέσεως πού λέγεται Κούντουρα, ἀπεχούσης μερικῆς ὥρας ἀπὸ τὰς Θήβας, καὶ πληροφορηθέντες ἀπὸ ἑνα Τοῦρκον περαστικόν, τὸν ὁποῖον συνέλαβον αἰχμάλωτον, ὅτι ἐπρόκειτο νά περάσῃ μία ἐφοδιοπομπή εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ εὑρισκομένου εἰς τὰ Μέγαρα Λιμπεράκη καὶ τῶν ἀνδρῶν του, συνοδευομένη ἀπὸ ὄχι ὀλίγους Τοῦρκους, ἐπετέθησαν κατ' αὐτῆς μέ τοιαύτην ὁρμὴν, πού τὴν διεσκόρπισαν. Οἱ συνοδοὶ Τοῦρκοι αἰφνιδιασθέντες ἀντέταξαν μικρὰν ἄμυναν καὶ ὑπέκυψαν. Ἐκ τούτων ἐφονεύθησαν περὶ τοὺς 150 καὶ ἄλλους 20 συνέλαβον αἰχμαλώτους, καθὼς ἐπίσης ἐπῆραν καὶ 30 φορτηγὰ ζῶα μέ τρόφιμα διάφορα. Πολλὰ ἄλλα ζῶα ἐθανατώθησαν κατὰ τὴν μάχην. Ἐπίσης παρέλαβον καὶ τέσσαρας σημαίας»⁴².

Με το τέλος του πολέμου πολλοὶ κάτοικοι της Αττικής και της Βοιωτίας ἔφυγαν για την Πελοπόννησο⁴³, όπου τους παραχωρήθηκαν ἀπὸ τους Βενετούς για καλλιέργεια ἐκτάσεις γῆς, που ἀνήκαν προηγουμένως στους Τούρκους. Οἱ Κουντουριώτες, που το χωριό τους εἶχε καεὶ μετὰ την ἀποχώρηση των Βενετῶν, ἀποσύρθηκαν σ' ἄλλα ΔερβENOΧΩΡΙΑ, ἐκτὸς ἀπὸ λίγους που ἀκολούθησαν το δρόμο προς τα βενετοκρατούμενα ἐδάφη.

Ανάμεσα στους πρόσφυγες της Πελοποννήσου ἦταν κι ο Χατζη-Γιώργης Ζέρβας, που ἐγκαταστάθηκε στην Ὑδρα κι ἐγίνε γνωστός με το πατριδωνυμικὸ Κουντουριώτης —γενάρχης της ναυτικῆς οἰ-

Τομή κατά μήκος και κάτοψη του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Παλιοχώρι. (Από το βιβλίο Χ. Μπούρα - Αθ. Καλογεροπούλου, Εκκλησίες της Αττικής, Αθήνα 1969, σχέδιο XXIX).

κογένειας του νησιού, πάππος του Λαζάρου και του Γεωργίου Κουντουριώτη⁴⁴. Ένα μέρος από τους κατοίκους των καταστραμμένων Κουντούρων ξαναγύρισε κι έχτισε νέο χωριό, δυο χιλιόμετρα βορειοδυτικά από το παλιό, στην έξοδο της κοιλάδας του Αγίου Γεωργίου του βουνού Πατέρας. Και το νέο χωριό εγκαταλείφθηκε αργότερα, άγνωστο πότε και για ποιά αιτία, κι η θέση του είναι γνωστή σήμερα με το όνομα Παλιοχώρι⁴⁵.

Μοναδικό απομεινάρι από την παλιότερη ιστορία του χωριού αυτού, όπου σήμερα υψώνονται απέρριπτες οικοδομές, είναι η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, χτισμένη στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, με τοιχογραφίες που μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του δέκατου έβδομου ή στις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα. Ανάμεσα στις τοιχογραφίες, τραυματισμένες από τους βανδαλισμούς σύγχρονων επισκεπτών, διαβάζεται —στη βόρεια πλευρά,

όπου η μορφή του αγίου Γεωργίου — η επιγραφή: «*Δέησις τῶν δούλων σου Γεωργίου Φρατᾶ καί Γεωργίου Μεθενίτη*»⁴⁶. Τα δυο αυτά ονόματα είναι η μοναδική μαρτυρία που έχουμε ως τώρα για επώνυμους κατοίκους του χωριού πριν από την ερήμωσή του. Δυο ακόμη ναίσκοι, που σώθηκαν στον ίδιο χώρο, ο Άϊ Λιάς του Καλόγερου και ο Άγιος Αθανάσιος, ίσως και κάποιοι άλλοι, έκαμαν τον Εβλιά Τσελεμπή να γράψει για τα «ακμαία μοναστήρια» που βρήκε στα Κούντουρα⁴⁷.

*

* *

Η ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους Τούρκους, το 1715, δημιούργησε νέο καθεστώς στα Δερβενοχώρια, που από τον καζά της Θήβας, στον οποίον υπάγονταν τώρα διοικητικά, εντάχθηκαν στον καζά της Κορίνθου. Η διοίκησή τους — επειδή οι Τούρκοι θεωρούσαν «*άπαισιον νά είναι Ρωμαίος αρχηγός*»⁴⁸ — ανατέθηκε σε Τούρκο δερβέναγα, που διοριζόταν με σουλτανικό φερμάνι ύστερα από πρόταση του Οθωμανού βοεβόδα της Κορίνθου. Σε δυο χιλιάδες έφθανε ο αριθμός των «ντερβεντζήδων», των ενόπλων φρουρών της περιοχής, που ήταν Έλληνες. Παρά τα προνόμια όμως που τους είχαν παραχωρηθεί, κατέβαλλαν, όχι μόνο τη δεκάτη των προϊόντων, αλλά και τακτικούς φόρους, που ήταν χαμηλότεροι σε σχέση με τους φόρους άλλων περιοχών. Είχαν ακόμα οι κάτοικοι των Κουντούρων και των Μεγάρων την πρόσθετη υποχρέωση να προσφέρουν στους Τούρκους αξιωματούχους που περνούσαν από τα Δερβένια δυο γεύματα, που τη δαπάνη τους κατέβαλλαν στο τέλος κάθε χρόνου («*όσα έξοδα γίνουν τόν χρόνον*») και τα εφτά Δερβενοχώρια⁴⁹.

Η παγίωση της τουρκικής κυριαρχίας, κυρίως όμως ο περιορισμός της πειρατείας, άνοιξαν το δρόμο στους Κουντουριώτες και προς την παράλια περιοχή. Η Μάνδρα και η Μαγούλα είχαν δεχθεί παλιότερα κατοίκους από τα Κούντουρα, αλλά από τις αρχές του 18ου αιώνα νέος πόλος έλξης έγινε η Ελευσίνα, που το λιμάνι της, μοναδικό στο βόρειο Σαρωνικό, αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία για το εμπόριο της περιοχής μετά την απομάκρυνση των Βενετών από τον Ισθμό και από την Πελοπόννησο γενικότερα.

Η πρώτη μαρτυρία για την αρχή του επανοικισμού της βρίσκεται στη «Γεωγραφία Παλαιά και Νέα» του Μελετίου (1728) που

σημειώνει ότι η Ελευσίνα ήταν «πόλις ποτέ, τανῦν δέ οὐδέ κώμη»⁵⁰. Ανάλογες είναι οι μαρτυρίες δυο Ἀγγλων περιηγητῶν δέκα χρόνια αργότερα, του Sandwich (1738)⁵¹ και του Poccocke (1739)⁵². Ο πρώτος βρήκε πλάϊ στα ερείπια ένα χωριό που το αποτελούσαν πενήντα μικρές καλύβες, με ισάριθμες οικογένειες «δυστυχισμένων Ελλήνων» που καλλιεργούσαν στη γύρω εύφορη πεδιάδα σιτάρι, ελιές και αμπέλια. Ο δεύτερος αναφέρει απλώς ένα «φτωχό χωριό, που κατοικείται από μερικές ελληνικές οικογένειες».

Ήταν, άραγε, η Ελευσίνα αυτή την εποχή «το σκάλωμα των Θηβών» για το οποίο γίνεται λόγος σε βενετικό έγγραφο της 22 Ιουλίου 1726⁵³; Αν λάβουμε υπ' όψη ότι η μεταφορά των προϊόντων από τη Θήβα στα Σάλωνα — παλιό εξαγωγικό λιμάνι στον Κορινθιακό — απαιτούσε 23 ώρες, ενώ από τη Θήβα στην Ελευσίνα μόνο 14, και 14 επίσης ως τον κόλπο των Αλκυονίδων, σύμφωνα με τα στοιχεία που μας παρέχουν οι «Δρομοδείκτες», μπορούμε να υποθέσουμε ότι σ' ένα από τα δυο αυτά σημεία πρέπει να τοποθετήσουμε τη σκάλα της φόρτωσης. Η Ελευσίνα προσφερόταν για τη συγκέντρωση προϊόντων που προορίζονταν κυρίως για λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια. Κτηνοτροφικά προϊόντα, πίσσα, όσπρια, βελανίδι και κερύ αποτελούσαν τα κυριότερα είδη που εξάγονταν από τη δυτική Αττική και τη Βοιωτία και γνωρίζουμε ότι η Ελευσίνα ήταν από τα σημαντικότερα κέντρα εξαγωγής βελανιδιού, που το ζητούσαν ιδιαίτερα οι Ἀγγλοι έμποροι⁵⁴.

Σταθερός έμεινε, παρά την κάποια κίνηση του λιμανιού, ο πληθυσμός της Ελευσίνας κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα. Το 1765 ήταν ακόμη ένας ασήμαντος οικισμός γεωργών και ψαράδων⁵⁵. Η παραγωγή ελεγχόταν από ένα Τούρκο, διορισμένο από τον βοεβόδα της Αθήνας Αγμέτ αγά⁵⁶, που στη δικαιοδοσία του ανήκε ο γόνιμος κάμπος, και το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε όπως θα δούμε ως το τέλος του αιώνα. Αυτός ασφαλώς ήταν ο λόγος της πληθυσμιακής στασιμότητας του τόπου. Έτσι το 1795 ο Scrofani, από τους πιο αξιόπιστους περιηγητές, βρήκε στην Ελευσίνα «πενήντα καλύβια φτωχών ψαράδων» —όσα ήταν και το 1738, όπως είδαμε— που ζούσαν με το φόβο των ληστών της περιοχής⁵⁷ και ανάλογη είναι η μαρτυρία του Olivier, το 1798, που γράφει ότι η Ελευσίνα είχε τότε διακόσιους κατοίκους⁵⁸. Ασήμαντο οικισμό θεωρούν την Ελευσίνα

και οι συγγραφείς της «Νεωτερικής Γεωγραφίας» Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς το 1791: «*Ελευσίνα, τό παλαιό 'Ελευσίς, πόλη ονομαστή από τό ναό τῆς Δήμητρος, τοῦ ὁποίου σώζονται τά ἐρείπια ἀκόμη καί τό ἄγαλμα τῆς θεᾶς καί πολλά ἐπιγράμματα... Τώρα ὅμως μήτε χωριό*»⁵⁹. Τις ίδιες πληροφορίες μας παρέχουν οι πηγές και στις αρχές του 19ου αιώνα, ο Εδουάρδος Dodwell το 1805 καθώς και ο Hobhouse το 1809. (: «τριάντα μικρά πλινθόκτιστα σπίτια με επίπεδες στέγες κι ένας ψηλός τετράγωνος πύργος, περιστασιακή κατοικία ενός Τούρκου που επιβλέπει τους χωρικούς»⁶⁰.

Ενώ η Ελευσίνα παρέμενε πληθυσμιακά στάσιμη επί αιώνες — με διακόσιους περίπου κατοίκους — τα περισσότερα από τα γειτονικά Δερβενοχώρια παρουσίαζαν όψη κωμοπόλεων, όπως συνάγεται από τη μαρτυρία του ανώνυμου κειμένου του 1796, για το οποίο έγινε λόγος προηγουμένως. Το Μάζι είχε 30 σπίτια και η Μπίσια 80. Τα Μέγαρα αντίθετα είχαν 350 σπίτια, τα Κούντουρα 300, η Περαχώρα 200, τα Βίλια 150⁶¹. Η αύξηση όμως του πληθυσμού αυτών των χωριών υπήρξε θεαματική, σύμφωνα με το ίδιο κείμενο, ανάμεσα στα 1770 και 1796: «*Εἰς τούς 1770 δέν ἦτον τά ἡμιση καί ἀπό τότε ὑπάγουν καθημερινῶς αὐξάνοντας οἱ φαμελίες καί τήν καλλιέργειαν τῆς γῆς, καί ἀγοράζουν καί τόπους ἀπό τούς πέριξ Τούρκους, ὅσους εὔρουν. Ἀγόρασαν τώρα οἱ Κουντουριῶτες ὅλην τῆς 'Ελευσίνας τήν γῆν ἀπό τούς ἀγάδες τῆς 'Αθήνας*»⁶². Η αλλαγή στο καθεστώς της γαιοκτησίας δεν επηρέασε δημογραφικά την Ελευσίνα: πενήντα σπίτια είχε ακόμη ως το 1839⁶³ και χρειάστηκε να φθάσουμε στο τέλος περίπου του αιώνα για να τριπλασιασθεί ο πληθυσμός της⁶⁴, ενώ η αύξηση του πληθυσμού κοντινών χωριών, των Μεγάρων ή της Μάνδρας π.χ., είχε πραγματοποιηθεί με ταχύτερο ρυθμό.

Η αγορά της γης της Ελευσίνας από τους Κουντουριώτες πρέπει ασφαλώς να συναφθεί με την οριστική απομάκρυνση του Αλή Χασεκί από το αξίωμα του βοεβόδα της Αθήνας. Ο Χασεκίς, επί εικοσι χρόνια — με κάποια ενδιάμεσα διαλείμματα —, από το 1775 ως το 1795⁶⁵, ως «*λέων ἐρπύσας ἐκ τῆς φωλεᾶς αὐτοῦ*» είχε κατατυραννήσει όχι μόνο τους Αθηναίους, αλλά και τους κατοίκους όλου του καζά της Αθήνας, στον οποίο είχε υπαχθεί η Ελευσίνα. Είχε αγοράσει κατά διαστήματα σε εξευτελιστικές τιμές τα χωράφια των ντόπιων⁶⁶ και τόσο ο ίδιος όσο και οι διαχειριστές των κτημάτων

του, απομυζούσαν τον πληθυσμό. Όταν το 1796 αποκεφαλίσθηκε στην Κω, όπου είχε εξορισθεί, έγινε καταγραφή της περιουσίας του και —κατά το «Χρονικό» του Παναγή Σκουζέ— το «ντοβλέτι άποφάσισε και έστειλεν εις Ἀθήνα διά νά πωληθοῦν έκ διαλειμμάτων εις δημοπρασίαν» οι εκτάσεις που είχαν περιέλθει σ' αυτόν⁶⁷. Οι αγοραστές, «ολίγοι Οθωμανοί» κατά τον Σκουζέ, πούλησαν την ίδια χρονιά τα κτήματα της Ελευσίνας στους Κουντουριώτες, όπως προκύπτει και από το κείμενο του 1796, αλλά κι από ένα μεταγενέστερο σημείωμα, στο οποίο αναγράφονται οι νέοι ιδιοκτήτες των χωραφιών. Ο συντάκτης του σημειώματος αυτού, γραμμένου ένα αιώνα περίπου μετά τα γεγονότα, μας πληροφορεί, ότι «η περιφέρεια της Ελευσίνας ήτον του Χασεκή επί Τουρκοκρατίας. Κατά το [παρόν] υπάρχει ένα διφθέριον διανομής, το πούλησε εις τους Ελευσινέους τα δύο τρίτα, ζευγάρια 23. Τα δε 9 ζευγάρια τα είχε δώσει εις τον Κιαμήλ μπέη, καθώς έχομε ακούσει ότι ήτο γαμβρός του»⁶⁸. Αν υπολογίσουμε ότι το ζευγάρι αντιστοιχούσε σε 60 περίπου στρέμματα⁶⁹, τότε έχομε έκταση 1380 στρεμμάτων που στο τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα περιήλθε στους ντόπιους.

Η μεταβίβαση στον Κιαμήλ έκτασης 540 περίπου στρεμμάτων επέτρεψε στον πανίσχυρο μπέη της Κορίνθου να αποκτήσει δικαιώματα στη γη της Ελευσίνας, καθώς μάλιστα οι διάδοχοι του Χασεκή βοεβόδες της Αθήνας δεν είχαν τη δύναμη ν' αντιδράσουν. Τουρκαλβανός έμπιστος του Κιαμήλ αντικατέστησε τον επιστάτη του βοεβόδα της Αθήνας, έστω κι αν οι αγάδες της κρατούσαν ακόμα ένα μέρος της Ελευσινιακής γης ως την Ελληνική Επανάσταση, όπως προκύπτει από έγγραφο του 1830, όταν ο Χατζή Ισμαήλ Μπέης διεκδικούσε, από το ελεύθερο πια ελληνικό κράτος, τη δεκάτη της ελαιοπαραγωγής και το δικαίωμα να πουλήσει τις τουρκικές γαίες της Ελευσίνας και της Θήβας⁷⁰.

Από τις περιγραφές των περιηγητών της τελευταίας εικοσαετίας της Τουρκοκρατίας κι από τα ελάχιστα έγγραφα που σώζονται, μπορούμε να αντλήσουμε κάποιες πληροφορίες για τη ζωή των λίγων κατοίκων του μοναδικού λιμανιού της βορειοδυτικής Αττικής. Ο Chateaubriand το 1806 σημείωνε ότι στο λιμάνι υπήρχε «άντι πλοίων άλιευτικόν μόνον άκάτιον, προσηρτημένον από τών κρίκων έτοιμορρόπου προκυμαίας». Τόνιζε όμως παράλληλα τη φιλόξενη διάθεση και την απλοχεριά των απλών ανθρώπων του ασήμαντου

χωριού στην περιγραφή του για το πλούσιο δείπνο που του πρόσφερε μια αγροτική οικογένεια: «Μετά τήν κατάργησιν τῶν μυστηρίων —γράφει— οὐδέποτε ἐγένετο, νομίζω, τοιοῦτον συμπόσιον ἐν Ἐλευσίῃ. Ἐκαθίσαμεν περί τήν τράπεζαν, τουτέστι κατεκλίθημεν κατά γῆς εἰς τὸ δεῖπνον. Ἡ οἰκογένεια εἶχε ἐψῆσει ἄρτον, οὐχί μὲν λευκόν, ἀλλά μαλακόν καὶ ἔτι κλιβάνου ἀπόζοντα»⁷¹.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1815, ένας άλλος Γάλλος, ο Ρουκουβίλλε⁷², θα αφιερώσει αρκετές σελίδες στην Ελευσίνα, στα Κούντουρα, στα Μέγαρα και στ' άλλα Δερβενοχώρια. Στην Ελευσίνα βρήκε σαράντα αρβανίτικες οικογένειες, που καλλιεργούσαν την πεδιάδα, και στο λιμάνι της περιοχής στη «σκάλα των Κουντούρων» έφθαναν μικρά πλοία, σακολέβες, για να φορτώσουν ελιές, ρετσίνοι, κρασί και κάποτε λίγο σιτάρι. Ένα χάνι, ένα τελωνείο και λίγα μαγαζιά ήταν τα μόνα οικήματα, ενώ στα Κούντουρα ζούσαν 300 οικογένειες, με 2100 κατοίκους συνολικά, από τους οποίους 730 ήταν αρματωμένοι⁷³. Διαπίστωνε ακόμα ο Ρουκουβίλλε ότι τα δημητριακά που παράγονταν στην περιοχή τα εκμεταλλευόταν ο μπέης της Κορίνθου κι οι κάτοικοι για να ζήσουν εμπορεύονταν νέφτι, χαρούπια, ξύλα, βούτυρο, μέλι και κερί, που τα μετέφεραν στην Κόρινθο για να τα πουλήσουν στους ξένους⁷⁴.

Για να εξασφαλίσουν οι Λεψινιώτες την απαραίτητη ποσότητα σιταριού ή κριθαριού, σε περιόδους αφορίας, έπαιρναν το δρόμο προς τη Θήβα και τη Λιβαδειά για να δουλέψουν στο θερισμό και στη συλλογή του ρετσινιού και να πληρωθούν σε είδος, ενώ σιγά-σιγά άρχισαν κάποιες υποτυπώδεις συναλλαγές με τα γειτονικά νησιά, τη Σαλαμίνα κυρίως, αλλά και την Ύδρα και τον Πόρο⁷⁵. Στο λιμάνι της Ελευσίνας στις παραμονές της Επανάστασης οι αφίξεις των πλοίων έγιναν συχνότερες και τα Κούντουρα αναπτύχθηκαν κι έγιναν κεφαλοχώρι, που μαζί με τα Μέγαρα κυριάρχησαν στην περιοχή, και υπήρξαν κέντρα της προετοιμασίας για τον Αγώνα που θ' άρχιζε την άνοιξη του 1821.

Γ' ΤΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ ΚΙ Η ΕΛΕΥΣΙΝΑ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ 1821

α' Η κήρυξη της Επανάστασης κι η οργάνωση της περιοχής

Η Ελευσίνα του 1821 είναι γνωστή σχεδόν μόνο για το «Στρατόπεδόν» της, που σχηματίσθηκε στα τελευταία χρόνια του Αγώνα, σε μια αποφασιστική φάση των επιχειρήσεων της Αττικής. Οι ειδήσεις εν τούτοις που υπάρχουν, διάσπαρτες σε ανέκδοτα έγγραφα και σε Απομνημονεύματα, αποδεικνύουν ότι οι λίγοι κάτοικοί της, μαζί με τους κατοίκους των Κουντούρων, πλάι στους άλλους Δερβενοχωρίτες, υπήρξαν από τους πρώτους που ύψωσαν τη σημαία της Επανάστασης και βοήθησαν όχι μόνο στα πεδία των μαχών, αλλά και στον εφοδιασμό του στόλου με εύφλεκτες ύλες, που παρήγε η περιοχή.

Δυο χρόνια πριν από την έναρξη του Αγώνα, το 1819, ο Περαχωρίτης Γεώργιος Διδασκαλόπουλος (ή Δασκαλόπουλος όπως συνηθέστερα αναφέρεται στα έγγραφα), ένας από τους λίγους μορφωμένους της περιοχής, μνήθηκε στην Κόρινθο από τον δραστήριο απόστολο της Φιλικής Εταιρείας Νικηφόρο Παμπούκη¹. Λίγους μήνες αργότερα, στις 17 Φεβρουαρίου 1820, έγινε στα Μέγαρα η μύηση του εικοσιτετράχρονου εμπόρου Βασιλείου Διδασκαλοπούλου από τον ηγούμενο της Φανερωμένης Σαλαμίνας Γρηγόριο Χατζή Αθανασίου Κανέλλο². Αν και δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία για άλλες μήσεις, μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν ήταν μονάχα δυο οι Φιλικοί της περιοχής. Ο Γιάννης Χατζη-Μελέτης, ο Χατζη-Μελέτης Ράπτης, ο Αναγνώστης Στέφας, που οργάνωσαν στρατιωτικά σώματα από Κουντουριώτες και Λεψινιώτες, είχαν ετοιμάσει τα πνεύματα, μνημένοι πιθανότατα κι αυτοί, έστω κι αν δεν περιλαμβάνονται στους γνωστούς καταλόγους των Φιλικών.

Η πληροφορία του Φωτίου Χρυσανθακοπούλου-Φωτάκου ότι «*οι Κορίνθιοι καί οί Δερβενοχωρίται ἔμειναν τελευταῖοι νά ἐπαναστατήσουν*»

και ότι «έφοβοῦντο νά πιάσουν ὡς ἀγύμναστοι τά ἄρματα»³ ἀποδεικνύεται ανακριβής ἀπό τα έγγραφα: εἶναι βέβαιο ὅτι στις 15 Μαρτίου 1821 εἶχαν ἔλθει ἀπό την Ὑδρα στα Δερβενοχώρια, απεσταλμένοι του φιλικού Ἰωάννη Κλάδου, προξένου της Ρωσίας στο νησί, ὁ Ἰάκωβος-Αχιλλεύς Θεοδωρίδης — που εἶναι γνωστός κυρίως ἀπό την πολιορκία της Ακροκορίνθου — και ὁ Παναγιώτης Μπογιατζόπουλος, φέρνοντας το μήνυμα για την επικείμενη ἐξέγερση. Την ἴδια μέρα «οἱ ἐκ τῶν Κουντούρων, οἱ ἐκ τῶν Μεγάρων, οἱ ἐκ τῆς Περαχώρας, οἱ ἐκ τῆς Βίλιας, οἱ ἐκ τῆς Μπίσιας» αγωνιστές, υπογράφουν ομαδικά, ἓνα γράμμα προς τον Κλάδο δηλώνοντας ὅτι εἶναι «πρόθυμοι εἰς κάθε δυνατήν ἐκδούλευσιν τοῦ κοινοῦ σκοποῦ τῆς πατρίδος» και «ἔτοιμοι εἰς κάθε περίστασιν μέχρις αἵματος»⁴.

Στις 25 Μαρτίου ὁ Θεοδωρίδης, ἀπό τη Μπίσια που βρισκόταν, ανακοίνωνε στον Κλάδο την ἐναρξη του Αγώνα στα Δερβενοχώρια: «τά πράγματα τά εὔρον ἀνώτερα τῶν ἐλπίδων... Ἐπί σήμερον κάμνομεν Ἀνάστασιν εἰς τήν Περαχώρα καί εἰς τήν Μπίσιαν, ὅτι ἡ περίστασις ἔτσι τό καλεῖ, καί αὔριον ἴσως κάμνομεν καί εἰς τά Μέγαρα... Παρακαλοῦμεν ὅλοι οἱ Ἀ(δελφοί) νά μᾶς δώσης τό σχῆμα τῆς σημαίας τῆς παντιέρας διά νά τό ράψωμεν»⁵. Κι ἀπό τη Μπίσια πάλι, την ἴδια μέρα, ὁ Πελοποννήσιος φιλικός Σταύρος Νικολάου ἔγραφε στην Ὑδρα: «Ἐδῶ ἡδῶ τό Γένος ἐνθουσιασμένον ἀπό τούς ἀδελφούς, κατά τάς ἰδέας καί διαταγὰς ὅπου εἶχαμεν καί τούς εἶχαν πληροφορημένους, ὡς ὅπου κοινῶς τά Δερβενοχώρια εἶναι ἐνθουσιασμένα... Ἐμεῖς ἀπό σήμερον σφαλοῦμεν τά Δερβένια»⁶.

Ἡ προετοιμασία που εἶχε συντελεσθεῖ — ὅπως προκύπτει ἀπό το ἀπόσπασμα της ἐπιστολῆς του Νικολάου — κάλυψε ὅλα τα Δερβενοχώρια, ἀλλά οἱ κάτοικοί τους δεν πολέμησαν μόνο στον τόπο τους. Ἀπό τους Δερβενοχωρίτες που αγωνίσθηκαν σε ἄλλους τόπους διακρίθηκαν ορισμένοι ἀπό τις πρώτες μέρες, κι ἀνάμεσά τους ὁ Κουντουριώτης Νικόλαος Σταύρου Ρόκας: βρέθηκε στην Κρήτη κι ἐγινε γνωστός με το ὄνομα Ζερβονικόλας, «τοῦ ὁποίου τά ἀνδραγαθήματα εἰς τάς διαφόρους ὀρμάς τῶν ἐχθρῶν ἔδωκαν κρότον μέγαν, οὐχί μόνον εἰς τήν Κρήτην, ἀλλά καί ἀπανταχοῦ»⁷. Ὁ ἐξάδελφός του, μοναχός τῆς Φανερωμένης Σαλαμίνας Ανανίας, διέθεσε εφόδια για την ἐπανάσταση και περιέθαλψε ἀργότερα συμπατριώτες του πρόσφυγες που ἐφθασαν στο νησί⁸, κι ἄλλοι πολέμησαν ἀλλοῦ πλάι σε Ρουμελιώτες και Πελοποννήσιους οπλαρχηγούς⁹.

Στις αρχές Μαΐου οι πρόκριτοι των Δερβενοχωρίων αποφάσιζαν να λάβουν μέρος στην πολιορκία της Ακροκορίνθου¹⁰ και στις 15 Μαΐου οι αρχηγοί των Κουντουριωτών Αναγνώστης Στέφας και Γιάννης Χατζη-Μελέτης ζητούσαν από την Ύδρα μπαρούτι για επτακόσιους πενήντα Κουντουριώτες και Βιλιώτες αγωνιστές για ν' αποκρούσουν το στρατό του Ομέρ Βρυώνη, που μετά τη μάχη της Γραβιάς (8 Μαΐου) λεηλατούσε τη Βοιωτία. Το γράμμα αυτό των Κουντουριωτών¹¹, εκτός από τις πληροφορίες που μας δίνει για τον αριθμό των αγωνιστών, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: απευθύνεται στον καπετάν Αντώνη Οικονόμου, τον πρωταγωνιστή της Επανάστασης στην Ύδρα, και όχι στους προκρίτους του νησιού, που μόλις στις 16 Απριλίου είχαν πάρει στα χέρια τους την ηγεσία του Αγώνα. Εξακολουθούσαν, άραγε, οι Κουντουριώτες να αναγνωρίζουν τον Οικονόμου ηγέτη της Επανάστασης στην Ύδρα, ή δεν είχαν πληροφορηθεί τη μεταβολή που είχε συντελεσθεί; Το δεύτερο είναι απίθανο, όπως άλλωστε φαίνεται από το περιεχόμενο του γράμματος, αλλά και από το γεγονός ότι η επικοινωνία με την Ύδρα ήταν εύκολη και η είδηση για την κατάσταση στο νησί θα είχε φθάσει στην Ελευσίνα. «*Ἐδῶ ἐμάθαμεν -έγραφαν— ὅτι δύο καράβια τοῦ Γένους ἔρχονται ἀπὸ Τριέστι μὲ μπαρούτι κοινόν· διὰ αὐτὸ παρακαλοῦμεν νὰ μᾶς κάμης τὴν χάριν νὰ μᾶς ἐβγάλης τὸ μερίδιόν μας διὰ 750 ἄρματα Κουντουριωτῶν, Βιλιωτῶν, ὅπου εἴμεθα διωρισμένοι εἰς τὰ πόστα τῆς Εὐρίπου καὶ εἰς τὴν Πέτραν τῆς Λεβαδείας, ὅπου σήμερον πηγαίνομεν διὰ ἐκεῖ καὶ πιάνομε καὶ αὐτὸ τὸ πόστον*». Και συνέχιζαν με την πληροφορία ότι οι «άνδρες του τουφεκιού» ήταν «μετρημένοι χίλιοι διακόσιοι δέκα επτά», που διέθεταν όμως μόνο 750 όπλα, και με τη διαβεβαίωση ότι με τον κατάλληλο οπλισμό τους θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν πολλαπλάσιους εχθρούς: «*ἄς ἔρθουν ὄχι χίλιοι πεντακόσιοι διὰ τὸν Μορέα, παρά καὶ 10 χιλιάδες νὰ εἶναι εἰς τὸ σύννορό μας Κούντουρα καὶ Βίλια, ἀδύνατον, πρῶτα ὁ Θεός, νὰ γλυτώσῃ μηδέ ἕνας*».

Η πληροφορία για 1217 ετοιμοπόλεμους άνδρες από τα Κούντουρα και τα Βίλια θα μπορούσε να θεωρηθεί υπερβολική, αν ληφθεί υπόψη ότι ο πληθυσμός των δυο χωριών, σύμφωνα με πίνακα που δημοσιεύει στο έργο του ο Rouqueville¹², ανερχόταν συνολικά σε 4200 άτομα¹³. Στον ίδιο όμως πίνακα ο Γάλλος περιηγητής υπολογίζει τους αρματωμένους των χωριών Κούντουρα και Βίλια σε 1590,

σε σύνολο 3577 όλων των χωριών, ηλικίας από 15 ως 60 χρόνων. Έτσι δεν είναι δυσεξήγητο πως, στις 24 Μαΐου 1821, ο Οδυσσέας Ανδρούτσος καλούσε τους Δερβενοχωρίτες να του στείλουν 500 άνδρες στη Λιβαδειά, για να ενισχύσουν τις δυνάμεις του και να βοηθήσουν στη ματαίωση των τουρκικών σχεδίων¹⁴. Δεν είναι γνωστό αν οι Δερβενοχωρίτες ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση του Ανδρούτσου, είναι όμως βέβαιο ότι, ύστερα από πρόταση των Κουντουριωτών, ισχυρές δυνάμεις από τη Μεγαρίδα συγκεντρώθηκαν στα Δερβένια για να ανακόψουν την πορεία των τουρκικών ενισχύσεων προς την Πελοπόννησο.

Η ενέργεια των Κουντουριωτών υπήρξε σωτήρια. Τα Δερβένια έπρεπε να κρατηθούν και για το λόγο αυτό στις 31 Μαΐου ο Κολοκοτρώνης απέσπασε από το στρατόπεδο της Τριπολιτσάς πεντακόσιους άνδρες και τους έστειλε εκεί με επικεφαλής τον Ηλία Μαυρομιχάλη και τον Νικηταρά, δυο δηλαδή από τις δυναμικότερες ηγετικές φυσιογνωμίες της Επανάστασης, ενώ παράλληλα καλούσε τους Υδραίους να ενισχύσουν με πλοία την περιοχή του Ισθμού¹⁵. Η σημασία, εξ άλλου, των Δερβενιών της Μεγαρίδας, οδήγησε το Δημήτριο Υψηλάντη, λίγες μέρες μετά την άφιξή του στην Πελοπόννησο, στην απόφαση να διατάξει τις εφορείες της Φιλικής Εταιρείας να ενισχύσουν τη φύλαξη του Ισθμού με εννιακόσιους άνδρες, επικεφαλής των οποίων ήταν ο Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης¹⁶.

Η συμβολή όμως των Κουντουριωτών σ' αυτούς τους πρώτους κρίσιμους για την επανάσταση μήνες δεν περιορίστηκε μόνο στις πολεμικές επιχειρήσεις. Ειδικευμένοι στη συλλογή του ρετσινιού και στην παρασκευή ευφλέκτων υλών, όπως το νέφτι¹⁷, εφοδίασαν τα υδραϊκά πυρπολικά με αξιόλογες ποσότητες, όπως αποδεικνύεται από τη σχετική αλληλογραφία τους με τους Υδραίους. Στις 6 Ιουνίου 1821 οι πρόκριτοι της Ύδρας απευθύνθηκαν στους προεστώτες των Κουντούρων και ιδιαίτερα στον Αναγνώστη Στέφα και ζήτησαν χίλιες οκάδες νέφτι και εκατό καντάρια ρετσίνι (δηλαδή 4400 οκάδες) που ήταν αναγκαία «εις τόν συμμαχικόν στόλον, τον αγωνιζόμενον υπέρ της σωτηρίας του Έλληνικού Έθνους»¹⁸. Στις 26 Ιουνίου ζήτησαν άλλα πενήντα καντάρια ρετσίνι, είκοσι καντάρια τρεμεντίνα (ρετσίνι καλής ποιότητας) και εξακόσιες οκάδες νέφτι, που θα φορτώνονταν από την Ελευσίνα στο πλοίο του Υδραίου Πέτρου Παντελή¹⁹. Τα υλικά αυτά, αναγκαία για τη μετατροπή των πλοίων

σε πυρπολικά, στην πρώτη φάση του Αγώνα διευκόλυναν τις ναυτικές επιχειρήσεις που πραγματοποιήθηκαν στο Αιγαίο, αλλά και αργότερα —αφού, όπως γνωρίζουμε, η προμήθεια αυτή συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια. Έτσι, στα μέσα Μαρτίου 1822 ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ως πρόεδρος του Εκτελεστικού, που είχε προέλθει από την πρώτη Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, ζητούσε από τη Σαλαμίνα, τα Μέγαρα και τα Κούντουρα να ετοιμάσουν στο συντομότερο χρονικό διάστημα τρεις χιλιάδες οκάδες νέφτι, διακόσια καντάρια κατράμι και διακόσια καντάρια ρετσίνα και να τα παραδώσουν στο υπουργείο των Ναυτικών²⁰. Αν λάβομε υπ' όψη ότι για κάθε πυρπολικό η αναγκαία ποσότητα σε νέφτι ήταν 100 περίπου οκάδες²¹ μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο εφοδιασμός των πυρπολικών του Αγώνα, τουλάχιστον τον πρώτο χρόνο, εξασφαλίστηκε από την προσφορά των Κουντουριωτών.

*

* *

Τον πρώτο χρόνο του Αγώνα από την Ελευσίνα δε φορτώνονταν μόνο εφόδια για το στόλο. Στο λιμάνι της κατέφευγαν γυναικόπαιδα από το εσωτερικό της Αττικής για να επιβιβασθούν σε πλοία που θα τα μετέφεραν στην Σαλαμίνα κι από κει σ' άλλα νησιά. Η φυγή αυτή άρχισε από το καλοκαίρι του 1821 και συνεχίστηκε κατά διαστήματα τα επόμενα χρόνια. Αυτόπτης μάρτυρας της εξόδου του άμαχου πληθυσμού από τα Δερβενοχώρια ο Γάλλος αξιωματικός De Viella, από την Ελευσίνα που βρισκόταν, υπολόγιζε ότι στη Σαλαμίνα μόνο είχαν καταφύγει δώδεκα χιλιάδες άμαχοι²². Ένα μέρος τους ήταν Δερβενοχωρίτες, οι περισσότεροι όμως προέρχονταν από άλλα χωριά και πόλεις της Αττικής και της Βοιωτίας, αφού το σύνολο του πληθυσμού των Δερβενοχωριών μόλις έφθανε, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Rouqueville, τους δέκα χιλιάδες περίπου.

Με εξασφαλισμένα τα γυναικόπαιδα οι Δερβενοχωρίτες συνέχιζαν τον αγώνα στην Πελοπόννησο για την άλωση της Ακροκορίνθου και στην Αττική για την απόκρουση του Κιοσέ Μεχμέτ και του Ομέρ Βρυώνη. Σε μια στιγμή που ο Αγώνας στη Βοιωτία και στη δυτική Αττική είχε ατονήσει —καθώς πολλοί αγωνιστές έσπευδαν στην Τριπολιτσά για να λάβουν μέρος στη διανομή των λαφύρων— ο Κιοσέ Μεχμέτ θέλησε να επωφεληθεί από το πεσμένο ηθικό του πληθυσμού: απελευθέρωσε αιχμαλώτους Δερβενοχωρίτες με την

εντολή να πείσουν τους συμπατριώτες τους να προσκυνήσουν. Διέταξε επίσης τον πρώην δερβεναγά της Μεγαρίδας και τον καδή της Θήβας Μαχμούτ αφέντη να διαπραγματευθούν με τους κατοίκους, στους οποίους θα χορηγούσε αμνηστία αν προσκυνούσαν.

Σε δυο γράμματα του από τη Θήβα, που απευθύνονται στους Γιάννη Χατζη-Μελέτη και Κωνσταντή Κοντούλη, στον ηγούμενο του Αγίου Μελετίου και σε άλλους, αποκαλύπτεται ότι είχαν προηγηθεί τρεις παρόμοιες προτάσεις, στις οποίες οι Δερβανοχωρίτες δεν έδωσαν απάντηση. Στο γράμμα της 11 Οκτωβρίου 1821 η πρόταση του Μαχμούτ αφέντη ήταν σαφής:

«Τό ήξεύρομεν όπου και έσας σās έσήκωσαν τά μυαλά σας και έχάθη ό κόσμος άδिका τών άδικων από τήν κακήν γνώσιν σας. Τώρα, φίλοι μας, σās λέγουμε, ως μεγαλύτεροι τοῦ χωριοῦ και ως γνωστικοί πού είσθε, νά κράξετε τά χωριά και νά τούς παρακινήσετε, διά νά έλθουνε νά πάρουνε ράϊ (να αμνηστευθούν) και νά προσκυνήσουνε εις τόν ύψηλότατον Μεχμέτ πασά αφέντη μας. Ήμεϊς θέλομε τό καλό σας, όπου έχουμε ψωμί και άλάτι μαζί φαγωμένα, και δέν θέλομε νά χαλασθήτε, διατί και τό βασιλικό φερμάνι γράφει, όποιος ραγιάς προσκυνήσει νά μή λαμβάνη καμία ζημία»²³.

Οι Δερβανοχωρίτες εντούτοις αγνόησαν και πάλι το έγγραφο που τους καλούσε σε υποταγή κι ετοιμάσθηκαν για τις επιχειρήσεις που συνεχιζονταν στην Αττική: οι τουρκικές δυνάμεις, αποκομμένες από τις βάσεις εφοδιασμού τους μετά τις επιτυχίες του Ανδρούτσου, αναγκάσθηκαν να αποσυρθούν στο Ζητούνι κι από κει στα Ιωάννινα²⁴, η κατάσταση όμως εξακολουθούσε να είναι ρευστή, αφού οι Τούρκοι κρατούσαν ακόμη την Ακρόπολη.

Την ίδια αυτή περίοδο, τέλος του 1821, με τη συνέλευση των Σαλώνων που άρχισε τις εργασίες της στις 15 Νοεμβρίου, διαμορφωνόταν νέα κατάσταση στα πολιτικά πράγματα της Αττικής, που αργότερα θα κατέληγε στη σύγκρουση του Οδυσσέα Ανδρούτσου με τον Θεόδωρο Νέγη, εμπνευστή και πρωτεργάτη του «Αρείου Πάγου». Από τη Συνέλευση αυτή, στην οποία έλαβαν μέρος εβδομηντατρείς πληρεξούσιοι από την Ανατολική Χέρσο Ελλάδα, απουσίαζαν οι Δερβανοχωρίτες και γενικά αντιπρόσωποι από την Αττική, εκτός από ένα Αθηναίο, τον Διονύσιο Τριανταφύλλου. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν η απουσία των Δερβανοχωριτών οφείλεται στην άρνησή τους να δεχθούν τον Νέγη ως ρυθμιστή των πολιτικών

ζητημάτων της περιοχής — καθώς ήταν γνωστό ότι η ενέργειά του ήταν αντίθετη προς τις απόψεις του Δημητρίου Υψηλάντη — ή στον αποκλεισμό τους από τον ίδιο τον Νέγρη. Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι ούτε στην Πρώτη Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου δεν έλαβαν μέρος οι Δερβενοχωρίτες, παρά τη συμβολή τους στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του πρώτου χρόνου, κι ακόμη ότι αγνοήθηκαν κατά τη διοικητική οργάνωση των επαναστατημένων περιοχών.

Η αντίδρασή τους γι' αυτόν τον παραγκωνισμό εκδηλώθηκε έντονη, όπως φαίνεται από αναφορά τους το Φεβρουάριο του 1822, προς το Βουλευτικό Σώμα, με την οποία διαμαρτύρονται για την ενσωμάτωση των χωριών τους στην επαρχία της Κορίνθου. Δεκαοκτώ πρόκριτοι και αγωνιστές, κι ανάμεσά τους οι Κουντουριώτες Γιάννης Χατζη-Μελέτης, Κωσταντής Κοντούλης, Γιάννης του Μιχάλη Ρήγα κι ο Οικονόμος του χωριού, υπογράφουν την αναφορά αυτή — γραμμένη σε γλώσσα αρχαϊζουσα από κάποιον λόγιο — και ζητούν ν' αποτελέσουν ξεχωριστή επαρχία. Διαμαρτύρονται γιατί αγνοήθηκαν κατά το διορισμό Εφόρων στη νεοσύστατη επαρχία, αλλά και γιατί αποκλείστηκαν από τη διανομή των λαφύρων της Τριπολιτσάς και της Ακροκορίνθου, και αξιώνουν από την Υπερτάτη Διοίκηση να τους «*διακηρύξη άνεξαρτήτους τῆς κορινθιακῆς ἐπαρχίας χάριν πολλά μικροτέρων ἀπό τά προνόμια, τά ὅποια ἐπί τῆς τυραννίας τοῦ Σουλτάνου παρ' αὐτοῦ*» απελάμβαναν. Τονίζοντας, εξ άλλου, τη συμβολή τους στη σταθεροποίηση της Επανάστασης στη Στερεά και στην Πελοπόννησο, προσθέτουν: «*Ἡμεῖς, σεβαστοὶ ἡμῖν κύριοι, μολονότι τῶν ἄλλων ἀδελφῶν ὁμογενῶν ἡμῶν ἦττον παρὰ τοῦ τυράννου ἐτυραννούμεθα καὶ διὰ τὴν τῶν κωμοπόλεων μας δύσβατον θέσιν οὐκ ὀλίγων παρ' αὐτοῦ προνομίων ἐνεμόμεθα (ὡς ἅπαντες καλῶς οἶδατε) καὶ κατὰ τῶν ἄλλων ὑπηκόων αὐτῶν διαφέρομεν, δέν ἐλείψαμεν, μ' ὄλον τοῦτο (εὐθύς ὁπού τό ὑπέρ πατρίδος ἱεροῦ τούτου ἀγῶνος στάδιον ἤνοιξε) ἀπό τά πρός τὴν πατρίδα χρέη μας, ἀλλά πάντα κίνδυνον καὶ ζημίαν καταφρονήσαντες τά ἄρματα ἀνελάβαμεν καὶ τοὺς ἐν Κορίνθῳ ἐχθροὺς καταδιώξαντες καὶ εἰς τό φρούριον κατακλείσαντες μέχρι τῆς αὐτοῦ ἀλώσεως ἐπολιορκήσαμεν· καὶ τοῖς Θηβαίοις καὶ Λιβαδίταις κατὰ τῶν ἐχθρῶν συμμαχοῦντες πολλοὶ μὲν ἐξ ἡμῶν κατεσφάγημεν παρ' αὐτῶν, πολλοὶ δέ αἰχμάλωτοι ἐγίναμεν· ἀλλά καὶ αἰχμαλωτισθέντες, τὴν εἰς Πελοπόννησον δίοδον αὐτῶν ἐλευθέραν ἐπιτρέψαι ἐφ' ὑποσχέσει τῆς ἡμετέρας ἀσφαλείας καὶ τῶν αὐτῶν προνομίων ἀπολαύσεως παρ' αὐτῶν*

προτρεπόμενοι, φθοροποιόν τοῦτο τῇ πατρίδι ὄρωντες, οὐ μόνον τὴν δίοδον αὐτῶν δέν ἐστέρξαμεν, ἀλλὰ καί ἐν ταῖς θύραις τῶν ἡμετέρων πατρίδων γενναίως αὐτούς καταπολεμήσαντες καί τὰς ἑμαυτῶν κωμολογίας πυρκαϊστούς παρ' ἐκείνων γεγονέναι ἰδεῖν ὑποφέροντες εἰς τὴν Πελοπόννησον εἰσβαλεῖν αὐτούς ἀπετρέψαμεν· καί, ἀπράκτους ἐπιστρέψαι ἀναγκάσαντες, ἀβλαβῆ αὐτὴν ἀπεκαταστήσαμεν»²⁵.

Το αίτημα των Δερβανοχωριτών δεν ικανοποιήθηκε, παρά τις προσπάθειες που κατέβαλαν οι απεσταλμένοι τους. Αργότερα, το Μάρτιο του 1822, οι Κουντουριώτες, για την αντιμετώπιση των δαπανών του πολέμου και για την ενίσχυση των αγωνιστών τους, διεκδίκησαν τα τελωνιακά έσοδα της Ελευσίνας, που τα διεκδικούσαν επίσης οι Έφοροι της Αθήνας, αντέδρασε όμως ο Ιωάννης Κωλέτης, μινίστρος τότε των Εσωτερικών²⁶. Ζήτησαν επίσης από τον Βουλευτικό Σώμα διαβεβαίωση ότι θα τους δοθεί ένα μέρος από τους θησαυρούς του Κιαμήλ μπέη της Κορίνθου²⁷, που είχε αποφασισθεί ότι θα περιέρχονταν στο δημόσιο ταμείο, αλλά και πάλι αγνοήθηκαν. Με τα χωριά τους κατεστραμμένα, με τους αγρούς ακαλλιέργητους ένα χρόνο, με καμιά ενίσχυση από πουθενά, διατήρησαν εν τούτοις το αγωνιστικό πνεύμα και το καλοκαίρι αντιμετώπισαν με σθένος νέα απειλή. Ο Μαχμούτ πασάς Δράμαλης με στρατό 25 χιλιάδων ανδρών από τη Θεσσαλία έφθανε στη Θήβα την 1 Ιουλίου χωρίς να συναντήσει αντίσταση, επειδή οι Έλληνες είχαν καταλάβει άλλες καίριες θέσεις με σκοπό να διακόψουν τις επικοινωνίες του ή να παρεμποδίσουν την υποχώρησή του, στην περίπτωση που δεν θα κατορθωνε να περάσει τον Ισθμό. Στα Μεγάλα Δερβένια όμως τον περίμεναν δυο χιλιάδες περίπου στρατιώτες, ενώ τα χωριά είχαν εγκαταλειφθεί. Ο Δράμαλης, που οι εφοδιοπομπές του είχαν μείνει πίσω, στερημένος από τροφές, πριν επιχειρήσει το πέρασμα των Δερβενιών κατευθύνθηκε προς τα Κούντουρα κι εκεί βρήκε «*ὑπόγεια πλήρη ἀραβοσίτου καί βρώμης, τὰ ὅποια ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς διατροφήν τῶν ἀνδρῶν καί τῶν κτηνῶν*», όπως μας πληροφορεῖ ο Τούρκος ιστορικός Τζεβντέτ πασάς²⁸. Οι Κουντουριώτες έσπευσαν στην Κάζα, απ' όπου θα περνούσαν τα φορτωμένα με εφόδια ζῶα του τουρκικού στρατού κι έστησαν ενέδρα. Στις 12 Ιουλίου ο Γεώργιος Δασκαλόπουλος, πρωτεργάτης, όπως είδαμε, της Επανάστασης στα Δερβανοχώρια, έγραφε στον Μανόλη Τομπάζη στην Ύδρα: «*Ἡμπορεῖτε νά βεβαιωθῆτε, ὅπου τὰ ἔξω χωρία, μόλις*

ἐπρόφθασαν νά ἀσφαλίσουν τάς οἰκογενείας των, καθώς καί ἡμεῖς ἐδῶθεν ἀπό τά ἐχθρικά πλοῖα, ἀπό τό χρέος μας δέν ἐλείψαμεν. Οἱ Κουντουριῶται εἰς τοῦ Κάζα ἔκαμαν καρτέρι τῶν Τουρκῶν, ὅπου ἤρχοντο ἀπ' ἔξω μέ μερικόν ζαερέ (= εφοδία), ἐθυσίασαν ἐξ αὐτῶν ὑπέρ τούς ἑκατόν, τούς ἐπῆραν ἐξήντα μουλάρια καί τριακόσια ἄλογα καί πολλά λάφυρα ἔκαμαν»²⁹. Εξακολουθούσαν, παράλληλα με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, να ενισχύουν με κάθε τρόπο την επανάσταση. Ο Δράμαλης είχε καταλάβει την Ακροκόρινθο, που οι υπερασπιστές της πανικόβλητοι την είχαν εγκαταλείψει, και κατευθυνόταν προς το Ἄργος. Η κυβέρνηση, πτοημένη από τον τουρκικό χείμαρρο που είχε κατακλύσει την Κορινθία, επιβιβάσθηκε σε δυο πλοῖα, ένα υδραϊκό κι ένα σπετσιώτικο, αραγμένα στους Μύλους, ενώ οι πληθυσμοί ἐφευγαν ἀπό τις πόλεις και τα χωριά προς τα δάση και τις σπηλιές. Οι Κουντουριώτες, εν τούτοις, με πρωτοβουλία του Γιάννη Χατζη-Μελέτη και του Αναγνώστη Στέφα, τις μέρες ακριβῶς εκείνες, στις 13 Ιουλίου, ἐστελναν στους Υδραῖους 600 οκάδες νέφτι και 41 καντάρια ρετσίνι για τα μπουρλότα, δηλώνοντας ότι ἔχουν κι ἄλλο «ρετσίνι καί κατράμι, ἂν τύχη χρεία»³⁰ κι ἦταν αποφασισμένοι να συνεχίσουν τον αγώνα στον τόπο τους ἢ σ' ἄλλα μέτωπα, ὅπου η ἀνάγκη θα το καλοῦσε. Ἀκόμα κι ὅταν οι Κουντουριώτες ἔχαν ἀφοσιωθεῖ ἀποκλειστικά στις πολεμικές επιχειρήσεις και βρίσκονταν «εις ἄρματα και πολέμους», μπόρεσαν να στείλουν 66 καντάρια ρετσίνι, δηλώνοντας ὅτι δεν μπορούν να δώσουν νέφτι, προσθέτοντας ὅμως ὅτι ἦταν πρόθυμοι «δια το κοινόν καλόν» και τη ζωὴ τους να προσφέρουν³¹.

Η καταστροφή του Δράμαλη δεν εσήμανε το τέλος του κινδύνου. Οι αντιθέσεις και οι συγκρούσεις ἀνάμεσα στους στρατιωτικούς και στους πολιτικούς οξύνονταν και αποτελούσαν προανάκρουσμα του εμφυλίου πολέμου που θα ξεσπούσε ἀργότερα με τις τραγικές για τον Ἀγώνα συνέπειες, ἐνῶ η ρήξη του Ἀνδρούτσου με τον Ἄρειο Πάγο οδήγούσε στην ἀποδιοργάνωση των δυνάμεων της Ἀνατολικῆς Στερεάς. Οι Τούρκοι, ἀντίθετα, ἀπό τις ἀρχές του Ἀυγούστου, ἀναδιοργανώνονταν στη Βοιωτία και στην Ἀττική. Η προσοχή της Ἑλληνικῆς κυβέρνησης στράφηκε προς την Ἀθήνα, ὅπου η κρίση στις σχέσεις των ηγετικῶν μορφῶν παρουσιαζόταν οξύτερη κι ο Ὑψηλάντης ἀναγκάσθηκε νά ρθει στην Ἀττική για να διευθετήσῃ την κατάσταση στα Δερβενοχώρια, που ἦταν ἀφύλακτα, καθὼς οι

ΔερβENOχωρίτες είχαν σκορπίσει σ' άλλα πεδία επιχειρήσεων³². Τον Οκτώβριο του 1822 η «Προσωρινή Διοίκησης της Ελλάδος» με προκήρυξή της προς τους Πελοποννησίους κατηγορούσε τους στρατιωτικούς της Στερεάς επειδή «ή λιποταξία χιλιάδων στρατιωτών εύρισκομένων εις τά Μεγάλα Δερβένια» έδωσε στους Τούρκους την ευκαιρία να ανασυγκροτηθούν και να απειλήσουν την Πελοπόννησο³³. Η δράση των ΔερβENOχωριτών είχε πράγματι περιορισθεί σε αψιμαχίες, παράλληλα όμως άρχιζαν συστηματική προσπάθεια για την πολιτική τους παρουσία στον Αγώνα.

Η θητεία του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού Σώματος είχε ορισθεί από την πρώτη Συνέλευση της Επιδαύρου για ένα χρόνο και έληγε τον Ιανουάριο του 1823, οι εκλογές επομένως των νέων αντιπροσώπων έπρεπε να γίνουν το Δεκέμβριο του 1822 για να βρεθούν εγκαίρως στην έδρα της Διοικήσεως. Στα ΔερβENOχώρια είχαν τελικά διορισθεί Έφοροι για την αντιμετώπιση οργανωτικών ζητημάτων ο Γιάννης Χατζη-Μελέτης, ο Αναγνώστης Κολοζούμης, ο Νικολός Σωτήρος, ο Χατζη-Αναγνώστης Ράπτης κι ο Γεώργιος Λογοθέτης και υποέφοροι στα χωριά. Υποέφοροι των Κουντούρων εκλέχτηκαν ο Οικονόμος του χωριού και οι Κωνσταντής Κοντούλης, παπα-Ντέντες, Γιάννης Μιχαήλης και Αναγνώστης Ντέντες³⁴.

Σύμφωνα με τον εκλογικό νόμο της 9 Νοεμβρίου 1822 για τη Δεύτερη Εθνική Συνέλευση κάθε χωριό θα εξέλεγε «εὐνοπολήπτους γέροντας» ανάλογα με τον αριθμό των οικογενειών του (από ένα μέχρι πέντε) που θα συγκεντρώνονταν στην πρωτεύουσα της επαρχίας για να συνεχισθεί η εκλογική διαδικασία, ώστε «ὅλοι οἱ ἐκλεκταὶ νά ἐκλέξωσιν ἓνα ἐνιαύσιον βουλευτὴν μεταξύ τῶν ἐμπρονεστέρων καὶ ἠθικωτέρων ἐπαρχιωτῶν μὲ τῶν πλειοτέρων τούς ψήφους»³⁵.

Τα ΔερβENOχώρια αποκλείονταν και πάλι αφού δεν ήταν χωριστή επαρχία από την εκλογή δικού τους αντιπροσώπου, ανάμεσα όμως στους «παραστάτες» των επαρχιών που συγκεντρώθηκαν στο Άστρος αναφέρονται ο Γεώργιος Δασκαλόπουλος και ο Γιάννης Χατζη-Μελέτης³⁶. Ότι είχαν αποκλεισθεί είναι βέβαιο, όπως φαίνεται από αναφορά της 10 Ιουλίου 1823, που την απευθύνουν στη «Σεβαστὴν Διοίκησιν της Ελλάδος» 154 ΔερβENOχωρίτες και την υπογράφουν ανάμεσα στους πρώτους ο Χατζη-Μελέτης, ο Νικολός Σωτήρος, ο Χατζη-Αναγνώστης Ράπτης, ο Γεώργιος Λογοθέτης, δηλαδή οι Έφοροι των ΔερβENOχωριών.

Από την αναφορά αυτή προκύπτει ότι είχαν εκλέξει παραστάτη, που δεν έγινε δεκτός, όπως επίσης ότι δεν είχε ακόμη ικανοποιηθεί το παλιότερο αίτημά τους να αποτελέσει η περιοχή τους ιδιαίτερη επαρχία. Το εύγλωττο αυτό κείμενο θεωρώ σκόπιμο να παραθέσω:

Πρός τήν Σεβαστήν Διοίκησιν τῆς Ἑλλάδος.

Πολλάκις ἀναφέραμεν πρὸς τήν Σεβαστήν Διοίκησιν ἵνα ἐπικυρωθῶμεν παρ' αὐτῆς ἐπαρχία ἰδιαιτέρα, καθὼς καί ἔκπαλαι ἤμεθα, καί μάλιστα ἐν καιρῷ τυραννίας εἶχομεν τόσα προνόμια ὅπου ἡ ἔνδοξος Πελοποννησιακῆ Γερουσία, θεωρήσασα κατὰ τόν παρελθόντα χρόνον τά δίκαιά μας, δι' ἐπιταγῆς τῆς ἐσυστήσαμεν Γενικὴν Ἐφορίαν καί ἀνυπομόνως ἐπεριμέναμεν τήν σύστασιν τῆς Σεβαστῆς Διοικήσεως, διὰ νά προσφέρωμεν τόν παραστάτην μας, ὁ ὁποῖος, συστηθείσης, δέν ἔγινε δεκτός, οὔτε ἔπαρχος ἐδιωρίσθη οὔτε τοσοῦτων καί τοσοῦτων ἀναφορῶν μας ἠξιώθημεν διαταγὴν τῆς.

Βλέποντας τήν Σεβαστήν Διοίκησιν ἀγνωμονοῦσαν δι' ἡμᾶς, μέ ποίαν ψυχὴν πλέον, λοιπόν, νά προθυμοποιηθῶμεν εἰς τό χρέος μας; Ἐνῶ δικαίως ἔπρεπε νά μᾶς ἀντιβραβεύσῃ μέ τά ἀνάλογα προνόμια, οὐχί μόνον διὰ τούς ἄλλους ἀγῶνας τούς ὁποίους ἀδιακόπως ὑποφέραμεν εἰς διαφόρους ἐκστρατείας μέ τόσας θυσίας, ἔξοδα καί πολυαριθμούς ζημίας, ἀλλά καὶ διὰ τήν προθυμίαν ὅπου κατ' ἀρχάς ἐδείξαμεν ὄλαις δυνάμεσι καί ἀσφαλίσασαν τὰς θέσεις τῶν Δερβενίων, παρά τῶν ὁποίων ἡ ἀσφάλεια τῆς Πελοποννήσου κρέμαται.

Ἰδού λοιπόν καί αὐθις τά ἀναφέρομεν διὰ τῆς παρούσης μας καί δέν ἀμφιβάλλομεν ποσῶς ὅτι θέλει παραβλεφθῶσι πλέον τά δίκαιά μας. Ἡ παράκλησίς μας εἶναι αὕτη καί ἡ Σεβαστὴ Διοίκησις ἄς λάβῃ τά σωτήρια μέτρα, ὅπου καί ἡμεῖς νά κάμωμεν πρὸς αὐτήν προθυμοτέρως τό χρέος μας. Καί μετὰ μεγάλης μας ἀνυπομονησίας περιμένοντας διαταγὴν τῆς μένομεν μέ ὅλον το βαθύτατον σέβας.

Τῆ 10 Ἰουλίου 1823, ἐν Μεγάροις

*Πρόθυμοι τῶν ἐπιταγῶν τῆς
Οἱ ἐγκάτοικοι Δερβενοχωρίων³⁷.*

Το αίτημα των Δερβενοχωριτών για σύσταση ιδιαίτερης επαρχίας δεν ήταν άσχετο με την κατάσταση που επικρατοῦσε στην Αττική και κυρίως με την ανυπαρξία πόρων για την τροφοδοσία και τη συντήρηση των στρατευμάτων. Η γη είχε μείνει ακαλλιέργητη, τα τρόφιμα στις αποθήκες είχαν εξαντληθεί ή είχαν αρπαχθεί κατά την εισβολή του Δράμαλη και μόνη ελπίδα έμενε η είσπραξη των

δασμών και η συγκέντρωση της δεκάτης των προϊόντων, που θα ανακούφιζε τις επαρχίες. Από τα έγγραφα της περιόδου Απριλίου-Ιουλίου 1823 φαίνεται η αγωνιώδης προσπάθεια των Δερβενοχωριτών να αποσπασθούν από την Κόρινθο. Η κυβέρνηση αποδεχόταν κατ' αρχήν το αίτημα, η παραπομπή όμως του ζητήματος αυτού από το Εκτελεστικό στο Βουλευτικό Σώμα και αντίθετα, επιβράδυνε τη ρύθμισή του. Από υπαινιγμούς που βρίσκουμε στα έγγραφα αυτά μπορούμε να υποθέσουμε ότι αντιδρούσαν κυρίως οι Κορίνθιοι, αλλά όχι λιγότερο και οι Αθηναίοι, που με την δημιουργία νέας επαρχίας στη δυτική Αττική θα έχαναν μέρος των «εθνικών προσόδων»³⁸. Επειδή έπρεπε να δικαιολογηθεί η άρνηση της Διοίκησης, χρησιμοποιήθηκε το επιχείρημα από το Εκτελεστικό Σώμα ότι δεν ήταν βέβαιο αν το αίτημα «είναι θέλησις τοῦ ὄλου ἢ τῶν πλειόνων τῶν κατοίκων» και ζητήθηκαν, μέ έγγραφο του Εκτελεστικού Σώματος της 2 Μαΐου 1823 «ἀκριβέστεραι περί τούτου πληροφορίαι»³⁹. Υποστηριζόταν, εξ άλλου, ότι στην περίπτωση που θα ιδρυόταν νέα επαρχία θα ήταν δύσκολο «νά μεταβιβάζωνται ἐγκαίρως αἱ διαταγαί τοῦ Ἐπάρχου» και προτάθηκε από το Εκτελεστικό «νά διορισθῆ ἐπί τοῦ παρόντος εἰς ἐπιστάτης τῶν Δερβενίων, ὑπάλληλος τοῦ Ἐπάρχου Κορίνθου» λύση που απέρριψε το Βουλευτικό⁴⁰. Η κρίση στις σχέσεις των Δερβενοχωριτών με τη Διοίκηση εντάθηκε όταν οι Αθηναίοι, οι Θηβαίοι και ο Ανδρούτσος, με την ιδιότητα του αρχηγού των στρατευμάτων της Αττικής, ζήτησαν να συγκεντρωθεί η δεκάτη των προϊόντων στην Ελευσίνα, απ' όπου θα διοχετευόταν στην Αθήνα ή αλλού. Σε έγγραφο τους της 7 Μαΐου 1823 οι Κουντουριώτες πρόκριτοι και οι πρόκριτοι άλλων χωριών καταγγέλλουν ότι όλα τα δέκατα «τά ζητοῦν οἱ Ἀθηναῖοι κύριοι, ὁ Ὀδυσσεύς καί οἱ πολιτικοί ἔφοροι», ότι «ὁ ἀρχιστράτηγος ἔχει πίκαν εἰς ἡμᾶς καί εἴμεθα ὡς κατατρεγμένοι» και ότι τόσο οι Αθηναίοι όσο και οι Θηβαίοι προσπαθούν να ενταχθούν τα Δερβενοχώρια στις δικές τους επαρχίες⁴¹. Για να αποτρέψουν αυτή τη λύση οι Δερβενοχωριτες έστειλαν στην Τριπολιτσά τον Γεώργιο Δασκαλόπουλο, που με υπόμνημά του μετέφερε τα παράπονα των συμπατριωτών του «ἐναντίον τῶν ὄσα πάσχουν νά τούς τραβήσωσιν μέ ἄλλας ἐπαρχίας» και έπεισε τον Πρόεδρο του Εκτελεστικού Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη να απευθυνθεί στο Βουλευτικό στις 24 Μαΐου 1823, συνιστώντας «νά γίνῃ καμία οἰκονομία περί τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως, διότι ἡ δυσαρέσκεια τῶν Δερβενοχωριτῶν δέν συμφέρει»⁴².

Και πράγματι η δυσαρέσκεια αυτή οδηγούσε τους Δερβενοχωρίτες σε επικίνδυνη για τον αγώνα απογοήτευση και απραξία, όπως παρατηρούσε σε αναφορά του της 9 Ιουλίου 1823 προς το Υπουργείο των Εσωτερικών ο αγωνιστής και απομνημονευματογράφος Διονύσιος Ευμορφόπουλος⁴³ από τη Σαλαμίνα: «Οί Δερβενοχωρίται εἶναι ἀγαθοί καί ἀξιοί πατριῶται, ἀλλά τώρα ἐψυχράνθησαν ἀδίκως. Ἦθελαν κάμει τό χρέος των ἀκόμη προθυμότερον, ἂν δέν ἤθελαν τούς φέρει εἰς αὐτήν τήν ἀπελπισίαν, τό νά μή εἰσακούωνται διά τήν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἐπαρχίας των καί διά τήν πώλησιν τῶν εἰσοδημάτων των»⁴⁴.

Τελικά, ύστερα από τους επίμονους αγώνες των Δερβενοχωριτών, στις 2 Σεπτεμβρίου 1823 το Εκτελεστικό Σώμα ενέκρινε τη σύσταση χωριστής επαρχίας, λαμβάνοντας υπ' όψη ότι η θέση των χωριών «τά διαιρεῖ ἀπό τήν Κόρινθον διά τήν οὐ μετρίαν ἀπόστασιν, ἐλπίζον δέ πολλήν τήν κοινωφέλειαν ἐκ τῆς διατάξεως αὐτῶν ἐπαρχικῶς»⁴⁵. Την επομένη στη συνεδρίαση του Βουλευτικού Σώματος αποφασίσθηκε να κληθούν οι δημογέροντες των Δερβενοχωριών «να ερωτηθῶσι περί τούτου»⁴⁶ και στις 7 Σεπτεμβρίου στα Πρακτικά του ίδιου Σώματος διαβάζουμε:

«Σήμερον ἐπαρρησιάσθησαν οἱ δημογέροντες τῶν Δερβενοχωριτῶν καί ἐγένετο λόγος καί σκέψις περί τῆς αἰτήσεως αὐτῶν, μέ τήν ἀναφοράν πρὸς τήν Διοίκησιν, καί ἀπεφασίσθη νά γίνωσι τά ἔξ χωρία, ἀποσπασθέντα τῆς Κορίνθου, δηλαδή Μέγαρα, Περαιῶρα, Κούντουρα, Πίσσα, Μάζι καί Βίλια εἰς ἰδιαιτέραν ἐπαρχίαν καί ἐπροβλήθη ἐν ταυτῶ καί ἐπαρχος ἐκείνης τῆς ἐπαρχίας ὁ Ἄνδρέας Δρούκας»⁴⁷.

Λίγες μέρες αργότερα, στις 26 Σεπτεμβρίου 1823 οι πρόκριτοι των Δερβενοχωριών ανακοίνωσαν στην Κυβέρνηση την εκλογή αντιπροσώπου τους στο Βουλευτικό Σώμα: «Ἴδου προσφέρομεν καί τόν εὐγενέστατον παραστάτην μας κύριον Γεώργιον Διδασκαλόπουλον, τόν ὁποῖον συνελθόντες ἅπαντες οἱ πρόκριτοι καί δημογέροντες ὁμοφώνως ἐκλέξαμεν ὡς ἀξιον εἰς τό ὑπόρρημα τοῦτο, ὅστις θέλει εἶναι δεκτός καθώς καί οἱ λοιποὶ παραστάται τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος»⁴⁸. Η είσοδος του πρώτου αντιπροσώπου της περιοχής στην εθνική Βουλή πραγματοποιήθηκε στις 9 Οκτωβρίου⁴⁹.

Με τη σύσταση της επαρχίας και με την εκλογή αντιπροσώπου τους στο Βουλευτικό Σώμα τα Δερβενοχώρια αποκτούσαν την αυτοτέλειά τους μέσα στα πλαίσια της διοικητικής οργάνωσης του Αγώνα. Είναι αξιοσημείωτο πως η πρώτη σφραγίδα των Δερβενοχω-

ριών ανήκει σ' αυτή την περίοδο, όπως προκύπτει από την επιγραφή της: «1824 ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΔΕΡΒΕΝΟΧΩΡΙΩΝ». Περισσότερο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει το έμβλημα που χάραξαν οι Δερβενοχωρίτες στη

Η πρώτη σφραγίδα της Επαρχίας Δερβενοχωριών, από έγγραφο της 2 Φεβρουαρίου 1825. Αναδημοσιεύεται από το βιβλίο «Σφραγίδες Έλευθερίας 1821-1832» (έκδοση «Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας τής Έλλάδος» 1983, αρ. 317).

σφραγίδα τους: στο κέντρο του κυκλικού σχήματός της εικονίζεται ένας δικέφαλος αετός με σταυρό στην κορυφή.

Όσο τουλάχιστον είναι γνωστό από τις σφραγίδες του Αγώνα που έχουν ως τώρα επισημανθεί, μόνο τα Δερβενοχώρια χρησιμοποίησαν ως έμβλημα τον Βυζαντινό Δικέφαλο κι αγνόησαν τις παραστάσεις της Αθηνάς και του Φοίνικα, που είχαν καθιερωθεί από το σύνολο σχεδόν των επαναστατημένων περιοχών. Δεν είναι, νομίζω, απίθανο η επιλογή αυτή να οφείλεται στην παράδοση — που και σήμερα είναι ζωντανή στους γεροντότερους — ότι οι πρόγονοί τους εγκαταστάθηκαν εδώ στους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες για να φυλάξουν την Αυτοκρατορία από τους εχθρούς της στο σημείο αυτό της Αττικής.

Ο πρώτος έπαρχος των Δερβενοχωριών, Υδραίος ναυτικός, είχε λάβει μέρος στις ναυτικές επιχειρήσεις τον πρώτο χρόνο της επανάστασης και τον Ιούλιο του 1823 είχε διορισθεί λιμενάρχης στη Σκόπελο⁵¹. Λίγο αργότερα, εν τούτοις, εκλιπαρούσε το Εκτελεστικό σώμα να του δοθεί «*κανένα ύπουργημα διά νά ζήση τά παιδιά του*» ή να του δοθούν τα μέσα να «*συναθροίση διακοσίους ή και τριακοσίους στρατιώτας νά εφορμήση κατά τών εχθρών*»⁵². Ο διορισμός του όμως στη νεοσύστατη επαρχία φαίνεται ότι ματαιώθηκε τελικά και στις 12 Οκτωβρίου 1823 οι πρόκριτοι των χωριών παρακαλούσαν τη Διοίκηση, επειδή ήταν αναγκαίος ένας «*τοποτηρητής επάρχου*» να αναλάβει αυτή τη θέση ο αστυνόμος και λιμενάρχης των Δερβενοχωριών Δημήτριος Μούρτος, «*διατασσόμενος νά εκτελή τόσον τά άστυνομικά και λιμεναρχικά καθήκοντα, όσον και τά έπαρχικά χρέη*»⁵³.

Ο Μούρτος, Υδραίος επίσης, δεν ήταν άγνωστος στους Δερβενο-

χωρίτες: ως αστυνόμος και λιμενάρχης έμενε από καιρό στα Μέγαρα ή στην Ελευσίνα και παράλληλα με την άσκηση των καθηκόντων του φρόντιζε να εφοδιάζει την πατρίδα του με το απαραίτητο για τα πυρπολικά ρετσίνι που διέθετε η περιοχή⁵⁴. Ο διορισμός του στη θέση του επάρχου πραγματοποιήθηκε μόλις το Φεβρουάριο του 1824⁵⁵, αλλά πριν περάσουν τρεις μήνες, στις 30 Μαΐου, οι Δερβενοχωρίτες ζήτησαν την αντικατάστασή του. Το αίτημά τους δεν έγινε δεκτό, επειδή «*μέ μόνον ψιλούς λόγους ή Διοικήσεις δέν ήμπορεί νά καταδικάση "Επαρχον"*» όπως αναφέρεται στα Πρακτικά του Βουλευτικού⁵⁶. Έτσι, με Έπαρχο που δεν ήταν αποδεκτός από τους κατοίκους και με συνθήκες οικονομικές του πληθυσμού άθλιες, η αγωνιστική διάθεση των Δερβενοχωριτών είχε αρχίσει να κάμπτεται, ύστερα μάλιστα από την απραξία των στρατιωτικών σωμάτων της περιοχής και τις ανεπιτυχείς επιχειρήσεις του Ανδρούτσου και του Κριεζώτη στην Εύβοια, που δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για νέα εισβολή των Τούρκων στα Δερβενοχώρια.

Η κατάσταση επιδεινώθηκε μετά την καταστροφή της Κάσου (30 Μαΐου) και των Ψαρών (21 Ιουνίου), όταν κύματα προσφύγων από νησιά του Αιγαίου έφθασαν στις παραλίες του Σαρωνικού, το ηθικό όμως των κατοίκων άρχισε να αναπτρώνεται όταν αποφασίστηκε η οργάνωση του στρατοπέδου της περιοχής, με επικεφαλής τον Ιθακήσιο Διονύσιο Ευμορφόπουλο, «γενναίο και αγαθό στρατιώτη» κατά το χαρακτηρισμό του Μακρυγιάννη⁵⁷. Πρώτη φροντίδα του Ευμορφόπουλου ήταν να αποτρέψει το προσκύνημα που επεδίωκαν οι Τούρκοι πασάδες να επιτύχουν, όπως προκύπτει από τα σύντομα Απομνημονεύματά του: «*Ή κυβέρνησις επέμενε νά μεταβῶ εἰς τήν θέσιν μου (νά προφθάσω εἰς τά Δερβένια νά μὴν περάση ὁ Ἴμπραϊμης καί τά πιάση) καί διά νά μὴ φανῶ ἀπειθής, μετέβην καί παρεκάλεσα τήν κυβέρνησιν, ἄν δυνατόν, νά μᾶς στείλῃ εἰς τόν μεγαλύτερον κίνδυνον καί ὄχι ἐκεῖ· ἀλλ' ἐστάθη ἀδύνατον νά γίνῃ τοῦτο. Ἐστάθην λοιπόν ἐκεῖ ἕως τήν πτώσιν τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου ὁ Κιουταχῆς ἐξεστράτευσεν διά τάς Ἀθήνας. Ἐβγήκαμεν στήν Κάζα ἐγώ, ὁ Γκούρας, ὁ Γκριτζιώτης (= Κριεζώτης), ὁ Βάσος καί ὁ Κατσικογιάννης. Ἐκεῖ ὅπου ἐκαθήμεθα ἤλθον τρεῖς προεστοί Βιλιῶτες, ὁ γέρο-Νικολός Σωτήρου, ὁ γέρο-Στέφος καί Γεωργάκης Οἰκονόμου καί ἔχοντες ἐμπιστοσύνην εἰς ἐμέ μού εἶπον ἰδιαίτερος: -Ποῦ πηγαίνετε; Ἐδῶ ὁ Ὁμέρ πασάς τῆς Εὐρίπου μοιράζει προσκυνοχάρτια καί προσκύνησαν οἱ Σκουρτανιώτες, οἱ Χασιῶτες καί οἱ*

Μενιδιάτες. "Εστειλαν προσκυνοχάρτια και του Χατζη-Μελέτη από τά Κούντουρα. Αύτός εισηκούσθη (συζήτησε) μέ τούς Μεγαρείς και μέ ήμάς άκόμη. Τότε έγώ άκούσας όλα αυτά τούς ήρώτησα: έσεις τί σκέπτεσθε νά κάμετε; και αυτοί μου είπαν: ήλθαμε επίτηδες νά σοϋ έξηγηθώμεν και σε ρίχνομεν εις τόν Θεόν νά μάς είπης τί γνωρίζεις, διότι ήμεις δέν γνωρίζομεν τί δρόμον νά πάρωμεν. Τούς είπον ότι, άν θέλετε νά μέ άκούσετε, δέν πρέπει νά κάμετε αυτήν τήν άτιμη πράξη και ότι όλα τα έθνη είναι υπέρ ήμῶν και νά πάρετε όλοι τάς οικογενείας σας νά τάς φέρετε εις τήν Σαλαμίνα»⁵⁸.

β' Το στρατόπεδο της Ελευσίνας

Σ' αυτήν ακριβώς την περίοδο, την πιο δύσκολη ίσως της Επανάστασης⁵⁹, που ο Ελληνισμός σπαραζόταν από τον εμφύλιο πόλεμο και η εισβολή των Αιγυπτίων ανέτρεπε την κατάσταση στην Πελοπόννησο, η Ελευσίνα γινόταν ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του Αγώνα στην Ανατολική Στερεά και στο στρατόπεδο που ιδρύθηκε σ' αυτήν στράφηκε η προσοχή της κυβέρνησης για τη σωτηρία της Αττικής και ιδιαίτερα της Αθήνας.

Από τα μέσα του 1825 βρισκόταν στην περιοχή ο Βάσος Μαυροβουνιώτης και ο Νικόλαος Κριεζώτης καθώς και ο Στάθης Κατσικογιάννης, με αξιόλογη στρατιωτική δύναμη, με σκοπό να εμποδίσουν το πέρασμα στρατιωτικών ενισχύσεων από τον Ισθμό. Μέσα στη γενική σύγχυση και αβεβαιότητα η Ελευσίνα παρουσίαζε ιδιαίτερη κίνηση, καθώς είχε μεταβληθεί στο μοναδικό κέντρο επικοινωνίας των ρουμελιώτικων στρατευμάτων με τη Διοίκηση.

Λίγο αργότερα ο Κριεζώτης κι ο Μαυροβουνιώτης έφευγαν από την Ελευσίνα έχοντας συλλάβει ένα ανεδαφικό σχέδιο για δράση σε άλλες περιοχές⁶⁰, κι ενώ ο Κιουταχής μετά την πτώση του Μεσολογγίου κατευθυνόταν προς την Αθήνα ο Καραϊσκάκης με μερικούς οπλαρχηγούς — τον Γ. Γιοιλάση, τον Γ. Στάικο, το Γιαννάκη Ράγκο, τον Γ. Τσόγκα — προσπάθησε ν' ανακόψει ή έστω να επιβραδύνει την πορεία του για να δοθεί ο χρόνος να συγκεντρωθούν στην Αττική δυνάμεις που θα ματαίωναν τα τουρκικά σχέδια.

Στην κρίσιμη αυτή ώρα ο Κριεζώτης κι ο Μαυροβουνιώτης, από την Άνδρο όπου βρίσκονταν την άνοιξη του 1826, πέρασαν στον

Κάλαμο κι από το Καπανδρίτι ξαναγύρισαν στην Ελευσίνα για να ενισχύσουν το στρατόπεδό της. Ο βιογράφος του Κριεζώτη Α. Χρυσολόγης, αντλώντας τις πληροφορίες του από σύγχρονους προς τα γεγονότα, έγραφε πενήντα χρόνια αργότερα: «*Έπορεύθησαν διά του Καπανδριτίου εις τήν πεδιάδα των Ἀθηνῶν καί έντεϋθεν εις Ἐλευσίνα παρά τό Θριάσιον πεδίον, τήν δέ καλύβην αὐτῶν ἔστησαν οἱ στρατηγοί εις τόν παρακείμενον λόφον, ὅπου σήμερον φαίνονται τά τείχη ἀρχαίου πύργου Ἐνετικού. Εἰς τήν Ἐλευσίνα ὑπῆρχεν ὁ οἶκος τοῦ Ἰωάννου Χατζη-Μελέτη, διασήμου καί διά τόν πλοῦτον καί διά τήν ἐπιρροήν ἦν ἐξήσκει καθ' ὅλα τά Δερβενοχώρια καί πρός το συνορευόν μέρος τῆς Βοιωτίας. Ὁ πλοῦτος αὐτοῦ συνίστατο εις μέγιστον ἀριθμόν κτηνῶν καί γαιῶν προσοδοφόρων δημητριακῶν καρπῶν, πλήρεις δέ εἶχε τάς ἀποθήκας κατά τήν ἐποχὴν ἐκείνην*». Συνεχίζει ότι ο Κριεζώτης και ο Βάσος (Μαυροβουνιώτης) «*ἐπεκαλέσθησαν τόν πατριωτισμόν του ὅπως συντείνῃ εις τήν περίστασιν ταύτην ὑπέρ τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος, προσφέρων τά ἀναγκαῖα μέσα πρός διατροφήν τοῦ στρατοῦ, μέχρις οὔ δυνηθῶσι ταῦτα παρά τῆς κυβερνήσεως*». «*Ἐν Ἐλευσίῃ — καταλήγει ο Χρυσολόγης — εὔρον παρά τῷ ἀνδρὶ ἐκείνῳ προστασίαν καί τροφάς καί οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλά καί ὁ στρατός αὐτῶν ἠδξήθη, προσελθόντων πάντων τῶν Δερβενοχωριτῶν ὠπλισμένων. Οὕτω λοιπόν ἐσχηματίσθη στρατόπεδον ἐκ τοῦ μηδενός, ἐπίφοβον στρατόπεδον, ὅπερ ἔμελλε νά διαφιλονικῆσῃ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος καί νά γεννήσῃ τόσα πράγματα τῷ Κιουταῆϊ*»⁶¹.

Ἡ διασταύρωση των πληροφοριῶν αὐτῶν με τὴν αφήγηση του Ευμορφοπούλου, που παραθέσαμε προηγουμένως, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ἡ δημιουργία του στρατοπέδου τῆς Ελευσίνας και ἡ αναθάρρηση του πληθυσμοῦ οφείλεται κατά ἓνα μέρος και στον Χατζη-Μελέτη, που μπόρεσε με το κύρος του να εμπνεύσει αισιοδοξία στους συντοπίτες του. Ἡ προσπάθεια του Ομέρ πασά τῆς Καρύστου να παρασύρει σε υποταγή τους κατοίκους τῆς Ἀττικῆς «*ὑποσχόμενος μεγάλας ἀμοιβάς ἐάν ἐπροσκύνουν*» υπήρξε ἀκαρπῆ. Ἐτσι, ἐνῶ ο Κιουταχῆς στις 28 Μαΐου 1826 βρισκόταν στη Θήβα, ἡ ὑπαρξη του στρατοπέδου τῆς Ελευσίνας και οἱ επιχειρήσεις των Ἑλλήνων ἐναντίον των Τούρκων, τον κρατούσαν καθηλωμένο μακριά ἀπό τον κύριο στόχο του ως τις 3 Ἰουλίου, ὅταν με δέκα χιλιάδες πεζούς και ἰππεῖς και με 26 πυροβόλα ἔφθασε σε ἀπόσταση τεσσάρων περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὅπου περίμενε και ἄλλες ενισχύσεις.

Στις 10 Ιουλίου δυο χιλιάδες Τούρκοι κατευθύνονταν από τη Θήβα προς το Θριάσιο πεδίο, με σκοπό, αφού εξουδετερώσουν τη στρατιωτική δύναμη των Ελλήνων, να προχωρήσουν και να ενωθούν με τον Κιουταχή. Ο Κριεζώτης και ο Μαυροβουνιώτης δεν αιφνιδιάσθηκαν. Κατά την αφήγηση του Σπυρ. Τρικούπη «*ἄφησαν τὰ ὄχυράματά των, προϋπήντησαν τοὺς ἐχθροὺς πρὸς τὸ Θριάσιον πεδίον, ἐπολέμησαν καὶ τοὺς ἠνάγκασαν νὰ ὀπισθοδρομήσωσιν. Ἐπανήλθον οἱ ἐχθροὶ εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης καὶ τὴν ἐπαύριον, ἀλλὰ καὶ τότε ἀπεκρούσθησαν*»⁶². Μια άλλη προσπάθεια του Ασλάνμπεη, αρχηγού των τουρκικῶν αὐτῶν δυνάμεων, που ἔστειλε ισχυρή πεζική δύναμη προς τη Μάνδρα και τη Μαγούλα για να παραπλανήσει τους Ἴλληνας ἀπέτυχε. Ο Τούρκος στρατηγός πίστευε ὅτι οἱ αρχηγοὶ των Ελλήνων θα στρέφονταν ἐναντίον των πεζῶν, γεγονός που θα του επέτρεπε να επιτεθεῖ με το ἱππικό του ἐναντίον του στρατοπέδου. Ο Κριεζώτης ὅμως, αποφασισμένος να κρατήσει με κάθε τρόπο την Ελευσίνα, δεν παγιδεύθηκε. Από την μικρή δύναμή του ἔστειλε μόνον εκατὸ στη Μάνδρα και κράτησε τους ἄλλους ν' ἀντιμετωπίσουν τους τριακόσιους ἱππεῖς του Ασλάνμπεη. Στην πολύωρη μάχη που ἀκολούθησε οἱ Τούρκοι εἶχαν, κατά τον Νικ. Σπηλιᾶδη, σοβαρὲς ἀπώλειες,— πεντακόσιους νεκροὺς και τραυματίες⁶³—, κι ἀναγκάσθηκαν να εγκαταλείψουν την νύχτα τις σκηνές και τις ἀποσκευές τους και να ἐπανέλθουν στο στρατόπεδό τους, αφού προηγουμένως ἔκαψαν την Μαγούλα και τη Μάνδρα⁶⁴.

Στις 16 Ιουλίου ο Κιουταχὴς με ὅλες του τις δυνάμεις ἀρχίζει την πολιορκία της Ἀθήνας, αφού προηγουμένως φρόντισε να ἀπομονώσει το στρατόπεδο της Ελευσίνας, ἀπ' ὅπου θα ἦταν δυνατή η ἐνίσχυση των πολιορκημένων⁶⁵. Στις 12 Ιουλίου, ο Κουντουριώτης Ἀναγνώστης Στέφας εἶχε πάει στην Αἴγινα για να πληροφορήσει την «Διευθυντική Επιτροπή της Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος»⁶⁶ ὅτι ο Κιουταχὴς «ἔχει στενά πολιορκημένους» τον Κριεζώτη και τον Μαυροβουνιώτη και να ζητήσει ἐνισχύσεις, και η ἐπιτροπή ἀνέθεσε ἀμέσως στον Ψαριανὸ καπετάνιο Γιάννη Χατζη-Ἀλεξανδρῆ να σπεύσει στην Ελευσίνα με το μπρίκι του «Ἀλέξανδρος» για να βοηθήσει τους στρατοπεδευμένους ἐκεῖ και για να ἐμποδίσει με κάθε δυνατό τρόπο την μεταφορά τουρκικῶν στρατευμάτων στην Ἀττική ἀπὸ τη θάλασσα⁶⁷.

Η ἀλληλογραφία αὐτῆς της περιόδου του Κριεζώτη και του

Μαυροβουνιώτη με τη Διευθυντική Επιτροπή και με τους Ψαριανούς, που πρόσφυγες στην Αίγινα μετά την καταστροφή του νησιού τους συνέχιζαν με αισιοδοξία τον αγώνα, αποκαλύπτει την αγωνία αλλά και την αποφασιστικότητα όλων για την τύχη του στρατοπέδου⁶⁸. Εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε μας παρέχουν δύο εγγραφές του Χατζή-Αλεξανδρή στο πρόσφατα δημοσιευμένο ημερολόγιό του: «[1826, Ιουλίου] 12. Διαταχθέντες παρά τῆς Διευθυντικῆς Ἐπιτροπῆς νά ἀπέλθωμεν μέ ἴδιά μας ἔξοδα πρὸς βοήθειαν τοῦ εἰς Ἐλευσίνα ἐλληνικοῦ στρατοπέδου, πάσχοντος δεινῶς ἀπὸ τούς ἐχθρούς, ἄραντες ἀμέσως, περί τὰς ἑννέα τῆς νυκτός ἐφθάσαμεν εἰς Ἀμπελάκια. [Ἰουλίου] 13. Ὅντες ἔξωθεν τοῦ στενοῦ πρὸς τό γεῦμα, ἄραντες ἐφθάσαμεν εἰς Ἐλευσίνα, ὅπου βλέποντες τούς Ἕλληνας...μεγάλως διά τήν ἄκραν πλησίασιν τῶν ἐχθρῶν εἰς τὰ ὄχυράματα τῶν Ἑλλήνων, πλησιάσαντες πλησίον πρὸς τούς ἐχθρούς τούς ἠναγκάσαμεν νά ὀπισθοχωρήσουν διά τοῦ πυροβολισμοῦ μας»⁶⁹.

Στο μεταξύ, για την αντιμετώπιση του κινδύνου που απειλούσε την Αττική, η κυβέρνηση έκρινε αναγκαίο να αναθέσει την αρχηγία των στρατευμάτων της Ανατολικής Ρούμελης σε μια ισχυρή και γενικά αποδεκτή προσωπικότητα. Ο μόνος που μπορούσε εκείνη τη στιγμή να αναπτερώσει το ηθικό του στρατού αλλά και του πληθυσμού της περιοχής ήταν ο Καραϊσκάκης.

Ο Ρουμελιώτης ηγέτης, από το Ναύπλιο που βρισκόταν, ξεκίνησε για την Αττική και από τις 25 ως τις 28 Ιουλίου στάθμευσε στην Σαλαμίνα με εξακόσιους περίπου άνδρες. Μαζί του βρίσκονταν οπλαρχηγοί δοκιμασμένοι σε δύσκολες ώρες —ο Νάκος Πανουριάς, ο Κώστας Βέρης, ο Γιαννάκης Φραγκίστας— και στη Σαλαμίνα πήγαν για να πάρουν οδηγίες από τον Καραϊσκάκη ο Μαυροβουνιώτης κι ο Κριεζώτης, που η δύναμή τους, όπως είδαμε, δεν ήταν ευκαταφρόνητη. Στο μεταξύ ο Κιουταχής, πληροφορημένος για την ενίσχυση του στρατοπέδου της Ελευσίνας, είχε εντείνει τις προσπάθειες του για την κατάληψη της Αθήνας, που από τις 3 Ιουλίου την είχε αποκλείσει.

Ο Καραϊσκάκης δεν υποτιμούσε τις δυνάμεις του αντιπάλου και δεν αγνοούσε ότι ο αγώνας θα ήταν τραχύς και ίσως αμφίρροπος, ήταν όμως αποφασισμένος να πολεμήσει με σωστή τακτική, που την είχε δοκιμάσει και σε παλιότερες επιχειρήσεις. Για τις προθέσεις του και την αποφασιστικότητά του αποκαλυπτικό είναι το γράμμα

που έστειλε στις 5 Αυγούστου από την Ελευσίνα, όπου είχε φθάσει την προηγούμενη μέρα, προς τη Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος, και που το συνυπογράφουν δεκαέξι ακόμα οπλαρχηγοί, κι ανάμεσά τους ο Δήμος Τσέλιος, ο Μαυροβουνιώτης, ο Κριεζώτης, ο Χριστ. Περραιβός: «Είς τάς 25 τοῦ παρελθόντος Ἰουλίου συνήχθημεν εἰς Σαλαμίνα, ὅπου διετρίψαμεν ἕως εἰς τάς 28 του ἰδίου, τόσον διά νά σχεδιάσωμεν τό κίνημά μας, ὅσον καί διά νά ἐτοιμασθοῦν οἱ στρατιῶται βίαιοι ὁμως ἄνεμοι καί συνεχεῖς ἕκαμον νά ἀργήσῃ ἕως χθές ἡ σύναξις ὄλων των σωμάτων εἰς τά ἐδῶ. Ὁ ἀριθμός τοῦ ἐκστρατεύοντος στρατοπέδου ὑπερβαίνει ἐπὶ τοῦ παρόντος τάς πέντε χιλιάδας ἐκλεκτῶν στρατιωτῶν, οἵτινες καί κινούμεθα σήμερον κατά τοῦ ἐχθροῦ μέ ἀπόφασιν νά ἀποθάνωμεν ἢ νά ματαιώσωμεν τούς σκοπούς του, ὅστις ἐστένωσε πολλά τάς Ἀθήνας καί διά τοῦτο ἀνάγκη πᾶσα νά τοῦ ριχθῶμεν, καί ὅ,τι δώσῃ ὁ Θεός καί αἱ εὐχαί τῆς Διοικήσεως» Καί προσθέτει: «Ἐάν λοιπόν ἐπιθυμῇ ἡ Διοίκησις, καθὼς δέν ἀμφιβάλλομεν, τήν ὕπαρξιν τοῦ στρατοπέδου καί τήν σωτηρίαν τῆς Ρούμελης, ἅς μᾶς προφθάσῃ τουλάχιστον ἑνός μηνός τροφάς καί πενήντα χιλιάδας δεκάρια φουσέκια, καί ταῦτα ἐντός δέκα ἡμερῶν νά εἶναι ἐδῶ. Ἀλλέως διαλύεται τό στρατόπεδον, καί δικαίῳ τῷ λόγῳ ἀποτυχία τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων, καί ἡμεῖς μένομεν ἀνένοχοι, ἰδεάσαντες τά τρέχοντα ἐγκαίρως εἰς τήν Σεβαστήν Διοίκησιν. Πρὸς τούτοις φανερόνομεν ὅτι καθ' ἡμέραν αὐξάνουν τά στρατεύματά μας καί ἐντός ὀλίγου ἐλπίζομεν νά διπλασιασθῇ τό σῶμα μας ἐάν εὐπορῶμεν ἀπό τροφάς καί πολεμοφόδια»⁷⁰.

Ἡ δύναμη που διέθετε ο Καραϊσκάκης στην πραγματικότητα δεν έφθανε τους πέντε χιλιάδες άνδρες, συνυπολόγιζε όμως ασφαλώς και τη δύναμη του Μαυροβουνιώτη και του Κριεζώτη, καθώς και τα δυο τάγματα τακτικού στρατού του Φαβιέρου, ενός από τους ανδριότερους Γάλλους φιλέλληνες, που είχε φθάσει από τα Μέθανα στην Ελευσίνα στις 30 Ιουλίου. Είχαν επίσης φθάσει στην Ελευσίνα Μακεδόνες, Θεσσαλοί και Θράκες αγωνιστές από το Ναύπλιο — όπου είχαν καταφύγει ως πρόσφυγες και είχαν σχηματίσει ιδιαίτερο σώμα — καθώς και η «Φάλαγξ των Επτανησίων» και η «Ιώνιος Φάλαγξ», που είχε σχηματισθεί στο Ναύπλιο επίσης τον Ιούνιο του 1826 και την αποτελούσαν κυρίως Μικρασιάτες και Κύπριοι. Ο Καραϊσκάκης και ο Φαβιέρου θα συνεργάζονταν στενά για την κατάστροψη των πολεμικών σχεδίων και την οργάνωση των επιχειρήσεων⁷¹.

Συνολικά στην επιχείρηση έλαβαν μέρος 3276 στρατιώτες, όπως προκύπτει από τον κατάλογο που συντάχθηκε στο στρατόπεδο της Ελευσίνας λίγο πριν από την αναχώρησή τους. Από τους στρατιώτες αυτούς 365 ανήκαν στο σώμα του Καραϊσκάκη, 520 στο σώμα του Κριεζώτη, 312 στο σώμα του Μαυροβουνιώτη και 1120 αποτελούσαν το «ελληνικόν τακτικόν» του Φαβιέρου. Ο Χριστόφορος Περραιβός ήταν επικεφαλής του «Θετταλομακεδονικού σώματος» με 80 στρατιώτες, οι Επτανήσιοι ήταν 120 και οι άνδρες του Στέφου Ζέρβου 110. Άλλοι οπλαρχηγοί ήταν ο Ν. Χελιώτης, ο Μήτρος Λέκκας, ο Νάκος Πανουριάς, με 390 άνδρες, κι ακολουθούσαν έντεκα ομάδες με δύναμη η καθεμιά 10-45 ανδρών⁷². Σ' αυτή τη δύναμη πρέπει να προστεθεί κι ένας λόχος Φιλελλήνων, που βρισκόταν υπό τις διαταγές του Φαβιέρου.

Για την ανακούφιση των πολιορκημένων της Αθήνας αποφασίστηκε να κινηθούν οι δυνάμεις της Ελευσίνας προς το Χαϊδάρι, όπου έφθασαν τα μεσάνυχτα της 5 Αυγούστου. Καθώς όμως το επόμενο πρωί άρχιζαν την πορεία προς την Αθήνα δέχθηκαν επίθεση του εχθρού, που είχε πληροφορηθεί την προώθηση του σώματος του Καραϊσκάκη και του Φαβιέρου. Η μάχη, που κράτησε όλη την ημέρα, έληξε με σημαντικές απώλειες για τους Τούρκους, που άφησαν εκεί διακόσιους νεκρούς και πολλά πολεμοφόδια⁷³. Ανάμεσα στους τριάντα Έλληνες νεκρούς ήταν κι ο αδελφός του Γιάννη Χατζη-Μελέτη⁷⁴.

Δυο μέρες αργότερα, στις 8 Αυγούστου, ισχυρή τουρκική δύναμη της Αθήνας, στην οποία είχαν προστεθεί δυο χιλιάδες ιππείς του Ομέρ πασά της Εύβοιας, πραγματοποίησε νέα επίθεση εναντίον των Ελλήνων. Οι άτακτοι του Καραϊσκάκη και των άλλων οπλαρχηγών καθώς και οι τακτικοί του Φαβιέρου αγωνίσθηκαν ως τις 2 το απόγευμα, όταν οι αντίπαλοι καταπονημένοι σταμάτησαν προσωρινά τον αγώνα. Τη νύχτα όμως το στράτευμα, που με τόση αισιοδοξία είχε ξεκινήσει για την Αθήνα, άρχισε να εγκαταλείπει τις θέσεις του, για να γυρίσει στην Ελευσίνα ύστερα από ταλαιπωρία μεγάλη⁷⁵.

Στη νυχτερινή αυτή σύμπτυξη, μερικοί από τους αγωνιστές έπεσαν σε ενέδρες των Τούρκων, ενώ άλλοι, κουρασμένοι από τη διήμερη μάχη, αναγκάσθηκαν να διακόψουν την πορεία και την επομένη αιχμαλωτίσθηκαν από τουρκικές περιπόλους. Παρά τις απώλειες των Τούρκων, που ήταν αναμφισβήτητα σημαντικές, το

αποτέλεσμα υπήρξε πενιχρό, αφού ο αντικειμενικός σκοπός των Ελλήνων δεν είχε επιτευχθεί. Έδειξε όμως η μάχη αυτή ότι ο Κιουταχής δεν τολμούσε να προχωρήσει προς την Ελευσίνα, που ελάχιστα χιλιόμετρα απείχε από την περιοχή των συγκρούσεων της 6-8 Αυγούστου, μολονότι είχε σχεδιάσει επιχείρηση εναντίον της, όπως προκύπτει από επιστολή του προς τον Ιμπραήμ, που περιήλθε στα χέρια των Ελλήνων: «Έπειδή δέ έμάθομεν —έγραφε— κατ' αὐτάς ὅτι πολλοί εύρίσκονται συνηγμένοι εἰς χωρίον Λευσίαν καλούμενον, πλησίον τοῦ στενοῦ τοῦ Μορέως, έτοιμάσας ὀκτώ ἕως δέκα χιλιάδας στρατεύμα πρὸς κυρίευσιν τοῦ εἰρημένου χωρίου, σκοπεύω νά τό ἀποστείλω μετά δύο ἡμέρας ἀπό τῆς ἡμερομηνίας τῆς παρούσης ἐπιστολῆς καί ἐλπίζω μέ τήν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ νά κυριεύσωμεν καί τό χωρίον ἐκεῖνο»⁷⁶.

Έτσι το στρατόπεδο της Ελευσίνας έμεινε ανενόχλητο, μοναδικό ορμητήριο των δυνάμεων που είχαν απομείνει ανέπαφες στην Ανατολική Στερεά κατά τα δυο τελευταία χρόνια της Επανάστασης.

Πόσο ο Κιουταχής υπολόγιζε το στρατόπεδο της Ελευσίνας φαίνεται από το γεγονός ότι πρότεινε στην Πύλη να συνεχίσει την πολιορκία ο Ομέρ πασάς της Εύβοιας και να χτυπήσει ο ίδιος τα Δερβενοχώρια, που διαπίστωνε ότι ενισχύονταν συνεχώς. Μετά την απόρριψη της πρότασής του συνέχισε την πολιορκία της Ακρόπολης σε μια δύσκολη για τους Έλληνες στιγμή: ο αρχηγός των πολιορκημένων Γιάννης Γκούρας έπεφτε νεκρός από εχθρικό βόλι στις 30 Σεπτεμβρίου 1826.

Την ώρα αυτή ακριβώς το στρατόπεδο της Ελευσίνας αναλάμβανε μια σωτήρια πρωτοβουλία. Ο Κριεζώτης, ύστερα από πρόταση του Καραϊσκάκη, με τους άνδρες του και με τμήμα του Επτανησιακού σώματος, ο Μαμούρης κι ο Μήτρος Λέκκας — πεντακόσιοι περίπου συνολικά — θα΄μπαιναν στην Ακρόπολη. Ξεκινώντας με τρία πλοία από την Ελευσίνα αποβιβάσθηκαν στους Τρεις Πύργους, κοντά στις εκβολές του Ιλισσού, προχώρησαν προς το λόφο του Φιλοπάππου και την αυγή της 12 Οκτωβρίου έμπαιναν στο κάστρο, χωρίς να γίνουν αντιληπτοί από τους Τούρκους, παρά μόνο την τελευταία στιγμή⁷⁷. Όλοι τους κρατούσαν από μια οκά μπαρούτι και τουφεκόπετρες, καθώς και επιδέσμους και φάρμακα για τους πληγωμένους⁷⁸.

Η επιτυχία της επιχείρησης αυτής αναπτέρωσε το ηθικό των

πολεμιστών, αλλά και των άλλων Ελλήνων, όπως φαίνεται από τον τρόπο που παρουσιάζει το γεγονός η «Γενική Εφημερίς της Ελλάδος».

«Τὴν νύκτα τῆς ἐνδεκάτης πρὸς τὴν δωδεκάτην τοῦ ἐνεστῶτος μηνός, περὶ τὴν ἐνάτην ὥραν, ἐμβῆκε τέλος εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηναίων στρατιωτικὴ βοήθεια. Ὁ στρατηγὸς Ν. Κριεζώτης, ὁ παρ' ἀπάντων ἐπαινούμενος καὶ τιμώμενος διὰ τὰ πολλὰ στρατιωτικὰ του προτερήματα, ὁ ἀντιστράτηγος Ἰ. Μαμούρης μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοῦς σωμάτων καὶ τὸ Ἐπτανησιακὸν σῶμα εἶναι οἱ διὰ τῶν ἐχθρικῶν φαλάγγων καὶ ὄχυρωμάτων εἰσελθόντες. Ὁ κίνδυνος λοιπὸν παρήλθε, δόξα τῷ Θεῷ, τῷ ἐνισχύοντι τὸ ἑλληνικὸν Ἔθνος. Ἡ φρουρὰ τῶρα εἶναι ἰκανὴ ὥστε καὶ τὴν Ἀκρόπολιν νὰ σώσῃ καὶ τὸν ἐχθρὸν καιρίως νὰ βλάψῃ»⁷⁹.

Ταυτόχρονα ο Φαβιέρος προχώρησε από την Ελευσίνα στα Κούντουρα και στην Κάζα, κι από κει προς τη Θήβα σε μια προσπάθεια αντιπερισπασμού. Η κατάσταση άρχισε να μεταβάλλεται. Οι πολιορκημένοι στην Ακρόπολη, μετά την άφιξη του Κριεζώτη από την Ελευσίνα, πραγματοποίησαν σειρά εξορμήσεων από τις 13 Οκτωβρίου ως τα μέσα Νοεμβρίου εναντίον των τουρκικών οχυρωμάτων. Πολύτιμη σ' αυτή τη φάση της πολιορκίας υπηρξε η συμβολή ενός αγωνιστή από την Ελευσίνα, που στα Απομνημονεύματα αναφέρεται συχνά. Ο Γιάννης Λεψινιώτης⁸⁰ (ή Κουντουριώτης κατά τον Μακρυγιάννη), επί μήνες κατορθωνε να διαφεύγει μέσα από το τουρκικό στρατόπεδο μεταφέροντας μηνύματα των πολιορκημένων. Ο Μακρυγιάννης εξαίρει τη γενναιότητά του, καθώς κι ενός άλλου «πεζοδρόμου», του Γιάννη Διστομίτη: «Αυτήνοι οι δύο αγαθοί πατριώτες έβγαιναν πάντοτες με γράμματα από το κάστρο ανάμεσα από τόση Τουρκιά. Μεγάλες χάριτες χρωστάγει η πατρίδα εις αυτούς τους γενναίους πατριώτες»⁸¹.

Περιγραφή μιας εξόδου του τολμηρού αγωνιστή μας παρέχει και ο Νικόλαος Καράρης, στο «Ημερολόγιον Πολιορκίας των Αθηνών»: «2 Ὀκτωβρίου... Ἀπεφασίσθη νὰ ἐκβάλωμεν καὶ δύο ἀνθρώπους μέ ἄλογα νὰ ὑπάγωσιν εἰς Ἐλευσίνα μέ τὰ γράμματα. Τό ἑσπέρας λοιπὸν περὶ τὴν μισὴν ὥραν τῆς νυκτός, ὄντες προετοιμασμένοι δύο στρατιῶται τοῦ Σ(τρατηγοῦ) Εὐμορφόπουλου, Γιάννης Κουντουριώτης καὶ Γιάννης Διστομίτης, ὁ καὶ Γιάνναρος, ἐκβῆκαν ἀπὸ τές καμάρες τοῦ Σερπετζέ [νοτιοδυτικὰ τῆς Ἀκρόπολης], ἐπέρασαν ἀπὸ τοὺς πρόποδας τοῦ Μουσειῶ (Σέγγιου)⁸² διευθυνόμενοι κατὰ τὸ Δαφνί. Οἱ δέ Ἕλληνες,

κάμνοντες θόρυβον τούς ετουφέκιζαν κατόπι ώς έχθρούς, διά νά άπατηθοῦν οί Τοῦρκοι. Μετά μίαν ώραν έκαμαν φανόν επάνω τοῦ Χαϊνταριοῦ κατά τό σύνθημα, ότι επέρασαν άσφαλώς»⁸³.

Την 1 Δεκεμβρίου τακτικός στρατός υπό τον Φαβιέρο, που από την Ελευσίνα είχε μετακινηθεί στα Μέγαρα, κατόρθωσε να μπει στην Ακρόπολη, μεταφέροντας «πολεμοφόδια κι άλλα αναγκαία, φορτωμένα οι ίδιοι απάνου τους»⁸⁴. Με το εγχείρημα αυτό το στρατόπεδο της Ελευσίνας πρόσφερε μιαν ακόμα υπηρεσία στον Αγώνα, αλλά η συμβολή του δεν περιορίσθηκε μόνο στο χώρο της Αττικής. Ο Καραϊσκάκης θεώρησε αναγκαίο να εξουδετερώσει τις τουρκικές φρουρές που βρίσκονταν στα βορειοδυτικά της Ελευσίνας κι από κει να προχωρήσει στην κεντρική Ρούμελη. Το σχέδιό του θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο από την οργανωμένη κι αξιόμαχη δύναμη που υπήρχε στο Θριάσιο πεδίο και ο αρχιστράτηγος της Ρούμελης στις 15 Οκτωβρίου σε μια δραματική του έκκληση προς την κυβέρνηση έγραφε «εκ του στρατοπέδου της Ελευσίνας»:

«Καί προτοῦ νά λάβω τάς τελευταίας οδηγίας τῆς Διοικήσεως εφρόντισα παντοιοτρόπως νά εξασφαλίσω τό φρούριον τῶν Ἀθηνῶν μέ τά αναγκαία πρός διατήρησίν του στρατεύματα, καί ταῦτα μέ χρηματικήν καταβολήν εκ τοῦ ὑστερήματος, καί ὅτε κατά δυστυχίαν απέτυχε τό κίνημα καί τά χρήματα εχάθησαν άνωφελώς.

Τελευταῖον ὅμως εκατορθώσαμεν νά ὑπάγῃ ὁ στρατηγός Γκριζιώτης [= Κριεζώτης] μέ περίπου τετρακοσίους στρατιώτας, τῶν ὁποίων τά αναγκαία χρήματα ὅπως ἐδυνήθημεν ἐξοικονομήσαμεν ὅστις εἰς τάς 12 τοῦ τρέχοντος μετά τά μεσάνυκτα απέβη περί τόν Πειραιᾶ καί ἡμεῖς πανστρατιᾷ ἐκινήθημεν διά ζηρᾶς διά νά ἐπιπέσωμεν εἰς τό στρατόπεδον τοῦ Κιοταχῆ καί νά ἐλκύσωμεν πρός ἡμᾶς τήν προσοχήν του, ὥστε ἀνεμποδίστως νά ἐμβῆ ὁ στρατηγός Κριεζώτης εἰς τό φρούριον, ὅστις καί εὐτυχῶς ἐμβῆκε μέ τήν ἀνωτέρω δύναμιν καί τό σχέδιόν μας ἐπέτυχεν. Καί σήμερον τό φρούριον μέ τήν δύναμιν τοῦ Θεοῦ καί δι' εὐχῶν τῆς Διοικήσεως εὐρίσκεται εἰς ασφάλειαν. Μένει τώρα ὁ περί τῆς κατά τήν Ρούμελην ἐκστρατείας λόγος. Τοῦτο εἶναι ὁμολογουμένως ὠφελιμώτατον διά τά πράγματα τοῦ ἔθνους, τό βλέπω ὅμως δυσκατόρθωτον καί σχεδόν ἐπιβλαβές, διά τήν μεγίστην ἀταξίαν τῶν στρατιωτῶν καί τάς πολλές καταχρήσεις, ὁπού προβλέπω ὅτι θέλουν κάμει, ὅσοι θέλουν βιάσει τόν λαόν ἐναντίον τῆς ἐπιθυμίας του νά τουρκοφορονηθῇ. Βλέπω συγχρόνως καί ἀδύνατον νά περιορίσω δικαίως τούς στρατιώτας, διότι αὐτοί

πολεμοῦντες δὲν ἔλαβον οὐδέ ὄβολόν, ἐνῶ ἄλλοι ἀπρακτοῦντες ἔλαβαν. Κατήντησε νά τούς λείψῃ παντελῶς τό ψωμί. Τί ἤμπορῶ ἄρα νά εἰπῶ τοιούτους στρατιώτας;»⁸⁵

Οἱ φόβοι του Καραϊσκάκη ἦταν δικαιολογημένοι. Τόσο οἱ ἴδιοι ὅσο και οἱ ἄλλοι δεκαἕξι οπλαρχηγοί που συνυπογράφουν (ανάμεσά τους οἱ Νάκος Πανουριάς, Δημοτσέλιος, Μαυροβουνιώτης, Χριστόφορος Περραιβός, Γαρδικιώτης Γρίβας) ἀντιμετώπιζαν ὄχι μόνο τήν ἔλλειψη εφοδίων και χρημάτων για τή συντήρηση των στρατιωτῶν, ἀλλά και τόν κίνδυνο «προσκυνηματος» τῆς περιοχῆς, ὅπου ο ἀποκαρδιωμένος πληθυσμός «βιαζόταν ἐναντίον τῆς ἐπιθυμίας του να τουρκοφρονήσει». Ἀπό τήν ἐκκλήση του Καραϊσκάκη προκύπτει ἐπίσης ὅτι και ἄλλες δυσχέρειες εἶχαν δημιουργηθεῖ ἐξαιτίας διαφωνιῶν με τόν Φαβιέρο για τήν τακτική που ἔπρεπε να εφαρμοσθεῖ και εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι δέν ἀποκαλύπτονται αὐτή τή στιγμή οἱ προθέσεις του για τήν ἐπιχείρηση τῆς Ρούμελης, που ἀντίθετα τήν παρουσιάζει «δυσκατόρθωτον».

Ἐν τούτοις ο ἀρχιστράτηγος τῆς Ρούμελης ἀφού ἄφησε στο στρατόπεδο τῆς Ἐλευσίνας τόν Βάσο Μαυροβουνιώτη με 1000 Δερβενοχωρίτες⁸⁶, ξεκίνησε στις 25 Οκτωβρίου με ἄλλους οπλαρχηγούς προς τα Κούντουρα, κι ἀπό κει προς τήν Κάζα.

Ἐκτός ἀπό τήν ἀρχική δύναμη του στρατοπέδου προστέθηκαν σ' αὐτό, τό φθινόπωρο του 1826, περίπου 4000 ἄνδρες. Σύμφωνα με ἐπίσημο κατάλογο⁸⁷ στους 365 ἄνδρες του Καραϊσκάκη εἶχαν προστεθεῖ 130 του Δημητρίου Καλλέργη, 145 του Νάκου Πανουριά και 85 του «Σμυρνέικου Σώματος», δηλαδή τῆς «Φάλαγγας των Ἰώνων», που εἶχε συσταθεῖ στο Ναύπλιο τόν Ἰούλιο του 1826, με ἀρχηγό τόν Ἰωάννη Καρόγλου⁸⁸. Στις 12 Σεπτεμβρίου ἐντάχθηκαν στο στρατόπεδο 680 ἄνδρες με ἀρχηγούς τόν Χριστόδουλο Χατζηπέτρο, τόν Γαρδικιώτη Γρίβα και τόν Γιαννάκη Σουλτάνη και στις 16 Οκτωβρίου ἐφθασαν στην Ἐλευσίνα εἴκοσι πέντε ἄλλοι οπλαρχηγοί με συνολική δύναμη 940 στρατιωτῶν. Ἦλθαν ἀκόμη 1500 ἀπό τις 20 Οκτωβρίου ως τό τέλος Νοεμβρίου.

Ἡ συγκέντρωση τόσου στρατού, που ο Νικ. Σπηλιάδης τόν υπολογίζει σε 7000 ἄνδρες⁸⁹ καθώς και ἡ πείρα των οπλαρχηγῶν, που εἶχαν διακριθεῖ σε ἄλλα μέτωπα, προδίκιζαν τήν ἐπιτυχία. Και πράγματι ἡ νίκη στην Ἀράχοβα και σ' ἄλλα σημεῖα, ὑποχρέωνε τούς Τούρκους να ἐγκαταλείπουν τα χωριά και τις οχυρές θέσεις

τους και να κατευθύνονται προς ασφαλέστερους τόπους: στα χέρια τους, από όλη τη Ρούμελη, έμεινε μόνο η Βόνιτσα, το Μεσολόγγι και η Ναύπακτος. Ο Κιουταχής εν τούτοις αποκομμένος από παντού εξακολουθούσε να πιέζει τους πολιορκημένους, και παράλληλα στις 19 Νοεμβρίου με γράμμα του προς τους ΔερβENOχωρίτες ζητούσε να εγκαταλείψουν τον αγώνα και να δηλώσουν υποταγή. Στην πρόταση του Τούρκου στρατάρχη οι ΔερβENOχωρίτες αποκρίθηκαν μ' ένα κείμενο, που ανεπιφύλακτα μπορεί να θεωρηθεί από τα ωραιότερα της Επανάστασης:

Πρός τόν άρχηγόν του 'Οθωμανικού στρατοπέδου του εις τήν 'Αττικήν.

'Ελάβομεν τό από 19 του παρόντος έγγραφον της ύψηλότητός σου και είδομεν τά γραφόμενα. "Άλλο παρόμοιον έγγραφόν σας έλάβομεν πρό καιροῦ. Τότε σās άπεκρίθημεν στοματικῶς, τώρα σās άποκρινόμεθα έγγράφως. Καί πρώτον σās έρωτῶμεν μέ ποῖον δικαίωμα μās όνομάζεις ραγιάδες; 'Ημεῖς τώρα έξ χρόνους ζῶμεν έλεύθεροι και αὐτήν τήν έλευθερίαν μας τήν άπηλαύσαμεν όχι έλεημοσύνην αλλά μέ τά αίματα και μέ τήν αίχμαλωσίαν τῶν πατέρων μας, και τῶν άδελφῶν μας, τῶν γυναικοπαιδιῶν μας και τῶν όμογενῶν μας. 'Ημεῖς έχομεν κάμει, καθῶς πολλά καλά τό γνωρίζεις και τό είδες, τήν έλληνικήν άπόφασιν: καλύτερα νά άποθάνωμεν ὅλοι μέ τά ἄρματα εις τάς χεῖρας, παρά νά ζῶμεν τυραννισμένοι και βασανισμένοι ραγιάδες, ὡς ζῶα δηλαδή μέ μορφήν ανθρώπου· και εις αὐτήν μας τήν άπόφασιν έχομεν βοηθούς όχι μόνον ὅλους τούς Χριστιανούς της Εὐρώπης, αλλά και αὐτόν τόν ὕψιστον Θεόν, του ὁποῖου τά θαύματα και οἱ προκάτοχοί σου και ἡ ύψηλότης σου είδατε ζωντανά, και θά ίδῆτε έλπίζομεν.

Αὐτά τά ὀλίγα μας λόγια στοχαζόμεθα νά σās εἶναι άρκετή άπόκρισις. 'Εάν ὅμως εἶσαι τῶ ὄντι άποφασισμένος νά κινήσης έναντίον μας τάς δέκα χιλιάδας στρατεύμα, ὁπού τώρα σέ ἤλθαν καθῶς γράφεις, τά Δερβένια έσήκωσαν εις τήν ράχην των, από τήν άρχήν του ίεροῦ μας άγῶνος, πολλές χιλιάδες Τούρκων μέ πολλούς και περίφημους πασάδες. 'Ελπίζομεν εις τόν Θεόν ὁπού και αὐτές τέσ δέκα χιλιάδες νά τούς σηκώσουν. Καλύτερον ὅμως ἦτον νά τρέξουν εις βοήθειαν του Μουσταμπέη και τῶν λοιπῶν άξιωματικῶν σας, τούς ὁποῖους ὁ πατέρας και γενικός άρχηγός Καραϊσκάκης μέ τούς γενναίους συντρόφους του έχει εις τά έλληνικά δίκτυα.

'Εν τοσούτω σās παρακαλοῦμεν άλλοτε, ὁσάκις επιθυμεῖς νά έχης

άλληλογραφίαν μέ "Ελληνας, νά δκευθύνεσαι εἰς τήν Διοίκησιν μας καί εἰς αὐτήν νά κάμνης τά προβλήματα σου, διότι ἡμεῖς, κρατοῦντες ἄλληλογραφίαν μέ τήν ὑψηλότητά σου, ἤμποροῦμεν νά φανῶμεν τοχμετλήδες [ἔνοχοι] εἰς τό ἔθνος μας, καί περισσότερον φοβοῦμεθα τὴν κατάραν τοῦ ἔθνους μας παρά χιλιάδας Τούρκων.

1826 Νοεμβρίου 29,

Οἱ πρόκριτοι, τό Ἱερατεῖον καί ὄλοι οἱ κάτοικοι
τῶν Δερβενοχωρίων⁹⁰.

Ἡ Αθήνα, μόνη ελεύθερη πόλη τῆς Ανατ. Στερεάς, ἔπρεπε νὰ κρατηθεῖ, ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὅμως γι' αὐτό ἦταν ἡ διατήρηση καὶ ἡ ἐνίσχυση τοῦ στρατοπέδου τῆς Ελευσίνας, καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ στράφηκε ἄλλη μιὰ φορά ἡ κυβέρνησις. Στὰ τέλη Δεκεμβρίου ἔστειλε στὴν Ελευσίνα τὸν Κεφαλλονίτη Διονύσιο Βούρβαχη, συνταγματάρχη τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ, με 800 ἄνδρες, με τὴν ἐντολή «νά κινηθῆ ἔναντίον τοῦ ἐχθροῦ ὅθεν κριθῆ ἄρμοδιώτερον» γιὰτί «ἡ ἀνάγκη εἶναι κατεπεύγουσα καί ἀργοπορίαν μικράν δὲν ἐπιδέχεται»⁹¹.

Στὰ μέσα Ἰανουαρίου 1827 ἦλθε γιὰ ἐνίσχυση τοῦ στρατοπέδου ὁ Π. Νοταράς με 1200 ἄνδρες καὶ στὴ Σαλαμίνα βρισκόνταν ἄλλοι 2500 ἄνδρες ὑπὸ τὸν Ἰωάννη Νοταρά, τὸν Μακρυγιάννη καὶ τὸν Δημήτριο Καλλέργη, ἐνῶ ὁ Καραϊσκάκης βρισκόταν ἀκόμη στὸν Ὅσιο Λουκά.

Ἀρχηγὸς τοῦ νέου στρατοπέδου ὀρίσθηκε ὁ Σκῶτος συνταγματάρχης Θωμάς Γκόρντον, ἀπὸ τοὺς πιο θερμοὺς φιλέλληνες, πὺ εἶχε ἔλθει στὴν Πελοπόννησο τὸ καλοκαίρι τοῦ 1821. Στὴν διάρκεια τοῦ Ἀγῶνα εἶχε ἐπιστρέψει στὴν Ἀγγλία καὶ τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1826, δυο μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Μεσολογγίου, ἡ Τρίτη Ἐθνικὴ Συνέλευσις τὸν καλοῦσε στὴν Επίδαυρο ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πὺ εἶχε σταθμεύσει, φέρνοντας 14000 στερλίνες ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ δευτέρου δανείου, γιὰ νὰ ζητήσῃ «τας σοφὰς γνώμας του» γιὰ «διάφορα ζητήματα», ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ ἦταν «τὸ περὶ συστάσεως καὶ αὐξήσεως τῶν τακτικῶν στρατευμάτων»⁹².

Ὁ διορισμὸς τοῦ Γκόρντον ἐγίνε δεκτὸς με ἀνακούφιση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς. Ὁ Μακρυγιάννης, πὺ συχνότατα εἶναι ἀμείλικτος γιὰ τοὺς ξένους, γράφει σχετικὰ: «Μέσα δὲν εἶχε τελείως ἡ κυβέρνησις. Τότε μ' ἀνταμώνει ὁ Γρόπιος, πρόξενος

της Αούστριας, ήταν φίλος μου, και μου λέγει: «Πού θα πας, Μακρυγιάννη, με χωρίς τα μέσα σε τόση Τουρκιά, σ' έναν αρχιστράτηγο του σουλτάνου, στον Κιτάγια [Κιουταχή]; Θα κιντυνέψεις κι ο ίδιος κι οι άνθρωποί σου. Είναι ένας, μου λέγει, τον λένε Γκόρδον, βάνει τα μέσα του πολέμου, όσα χρήματα χρειαστούν. Τον κάνεις καμπούλι (:τον δέχεσαι) να του παραχωρήσεις την θέση σου, να τον κάμεις αρχηγόν αυτής της εκστρατείας, να βάλει αυτός τα χρήματα;» Του λέγω του Γρόπιου: «Σύρε πες του, όποιος είναι αυτός οπού θα βάλει τα χρήματα, όχι αρχηγόν τον κάνω καμπούλι, δια την αγάπη της πατρίδος μου, αλλά όπου κατουράγει να μου δίνει να πίνω εγώ το κάτρο, το κάνω αυτό και το δίνω εγγράφως». Αφού του μίλησε αυτά του Γκόρδον, ήρθε και μ' αντάμωσε και γνωριστήκαμεν· και πήρε την ευκαρίστηση σε όσα του είπε ο Γρόπιος από μένα»⁹³.

Με τον Γκόρντον επικεφαλής της επιχείρησης ξεκίνησαν από τα νερά της Ελευσίνας στις 24 Ιανουαρίου 1827 τα πλοία που έφερναν στο Φάληρο τις ενισχύσεις και στις 30 Ιανουαρίου, ύστερα από αμφίρροπες μάχες, ο Γκόρντον με τον Μακρυγιάννη, τον Ι. Νοταρά και τον Καλλέργη έτρεπαν σε φυγή τους Τούρκους, χωρίς όμως να μπορέσουν να ανακουφίσουν τους πολιορκημένους. Οπωσδήποτε το επίτευγμα θεωρήθηκε σημαντικό και ο πρόεδρος της Τρίτης Εθνικής Συνέλευσης, στις 11 Φεβρουαρίου 1827, έγραψε στον Γκόρντον: «*Ἡ ἐπιτυχία τοῦ πρὸς κυρίευσιν τοῦ Πειραιῶς ἐπιχειρήματος χρεωστεῖται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν φρόνησιν καὶ στρατηγικὴν δξύτητά σας. Ταῦτα γνωρίσαντες τρανῶς οἱ τῆς Γ' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως Πληρεξούσιοι, σὰς ἀποδίδουν δι' ἐμοῦ τὴν εὐγνωμοσύνην των καὶ τὸν ἔπαινον, ἐπιθυμοῦντες νὰ σὰς βλέπωσιν ἐξακολουθοῦντα μὲ τὸν αὐτὸν ἀξίεπαινον ζῆλον τὸν ἀληθῶς ἔνδοξον ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς διασώσεως τοῦ μόνου προπυργίου τῆς Ἑλλάδος*»⁹⁴.

Για την διάσωση «*τοῦ μόνου προπυργίου τῆς Ἑλλάδος*» τρεις μέρες πριν από την επιχείρηση του Γκόρντον και του Μακρυγιάννη, στις 21 Ιανουαρίου, είχαν κινηθεί από την Ελευσίνα προς τη Χασιά και το Καματερό ο Μαυροβουνιώτης με τους Δερβενοχωρίτες, ο Βούρβαχης κι ο Παναγιώτης Νοταράς με τους δικούς του άνδρες.

Κακή οργάνωση των θέσεων που κατέλαβαν οι Έλληνες, κακή εκτίμηση των δυνατοτήτων του αντιπάλου και διαφωνία ανάμεσα στον Βούρβαχη και τους δυο άλλους οπλαρχηγούς, οδήγησαν σε

λίγες μέρες στην καταστροφή. Για την ήττα της 27 Ιανουαρίου, οι περισσότεροι από τους απομνημονευματογράφους και τους ιστορικούς του Αγώνα θεωρούν υπεύθυνο τον Βούρβαχη. Δριμύτατος ο Σπυρ. Τρικούπης γράφει: «*Ὁ Βάσιος (Μαυροβουινιώτης) καί ὁ Νοταρᾶς, οἱ γνωρίζοντες τόν τρόπον τοῦ πολεμεῖν τῶν Ἑλλήνων, ἐγνωμοδότουν ν' ἀποφεύγωσι πᾶσαν τακτικὴν μάχην καί νά βλάπτωσι τούς ἐχθρούς σποράδην· ἀλλ' ὁ μεγάλθυμος Κεφαλλῆν Μπούρμπαχης, ὁ μήτε γνῶσιν μήτε πείραν ἔχων εἰσέτι τῶν μεθ' ὧν ἐστράτευεν, ἦτον ἐναντίας γνώμης, ἦν ἐπὶ τέλους παρεδέχθησαν ἄκοντες καί οἱ ἄλλοι ὄπλαρχηγοί*»⁹⁵. Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο Χρ. Βυζάντιος: «*Ὁ Μπούρμπαχης ἐπέμενε νά ἔλθῃ εἰς μάχην πρός τόν ἐχθρόν, οὐχί κατά τάς δυνάμεις καί τήν ἰδιότητα τῶν ὑπ' αὐτόν στρατευμάτων, ἀλλά καθ' ἣν μέθοδον ἐγνώριζεν οὗτος ἐκ τῶν ὑπό τόν Ναπολέοντα πολέμων, καθ' οὓς διέπρεψεν· ἄρα ἐγένετο οὗτος θῦμα τῆς ἀγνοίας καί ἐπιμονῆς του*»⁹⁶.

Αντίθετα ο Μακρυγιάννης υποστηρίζει ότι για την ήττα των Ελλήνων ευθύνεται ο Μαυροβουινιώτης, που μολονότι ήταν γνώστης του τόπου, δεν επέλεξε κατάλληλη θέση για τη μάχη: «Ο Βάσιος και οι άλλοι ὄλοι δεν πήγαν εις την Χασιά καθώς είχαμεν ομιλίαν, αλλά σηκώθηκαν του κεφαλιού τους και πήγαν σ' ένα χωριό, Καματερόν το λένε, μίαν ὠρα από την Αθήνα. Πήγαν και πιάσαν μίαν θέση αδύνατη· κι αυτό το λάθος το' καμεν ο Βάσιος· ότι αυτός γνώριζε τον τόπον της Αθήνας, αγωνίζονταν τόσον καιρόν σε αυτά τα μέρη. Πριν πιάσουν θέσες και να ταμπουρωθούν καλά — κάμαν ένα ταμπούρι τυφλό,— τους πέσαν οι Τούρκοι απάνου τους και τους χάλασαν· και σκότωσαν περίτου από τριακόσιους πενήντα Ἑλληνες· και τους ρίξαν εις φυγή. Και σκοτώθη κι ο αγαθός Μπούρμπαχης κι ἄλλοι δυο συναδελφοί του φιλέλληνες. Ὅλοι διαλύθηκαν κακῶς κακού, ο Βάσιος ἔμεινε εις την Ελεψίνα, ότι οι περισσότεροί του ἄνθρωποι ήταν Ντερβενοχωρίτες»⁹⁷.

Η ήττα στο Καματερό και η πρόσκαιρη διάλυση των σωμάτων του Μαυροβουινιώτη και του Νοταρά, φαινόταν ότι θα οδηγούσε στη διάλυση του στρατοπέδου της Ελευσίνας. Η κυβέρνηση όμως αναγνωρίζοντας τη σημασία του προσπάθησε και κατόρθωσε να το ανασυγκροτήσει. Στις 12 Φεβρουαρίου η Εθνική Συνέλευση απευθύνθηκε στον Καραϊσκάκη, δηλώνοντάς του ότι ετοιμάζεται βοήθεια από την Πελοπόννησο για την Ακρόπολη και ότι θα του προμηθεύσει τα αναγκαία εφόδια για «*νά κάμῃ ὅ,τι καλόν δυνηθῆ*»⁹⁸.

Ο Καραϊσκάκης από το Δίστομο που βρικόταν τώρα, για να κρατήσει «*πάλιν τήν Στερεάν Ἑλλάδα ἐλευθέραν ἀπό τούς ἀπίστους*», όπως έγραφε σε επιστολή του στις 26 Ιανουαρίου⁹⁹, έσπευσε στην Ελευσίνα με 1000 περίπου άνδρες για να συνεχίσει τις επιχειρήσεις¹⁰⁰. Στις 26 Φεβρουαρίου απευθυνόταν στους προκρίτους και πληρεξουσίους, που ήταν συγκεντρωμένοι στην Ερμιόνη, διεκτραγωδώντας την κατάσταση του στρατού: «*᾽Ωχυρώσαμεν [στή Βοιωτία] ὄλας τάς ἐκεῖσε θέσεις μέ ἱκανά στρατεύματα καί ἤλθαμεν εἰς Ἑλευσίνα, πρὸς βοήθειαν τοῦ φρουρίου τούτου [τῆς Ἐθήνας]. Ἄλλά τί τό ὄφελος, ἀφοῦ αἱ τροφαί, ὁπού εἶναι τό πρῶτιστον καί θεμελιῶδες ἀναγκαῖον πρᾶγμα, λείπουν ὀλοτελῶς; Ἡμεῖς ἤλθαμεν τέσσαρας ἡμέρας νηστικοί, καί εὔρομεν τούς ἐδῶ ἀδελφούς μας σπεύδοντας νά διαλυθοῦν ἀπό τήν πολλήν πείναν. Διαλύονται εὐκόλως ἀλλά δύσκολα συσσωματώνονται... Ἄλλ' ἐνῶ τά στρατεύματα εἶναι ἀνάγκη νά διπλασιάσουν, διά νά ἠμπορέσουν νά χαλάσουν τοιοῦτον ἐχθρόν, βλέπω ὅτι θά διαλυθοῦν, ἂν δέν προβλεφθοῦν ἀπό τάς ἀναγκαίας τροφάς ὅσον τάχιστα. Τροφαί χρειάζονται τουλάχιστον διακόσιες χιλιάδες ὀκάδες, διά νά θρέψουν στόματα χιλιάδων στρατευμάτων, τά ὁποῖα μέ τό αἶμα των θά πολεμήσουν τόν ἐχθρόν*»¹⁰¹.

Την ίδια μέρα έγραψε και στον Γεώργιο Κουντουριώτη στην Ερμιόνη για το ίδιο ζήτημα και τόνιζε: «*Ἰδοῦ, σήμερον γιά σήμερον χανόμεθα ἀπό ἔλλειψιν ψωμιοῦ, ἀδελφέ. Σᾶς ὀμιλῶ παληκαρῖσια. Ἄν δέν προβλεφθοῦν καί ἂν δέν προφθαστοῦν τουλάχιστον διακόσιες χιλιάδες ὀκάδες ἀλεύρι, ἄφενκτα διαλύονται τά στρατεύματα*»¹⁰².

Δεν είναι γνωστό σε ποιο βαθμό ανταποκρίθηκε η κυβέρνηση στην έκκλησή του. Είναι όμως βέβαιο ότι αμέσως έσπευσαν υπό τις διαταγές του από τη Σαλαμίνα ο Μαυροβουνιώτης και ο Νοταράς, και στις 3 Μαρτίου με τρεις χιλιάδες περίπου άνδρες ο Καραϊσκάκης κινήθηκε προς το Κερατσίνι. Με το θάνατό του στο Φάληρο στις 22 Απριλίου και με την παράδοση της Ακρόπολης στον Κιουταχή στις 24 Μαΐου, έκλεινε η τρίχρονη ιστορία του στρατοπέδου της Ελευσίνας.

Μετά την κατάρρευση της επανάστασης σε όλη την ανατολική Στερεά, το στρατόπεδο της Ελευσίνας δεν θα ήταν εύκολο να αναδιοργανωθεί. Ο Κιουταχής εξασφάλισε με ισχυρές φρουρές την κατοχή του Πειραιά και του Φαλήρου και εγκατέστησε το στρατό-

πεδό του στη Θήβα, απ' όπου επιδίωξε την εκκαθάριση της κεντρικής Ρούμελης από τις επαναστατικές εστίες —όσες ακόμα υπήρχαν. Η Ελευσίνα, που μετά τη διάλυση του στρατοπέδου της δέχθηκε την εκδικητική μανία των Τούρκων¹⁰³, δεν αποτελούσε τώρα απειλή γι' αυτούς και δεν έμεινε σ' αυτήν τουρκική φρουρά.

Ο Άγγλος συνταγματάρχης Ριχάρδος Τσώρτς, που η Τρίτη Εθνική Συνέλευση του είχε αναθέσει την αρχηγία του στρατού, όταν πληροφορήθηκε ότι οι Τούρκοι κατευθύνονται προς τα Μέγαρα, από τον Ισθμό που είχε στρατοπεδεύσει, πήγε στην Ελευσίνα και σε αναφορά του της 7 Ιουλίου προς την «Αντικυβερνητική Επιτροπή» έγραφε: «*Καθ' ὄλην τήν πεδιάδα τῆς Ἐλευσίνας δέν εἶδον μηδένα Τοῦρκον. Ἄναχωρῶ ἀπό τήν κατεσκαμμένην ταύτην πόλιν, ἀφοῦ παρετήρησα ἀκριβῶς τά ἐν αὐτῇ, ἐπειδή εἶναι θέσις τήν ὁποίαν μᾶς συμφέρει νά κρατήσωμεν ὅσον τό δυνατόν ταχύτερον*»¹⁰⁴.

Η σημαντική αυτή μαρτυρία αποκαλύπτει πόσο καίρια είχε θεωρηθεί η θέση της Ελευσίνας, ακόμη κι όταν οι ελπίδες ήταν ελάχιστες για την παραμονή της στα χέρια των Ελλήνων. Το πέρασμα του Τσώρτς από την «πόλη», όπως την ονομάζει, μας είναι γνωστό κι από ένα χάραγμά του σε ένα κίονα της Παναγίτσας, που δημοσιεύθηκε στις αρχές του αιώνα μας: July 18, 1827. M. Richard Church, General en chef of Greece¹⁰⁵.

Η άποψη του Άγγλου στρατιωτικού για την Ελευσίνα ήταν, όπως αποδεικνύεται, άποψη και των Ελλήνων αγωνιστών. Έτσι, στο τέλος του 1827, με πρωτοβουλία πιθανότατα του οπλαρχηγού Γιάννη Χατζη-Μελέτη και του Γιάννη Κόλια από τη Δόμβραινα, συγκεντρώθηκε πάλι στην περιοχή στρατιωτική δύναμη, στην οποία προστέθηκε και ο Στάθης Κατσικογιάννης, ένας από τους υπερασπιστές της Ακρόπολης. Ο εφοδιασμός του νέου στρατοπέδου ήταν δυσχερής για την κυβέρνηση, και την τροφοδοσία των 980 ανδρών που το αποτελούσαν, σύμφωνα με έγγραφο του Γραμματέως των Οικονομικών Π. Λοιδωρίκη, ανέλαβαν οι τρεις οπλαρχηγοί: «*Νά ἐξοδεύετε ἐξ ἰδίων σας -τους έγραφε στις 10 Μαρτίου 1828— εἰς ὅσα εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα διά τό ὑπό τήν ὁδηγίαν σας στρατόπεδον, ἔχοντες καθαράν σημείωσιν αὐτῶν, δι' ὅσα δέ ἐξοδεύσετε, καί μάλιστα ἐξ ἰδίων, ἢ κυβέρνησις θέλει σᾶς ἀποζημιώσει ἀπό τάς προσόδους τῶν Δερβενοχωρίων*»¹⁰⁶.

Με την ακοίμητη φροντίδα του Χατζη-Μελέτη και με τον

ενθουσιασμό των Δερβενοχωριτών — που παρέμειναν απροσκύνητοι σ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα— αναδιοργανώθηκε το στρατόπεδο και διατηρήθηκε ως την οριστική απελευθέρωση της ανατολικής Ρούμελης. Οι άνδρες του εντάχθηκαν σε δυο από τις χιλιαρχίες που ίδρυσε ο Καποδίστριας, την Πέμπτη και την Έκτη, με χιλίαρχους τον Νικόλαο Κριεζώτη και τον Β.Μαυροβουνιώτη¹⁰⁷ και πολέμησαν υπό τον Δημ. Υψηλάντη στο Στεβενίκο, στον Άγιο Ιωάννη της Χασιάς (Ιούλιος 1829), στην Πέτρα (Σεπτέμβριος 1829) και αλλού¹⁰⁸.

Άγνωστα παραμένουν ως σήμερα τα ονόματα των περισσοτέρων αγωνιστών της περιοχής. Από έρευνα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους επισημάνθηκε κατάλογος που περιλαμβάνει ονόματα 150 αγωνιστών από τα Κούντουρα, μερικοί από τους οποίους λίγα χρόνια μετά την απελευθέρωση εγκαταστάθηκαν στη Μάνδρα, στη Μαγούλα και στην Ελευσίνα και το 1844 προτάθηκαν «*δι' απολαβήν άριστείου του 'Αγώνος*».

Στα ονόματα αυτά δεν περιλαμβάνονται όσα γνωρίζομε από άλλες πηγές: του Αθαν. Λάσκου, του Γκίκα Λάσκου, του Γεωργίου Λάσκου, του Γιάννη Αδάμη, του Αναστ. Κοντούλη, του Κώτσου Μεθενίτη κ.α¹⁰⁹. Δεν περιλαμβάνονται επίσης οι ηγετικές μορφές όπως του Γιάννη Χατζη-Μελέτη, του Αναγνώστη Στέφα, του Κωνσταντή Κοντούλη, του Γιάννη Ρήγα, που η δράση τους στην οργάνωση του Αγώνα στην περιοχή υπήρξε σημαντική. Θεωρώ σκόπιμη την δημοσίευση στο τέλος του βιβλίου του καταλόγου των άγνωστων ως τώρα αγωνιστών αυτών, που ασφαλώς μπορεί να συμπληρωθεί από ειδικότερη έρευνα¹¹⁰.

Δ'. Η ΕΛΕΥΣΙΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Όταν ο Καποδίστριας τον Ιανουάριο του 1828 έφθασε στην Ελλάδα, ολόκληρη σχεδόν η Ρούμελη βρισκόταν στα χέρια των Τούρκων: ελεύθερες περιοχές ήταν μόνο μία λωρίδα από τον Ισθμό ως την Ελευσίνα και ένα μικρό τμήμα της δυτικής Στερεάς. Στην Πελοπόννησο, εξ άλλου, ο Ιμπραήμ κρατούσε τα κάστρα της Μεθώνης, Κορώνης, Πατρών, Ρίου, την Τριπολιτσά και το Νεόκαστρο, καθώς και άλλα καίρια σημεία, ελέγχοντας ευρύτατες περιοχές.

Κύριο μέλημα του Κυβερνήτη ήταν η ανασύνταξη του στρατού και η αναζωπύρωση του αγώνα στη Ρούμελη, απ' όπου έπρεπε να διωχθούν οι Τούρκοι, γεγονός που θα ενίσχυε τις ελληνικές θέσεις κατά τη διεξαγωγή των διπλωματικών συζητήσεων για τον καθορισμό των συνόρων του νέου κράτους. Στην περιοχή της Μεγαρίδας είχαν μείνει σώματα αγωνιστών, που θα μπορούσαν να επανδρώσουν τις χιλιαρχίες που επρόκειτο να συγκροτηθούν για να πραγματοποιήσουν επιθετικές επιχειρήσεις.

Ο Δημήτριος Υψηλάντης, στον οποίο ο Καποδίστριας είχε αναθέσει την αρχηγία του στρατού της ανατολικής Στερεάς, στις 25 Μαρτίου 1828, μετά την επιθεώρηση των τριών πρώτων χιλιαρχιών που είχαν μετακινηθεί στα Μέγαρα και στην Ελευσίνα από τον Δαμαλά, έγραφε σε αναφορά του ότι «κατά τήν καταμέτρησιν τῶν ἄλλων ἀσχηματίστων ἀκόμη σωμάτων» διαπίστωσε ότι στην Ελευσίνα βρίσκονταν τρεις χιλιάδες στρατιώτες ανοργάνωτοι¹. Ανάμεσά τους ήταν και το σώμα του Γιάννη Χατζη-Μελέτη, που κατά τον Νικόλαο Κασομούλη «είχεν μεγάλην ἐπιρροήν εἰς τοὺς Κουντουριώτας»².

Ένα μήνα αργότερα στην Ελευσίνα είχαν σχηματισθεί, όπως είδαμε προηγουμένως³, η Πέμπτη Χιλιαρχία υπό τον Κριεζώτη και η Έκτη υπό τον Μαυροβουνιώτη, που ορκίσθηκαν στις 28 Απριλίου⁴ και απετέλεσαν οργανικό τμήμα του πρώτου τακτικού στρατού της νεότερης Ελλάδας. Η ορκωμοσία προσέλαβε επίσημο χαρακτήρα με την παρουσία του Βιάρου Καποδίστρια, αδελφού του Κυβερ-

νήτη, που την ίδια μέρα έγραφε στον Δημήτριο Υψηλάντη, στρατάρχη της Ρούμελης, να ειδοποιήσει τον Κριεζώτη «τόν φυλάττοντα τήν θέσιν τῆς Ἐλευσίνος, νά δέχεται τούς αὐτομολοῦντας (Τούρκους) μέ τ' ἀναγκαῖα προφυλακτικά μέτρα»⁵.

Οι συνθήκες ὁμως στο νεοσύστατο στρατόπεδο ἦταν τέτοιες, ὥστε ἡ ἀνάληψη στρατιωτικῶν επιχειρήσεων δεν φαινόταν δυνατή. Σύμφωνα με τὴν περιγραφή του Κασομούλη «οἱ περισσότεροι στρατιῶται, κατάγυμνοι καί χωρίς τζαρούχια, χωρίς λεπτόν νά ἀγοράσουν τό παραμικρόν, μέ μόνον ξερόν ψωμί ζῶντες τῆς μερίδος των καί οἰκονομούμενοι πότε ἀλλήλοις καί πότε ἀπό τούς ἀξιωματικούς, ὑπέμενον μέ ὄλην τήν γενναιότητα τὰς χρηματικὰς ἐλλείψεις»⁶.

Τὴν κατάσταση αὐτή γνώριζε ὁ Καποδίστριας ἀπό ἀναφορές κι ἀποφάσισε νὰ ἐπιθεωρήσει τὶς χιλιαρχίες τῆς Μεγαρίδας γιὰ νὰ διαπιστώσει καὶ προσωπικά τὶς ἐλλείψεις τους, ἔστω κι ἂν με τὰ πενιχρά οικονομικά μέσα που διέθετε δεν ἦταν δυνατό νὰ τὶς θεραπεύσει.

Ἀπὸ τὸν Πόρο με μὴ αγγλική φρεγάτα, συνοδευμένη ἀπὸ γαλλικά καὶ ρωσικά πλοία, ἔμπαινε στο λιμάνι τῆς Ἐλευσίνας στὶς 3 Ἰουνίου γιὰ νὰ κατευθυνθεῖ ἀπὸ κει πρὸς τὰ Μέγαρα ὅπου βρισκόταν στὶς 5 Ἰουνίου⁷. Ἡ σημασία τοῦ στρατοπέδου γιὰ τὶς σχεδιαζόμενες επιχειρήσεις στὴ Ρούμελη φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Καποδίστριας πραγματοποιοῖσε καὶ δευτέρα ἐπίσκεψη στὴν Ἐλευσίνα στὶς 16 Ἰουλίου⁸, γιὰ νὰ παρακολουθήσει ἀπὸ κοντὰ τὶς προετοιμασίες τῆς ἐκστρατείας.

Χρειάστηκε νὰ περάσουν τρεῖς μῆνες γιὰ τὴν ἐναρξὴ τῶν επιχειρήσεων στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴ Βοιωτία. Στὸ τέλος Ὀκτωβρίου ἀναχώρησαν ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῶν Μεγάρων τρεῖς χιλιαρχίες (τοῦ Δυοβουνιώτη, τοῦ Μαυροβουνιώτη καὶ τοῦ Εὐμορφόπουλου) με ἐπικεφαλὴ τὸν Υψηλάντη, ἐνῶ οἱ χιλιαρχίες τοῦ Καρατάσου, τοῦ Κριεζώτη καὶ τοῦ Ἰωάννη Χατζηπέτρου παρέμειναν ὡς ἐφεδρεία, γιὰ νὰ λάβουν μέρος στὸν ἀγῶνα σε περίπτωση ἀνάγκης⁹. Ὁ Υψηλάντης ἀφὺ ἐπιθεώρησε «τὴν κατάστασιν τῶν εἰς Μέγαρα βοηθητικῶν σωμάτων καὶ τῆς φρουρᾶς τῆς Ἐλευσίνος» προχώρησε στὶς 24 Ὀκτωβρίου ἀπὸ τὸ στενὸ τῆς Κανδήλας πρὸς τὰ Κούντουρα, ὅπου ἔμεινε μὴ μῆρα. Στὶς 26 Ὀκτωβρίου ἀπὸ τὰ στενά τῆς Κάζας προχώρησε στὸ Καπαρέλι καὶ στὶς 27 τοῦ μηνὸς βρισκόταν στὴ Δόμβραινα που τὴν

κατέλαβε. Σ' αυτή την προέλαση, κατά την ειδησεογραφία της «Γενικής Εφημερίδος», ο στρατός «*υπέφερε πολύ διά τήν μεγάλην ψυχρότητα και τήν πυκνήν όμίχλην*», αλλά και επειδή τις νύχτες έμενε «*εις τήν ύγρασίαν και τό ψύχος τής άτμοσφαιρας διά τήν έλλειψιν οίκημάτων*»¹⁰. Ο ενθουσιασμός όμως του στρατού, στον οποίο, όπως είδαμε, συμμετείχαν και οι ΔερβENOχωρίτες αγωνιστές¹¹, εξουδετέρωνε τα εμπόδια. Αν η εκστρατεία αυτή είχε θεωρηθεί από τον Καποδίστρια αναγκαία για λόγους γενικότερης πολιτικής, για τους ΔερβENOχωρίτες ήταν αγώνας και για την απελευθέρωση των γενέθλιων τόπων. Έτσι σε διάστημα ενός μηνός οι Τούρκοι είχαν εγκαταλείψει μεγάλο τμήμα της ανατολικής Στερεάς και είχε δικαιωθεί ο Υψηλάντης όταν τόνιζε σε προκήρυξή του από το στρατόπεδο των Μεγάρων ότι ο στρατός θα κατέθετε τα όπλα μόνον όταν «*ό τύραννος παύση νά καταπατά άπωνα τά φυσικά και πατρογονικά δικαιώματα*» τών Έλλήνων¹².

Η οριστική απομάκρυνση των Τούρκων από τα ΔερβENOχώρια, η επιστροφή των αγωνιστών και η επάνοδος των κατοίκων στα ειρηνικά έργα υπήρξαν γεγονότα καθοριστικά για τη νεότερη ιστορία της Ελευσίνας.

Η καίρια θέση της για την επικοινωνία της ενδοχώρας με τα διοικητικά κέντρα του μικρού κράτους, η παρουσία σ' αυτήν από το 1826 σημαντικών μορφών του Αγώνα εξαιτίας του στρατοπέδου της και η επιλογή της ως κέντρου αναδιοργάνωσης του στρατού από τον Καποδίστρια, την είχαν φέρει στο προσκήνιο της επικαιρότητας και τ' όνομά της ακουγόταν τώρα περισσότερο από πριν, όπως προκύπτει από τα κείμενα της εποχής. Οι απομνημονευματογράφοι στο σύνολό τους σχεδόν, όταν αναφέρονται στην περίοδο αυτή, μιλούν σχεδόν πάντοτε και για την Ελευσίνα, έστω κι αν περιορίζονται σε πληροφορίες σχετικές με στρατιωτικά ζητήματα.

Δεν έχομε στοιχεία για τον πληθυσμό της, πρέπει όμως να θεωρηθεί πιθανό ότι παρουσίασε πρόσκαιρη αύξηση το 1828, με την εγκατάσταση σ' αυτήν κατοίκων από τ' άλλα ΔερβENOχώρια, που οι κάτοικοί τους υπολογίζονται σε 9000 από τον Γάλλο προξενικό πράκτορα στην Ελλάδα Ζυσερώ ντε Σαιν Ντενίς¹³, αριθμός που δεν είναι υπερβολικός αν λάβουμε υπ' όψη ότι τα τρία πέμπτα των χωριών της ανατολικής Στερεάς είχαν καταστραφεί κατά τη διάρκεια της Επανάστασης¹⁴ κι ο πληθυσμός τους κατέφευγε σε τόπους που μπορούσαν να θεωρηθούν ασφαλείς.

Η Δημογεροντία Δερβενοχωρίων, στην οποία οργανικά ανήκε τώρα η Ελευσίνα, ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1828, όπως προκύπτει από έγγραφα αυτής της περιόδου, στα οποία βρίσκουμε και το έκτυπο της σφραγίδας που χρησιμοποιήθηκε, όμοιας με τις σφραγίδες άλλων δημογεροντιών: Η επιγραφή «**ΣΦΡΑΓΗΣ ΔΜΓΡΤΝ** (= Δημογερόντων) **ΔΕΡΒΕΝΟΧΩΡΙ(Ω)Ν**»¹⁵, η πρώτη μαρτυρία για την

Σφραγίδα της Δημογεροντίας Δερβενοχωρίων του 1828. Η παράσταση της Αθηνάς, στο κέντρο χρησιμοποιήθηκε από όλες σχεδόν τις δημογεροντίες της Καποδιστριακής περιόδου. Αναδημοσιεύεται από το βιβλίο «Σφραγίδες 'Ελευθερίας 1821-1832» ('Εκδοση «'Ιστορικής καί 'Εθνολογικής 'Εταιρείας τῆς 'Ελλάδος», 1983, ἀρ. 759).

διοικητική οργάνωση της περιοχής, δεν είναι αρκετή για να γνωρίσουμε ποια ακριβώς χωριά ανήκαν σ' αυτήν. Δεν γνωρίζουμε επίσης την ευρύτερη διοικητική μονάδα, στην οποία ανήκε η Δημογεροντία: ο Καποδίστριας, με το Ψήφισμα της 13 Απριλίου 1828, που στόχος του ήταν «νά όροθετηθῆ καί νά διοργανισθῆ τό έσωτερικόν τῆς 'Επικρατείας κατά τόν προσφορότερον ώς πρός τήν δημόσιον οίκονομίαν τρόπον», είχε προβλέψει μόνο τη διαίρεση της Πελοποννήσου και των νησιών σε τμήματα και σε επαρχίες. Στο τρίτο άρθρο του Ψηφίσματος αυτού δηλωνόταν ότι «παρόμοιος όργανισμός επί τῶν αὐτῶν ἀρχῶν, ἀφορῶν εἰς τόν αὐτόν σκοπόν, θέλει εφαρμοσθῆ καί εἰς τήν Στερεάν 'Ελλάδα, καθ' ὅσον ἡ ἔκβασις τοῦ πολέμου ἤθελε τό συγχωρήσει»¹⁶.

Οι πρώτοι δημογέροντες, παπα-Νικόλας Ντέντες, Αναγνώστης Πανούσης και Γεώργιος Λογοθέτης, με έδρα της Δημογεροντίας το «Τείχος των Μεγάρων», ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για τον περιορισμό των αυθαιρεσιών του στρατού και στις 11 Σεπτεμβρίου 1828 διαβίβασαν στον Καποδίστρια αναφορά ογδόντα περίπου κατοίκων που ζητούσαν αποζημίωση για τις καταστροφές που είχαν υποστεί¹⁷. Εκτός από τους δημογέροντες, οι υποδημογέροντες και οι πρόκριτοι των χωριών αποφάσισαν στις 19 Νοεμβρίου να στείλουν ειδικούς πληρεξουσίου στον Καποδίστρια για «νά ἀναφέρουν προφορικῶς καί

ἀναφορικῶς τὰ ὅσα ἐδοκίμασαν ἀπό τὰ στρατεύματα καί τήν δυστυχίαν τους καί νά ζητήσουν περίθαλψιν τῶν δυστυχιῶν»¹⁸.

Ο Καποδίστριας, μολονότι αναγνώριζε «το δίκαιον των κατοίκων», ήταν αδύνατο να τους ενισχύσει οικονομικά, καθώς οι πόροι του δημοσίου ταμείου δεν επαρκούσαν ούτε για τον εφοδιασμό του στρατού, όπως φαίνεται από επιστολή του προς τον Υψηλάντη της 6 Δεκεμβρίου, που αναφέρεται στις «ἐκδεήσεις τῶν κατοίκων Μεγαρίδος καί Ἐλευσίνος, ἐξ ὧν κατάδηλον γίνεται ὅτι ὁ στρατός κατά τήν ἐκεῖσε στρατοπεδείαν ἠδίκησε τόν λαόν ἀδικήματα οὔτε περισταλέντα οὔτε κολασθέντα»¹⁹. Το βάρος της τροφοδοσίας του στρατού έπεφτε στους ὠμους των Δερβενοχωριτῶν και πάλι, μολονότι η γη τους είχε μείνει επί χρόνια ακαλλιέργητη. Εν τούτοις «Ἡ Επί της Οικονομίας Επιτροπή» στις 13 Δεκεμβρίου ενέκρινε να δοθούν στους πληρεξουσίους των Μεγάρων και Κουντούρων δέκα χιλιάδες πεντακόσια γρόσια ως προκαταβολή του ποσού που είχαν ζητήσει «διά νά χρησιμεύσωσιν διά τὰ ἀναγκαιοῦντα εἰς γεωργίαν»²⁰, που τα παρέλαβαν την ίδια μέρα στην Αίγινα οι απεσταλμένοι των χωριῶν αὐτῶν παπα-Λευτέρης, Παπα-Σταμάτης, Σπύρος Μπερδελής, Αναγνώστης Σαβαγιώργας και Αναγνώστης Φαρμάκης²¹.

Ἡ Δημογεροντία Δερβενοχωριῶν αποτελούσε άτυπη συνέχεια θεσμοῦ που είχε συσταθεῖ ἀπό το 1823²², αλλά είχε πιθανότατα ατονήσει μετά την ίδρυση του πρώτου στρατοπέδου, όταν οι διοικητικές αρμοδιότητες περιήλθαν στους στρατιωτικούς. Ὅταν όμως στις 14 Αυγούστου 1829 στο πλαίσιο του θεσμοῦ των «Ἐκτάκτων Επιτρόπων» διορίσθηκε Ἐκτακτος Επίτροπος της Ανατολικῆς Στερεάς Ελλάδος ο Κεφαλλονίτης αγωνιστής και πολιτικός Κωνσταντῖνος Μεταξάς, η δημογεροντία αυτή νομιμοποιήθηκε με απόφασή του, όπως προκύπτει ἀπό τα Απομνημονεύματά του: «Εἰς τήν Σαλαμίνα ἔκλεξα τήν Ἐπαρχιακήν Δημογεροντίαν, ὡς μετά ταῦτα καί εἰς τήν Μεγαρίδα, διένειμα εἰς ἕνα ἕκαστον τῶν δημογερόντων τάς διοικητικές ὑπηρεσίας, εἰς δέ τόν ἀξιώτερον τά χρέη τοῦ εἰρηνοδίκου. Διώρισα ταυτοχρόνως καί ἀντιπρόσωπόν μου ἵνα διαμένη εἰς αὐτάς τάς ἐπαρχίας καί ὁδηγῇ τούς δημογέροντας εἰς τήν ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων των καί ἵνα ἀναφέρηται ἀπ' εὐθείας εἰς ἐμέ, οὔσης μεμακρυσμένης τῆς πόλεως τῶν Σαλῶνων, ἣν εἶχον ἀποφασίσει ὡς ἔδραν μου»²³. Στη νέα διοικητική αρχή, που ονομάσθηκε «Δημογεροντία Μεγαρίδος» δημογέροντες ορίσθηκαν ο Γιάννης Χατζη-Μελέτης, ο Αναγνώστης Στέφας

και ο Σπύρος Μπερδελής με γραμματέα τον Χ. Τριβυζά²⁴. Παράλληλα προς τη ρύθμιση αυτή, από τις αρχές του 1829 ιδρύθηκε «Προσωρινή Διοίκησης Μεγαρίδος» με Διοικητή τον Α. Πετράκη, που από τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου υπογράφει ως «Προσωρινός Διοικητής Ελευσίνος και Μεγαρίδος»²⁵.

Όπως είδαμε προηγουμένως η εκκαθάριση της περιοχής από τα υπολείμματα του τουρκικού στρατού υπήρξε αφετηρία για την επιστροφή των κατοίκων στην καλλιέργεια της γης, για την οποία ιδιαιτέρως ενδιαφέρθηκε ο Καποδίστριας. Η προσοδοφόρα γη της Ελευσίνας έγινε αργότερα αντικείμενο διαπραγματεύσεων μεταξύ του Καποδίστρια και του Χατζη Ισμαήλ μπέη, που είχε έλθει στην Αττική το καλοκαίρι του 1830 ως απεσταλμένος του σουλτάνου και διεκδικούσε όχι μόνο τη δεκάτη από τη συγκομιδή του ελαιοκάρπου της Ελευσίνας, αλλά και μεγάλη έκταση Ελευσινιακής γης, υποστηρίζοντας ότι αποτελούσε τουρκική ιδιοκτησία²⁶. Η προσπάθεια του Καποδίστρια να αποδείξει ότι οι Τούρκοι δεν είχαν κανένα δικαίωμα γαιοκτησίας, αφού σ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα η έκταση βρισκόταν συνεχώς στα χέρια των Ελλήνων, τελεσφόρησε, κι έτσι οι Κουντουριώτες άρχισαν απερίσπαστοι να την καλλιεργούν εντατικά, όπως και οι άλλοι ΔερβENOΧωριτες, ενισχυμένοι από τον Καποδίστρια, με χρήματα και με σπόρους. Ο Νικ. Κριεζώτης που οι σχέσεις του με τον πληθυσμό συνεχίζονταν, έγραφε ήδη το Σεπτέμβριο του 1829 από το Στεβένικο στον παπα-Λευτέρη των Μεγάρων²⁷ να πάρει «όσο σιτάρι χρειασθεί» για να σπαρθούν «τα καλά χωράφια» και έστειλε για το σκοπό αυτό χίλια πεντακόσια περίπου γρόσια, προορισμένα και για την αγορά βοδιών²⁸.

Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία των χρόνων του Καποδίστρια η καλλιεργήσιμη γη της Μεγαρίδας υπολογιζόταν σε 33597 στρέμματα (ποτιστικά 228, ξερικά 33369) και η ακαλλιεργήτη (βοσκότοποι) σε 18769 στρέμματα. Εκατό χιλιάδες περίπου ελαιόδενδρα και 977 στρέμματα αμπέλια θα μπορούσαν να ξαναδώσουν καρπούς στις 1295 οικογένειες που είχαν ιδιόκτητη γη (σε σύνολο 1322 οικογενειών της Μεγαρίδας)²⁹.

Καμιά άλλη πληροφορία δεν έχουμε για την οικονομική κατάσταση του πληθυσμού και για την επαγγελματική απασχόληση των ακτημόνων, όπως επίσης για τις μετακινήσεις των κατοίκων από τα χωριά των Δερβενιών προς τα Μέγαρα και την Ελευσίνα. Γνωρίζουμε

όμως ότι το ενδιαφέρον του Καποδίστρια δεν περιορίστηκε μόνο στη ενίσχυση της γεωργίας στην περιοχή. Εφαρμόζοντας το μεγαλόπνοο εκπαιδευτικό πρόγραμμά του ανέθεσε στον Κωνσταντίνο Μεταξά να συγκεντρώσει πληροφορίες για την κατάσταση της παιδείας στη Μεγαρίδα και σε σχετικό έγγραφό του η Επαρχιακή Δημογεροντία του απαντούσε στις 28 Δεκεμβρίου 1828: «*Εἰς τὴν ἐπαρχίαν μας δὲν ὑπάρχουν σχολεῖα· ἔν μόνον κατάστημα σχολείου ἦτον εἰς τὴν κατηδαφισμένην πόλιν τῶν Μεγάρων, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ αὐτὸ κατηδαφισμένον, ὡς ὄλαι αἱ πόλεις καὶ αἱ κομποπόλεις τῆς ἐπαρχίας μας*». Πρόσθεταν ἀκόμη οι δημογέροντες ότι ο μοναδικός δάσκαλος είχε αποχωρήσει επειδή «*ἔλειπεν ὁ πόρος τοῦ νὰ πληρώνεται*» και διατύπωναν την άποψη ότι ο μόνος τρόπος για να ξαναλειτουργήσει το σχολεῖο ήταν να ενισχυθεί από τα μοναστήρια της περιοχής³⁰.

Ο Μεταξάς λίγες μέρες αργότερα, στις 13 Φεβρουαρίου 1830, σε έκθεσή του από τα Σάλωνα προς τον Καποδίστρια, περιέγραφε την κατάσταση («*δὲν ὑπάρχουν οὔτε σχολεῖα, οὔτε διδάσκαλοι, οὔτε μαθητευόμενοι εἰς τὰς ἐπαρχίας ταύτας*»)³¹ και ειδικότερα για τη Μεγαρίδα ανέφερε ότι «*σχολεῖον δὲν ὑπάρχει εἰς κανὲν μέρος τῆς Ἐπαρχίας οὔτε μερικόν, οὔτε κοινόν, οἱ δὲ κάτοικοι, ἄποροι καὶ δυστυχεῖς, δὲν εἶναι κατὰ ἀλήθειαν εἰς κατάστασιν νὰ συνεισφέρωσι διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ καταστήματος τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς*». Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες εν τούτοις θεωρούσε αναγκαῖο να ιδρυθούν δυό σχολεῖα: ένα στα Μέγαρα για τους κατοίκους της πόλης, στο οποίο θα φοιτούσαν και οι μαθητές από τα Κούντουρα και τα Βίλια, και ένα στην Περachώρα, που θα εξυπηρετούσε και την Μπίσια. Από την έκθεση του Μεταξά μαθαίνουμε ακόμη ότι οι κάτοικοι ανελάμβαναν να προσφέρουν δωρεάν την εργασία τους και τα υλικά για την ανέργεση των σχολείων και ότι τα οκτώ μοναστήρια της περιοχής θα κάλυπταν τις δαπάνες λειτουργίας, τους μισθούς των δασκάλων κλπ.³².

Τα μοναστήρια αυτά, σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα ήταν του Αγίου Νικολάου της Περachώρας, του Προφήτη Ηλία και του Σωτήρος στα Βίλια, της Αγίας Τριάδας στα Κούντουρα, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Μπίσια, του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στο Μάζι, καθώς και η μονή Κυπαρισσίου με 9 μοναχούς και η μονή Αγίου Μελετίου Κουντούρων με 25 μοναχούς³³.

Παρά το ενδιαφέρον του Καποδίστρια και του Κωνστ. Μεταξά,

παρά την προθυμία των κατοίκων, η ανέγερση του σχολείου, που την είχε αναλάβει ως «επιστάτης της οικοδομής» ο Χρίστος Πετρόπουλος τον Μάρτιο του 1831, ολοκληρώθηκε μόνο ύστερα από πολλά χρόνια, ίσως το 1844³⁴.

Η απόφαση της Αντιβασιλείας του 1834 κατά την οποία «εις ἕκαστον δῆμον θέλει συσταθῆ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀνά ἓν σχολεῖον»³⁵ δεν γνωρίζουμε πότε εφαρμόστηκε στη Μεγαρίδα. Η λειτουργία όμως σχολείου στα Μέγαρα, έδρα του Δήμου, ελάχιστα θα εξυπηρετούσε τους κατοίκους των άλλων χωριών και το ποσοστό των αναλφάβητων παρέμεινε επί δεκαετίες υψηλό. Το 1867, τριάντα περίπου χρόνια μετά το διάταγμα για την οργάνωση των δημοτικών σχολείων, σ' ολόκληρη την επαρχία Μεγαρίδος υπηρετούσαν 14 συνολικά δάσκαλοι που κάλυπταν τις παιδευτικές ανάγκες του τόπου: στα σχολεία της επαρχίας φοιτούσαν 922 μαθητές, δηλαδή μόλις το 6,2% του πληθυσμού (14949 κάτοικοι)³⁶.

Στην περιοχή, που μόλις είχε αρχίσει να συνέρχεται και να ξαναγυρίζει στα ειρηνικά έργα, καινούργια αναστάτωση προκάλεσε η αντικαποδιστριακή δράση του Τσάμη Καρατάσου, διοικητή του ΙΔ' τάγματος που είχε έδρα του την Ελευσίνα, το 1830, όταν η αντιπολίτευση εναντίον του Κυβερνήτη είχε λάβει χαρακτήρα ανταρσίας. Το συγκεντρωτικό σύστημα του Καποδίστρια έπληττε κυρίως ισχυρούς παράγοντες της πολιτικής και οικονομικής ζωής που έβλεπαν να περιορίζεται η επιρροή τους στους αγροτικούς πληθυσμούς, αλλά και την τάξη των εμπόρων που τα συμφέροντά τους θίγονταν από την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης. Ασυντόνιστη στην αρχή η αντιπολίτευση άρχισε να γίνεται μαχητικότερη όταν προστέθηκαν σ' αυτήν οπλαρχηγοί δυσαρεστημένοι εξαιτίας του παραγκωνισμού τους³⁷.

Ανάμεσα στους οπλαρχηγούς αυτούς ήταν ο Καρατάσος, που την 1 Μαΐου 1831 με ένα τμήμα του στρατού του ανέβηκε από την Ελευσίνα στα Κούντουρα και ύψωσε τη σημαία της ανταρσίας. Δυό μέρες αργότερα ο Καποδίστριας με Διάταγμά του κατήγγελλε την ενέργεια του Καρατάσου, που «διοικητής τοῦ 14 ἑλαφροῦ τάγματος, τοποθετημένου κατὰ τὴν Ἑλευσίνα, ἔλιποτάκτησε μετὰ τῶν στρατιωτῶν», καλοῦσε τοὺς ἀξιωματικούς, ὑπαξιωματικούς καὶ στρατιώτες που τον είχαν ακολουθήσει «νὰ ἐπιστρέψουν ὑπὸ τὴν σημαίαν των καὶ νὰ ἐπαναλάβωσι μὲ τὸν αὐτὸν ζῆλον ὡς καὶ πρότερον τὰ χρέη των» και

δήλωνε ότι θα θεωρηθεί συνένοχος του Καρατάσου όποιος θα του χορηγούσε τρόφιμα και πολεμοφόδια ή θα του παρείχε καταφύγιο ³⁸.

Η ανταρσία του Καρατάσου, που από τα Κούντουρα προχώρησε στη Θήβα και κατήργησε τις τοπικές αρχές³⁹ τελικά απέτυχε. Η κινητοποίηση του κυβερνητικού στρατού μετέβαλε άλλη μια φορά τη δυτική Αττική σε πεδίο επιχειρήσεων, στις οποίες βοήθησε και ο αγροτικός πληθυσμός, που έβλεπε στο πρόσωπο του Καποδίστρια τον προστάτη από τις αυθαιρεσίες των ισχυρών και τις καταχρήσεις των στρατιωτικών. Αυτό τουλάχιστον συνάγεται από το περιεχόμενο επιστολής των επιτρόπων δέκα χωριών, που έγραφαν στον Γιαννάκη Ράγκο, αρχηγό τότε «των κατά την Ανατολικήν Ελλάδα στρατευμάτων», στις 26 Ιουνίου 1831: «έγγυόυμεθα ότι εις τὸ ἐξῆς ἂν ἀναφανῆ ἢ ὀλήσταρχος Τσάμης ἢ τις τῶν ὀπαδῶν του εἰς μέρη ἰδικά μας καί δέν τόν πιάσωμεν ἢ δέν τόν βαρέσωμεν, νά δώσωμεν ἀπολογίαν εἰς τήν Σεβαστήν ἡμῶν Κυβέρνησιν μέ τήν ζωήν μας»⁴⁰.

Η καταστολή της ανταρσίας δεν εσήμανε και την απομάκρυνση των στρατιωτικών δυνάμεων, που παρέμειναν στην Ελευσίνα και μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια (27 Σεπτεμβρίου 1831) για να προλάβουν την επέκταση του νέου κινήματος, που εκδηλώθηκε από την αντικαποδιστριακή μερίδα. Τα ελάχιστα οικήματα της Ελευσίνας είχαν καταληφθεί και οι κάτοικοι είχαν απευθυνθεί στον Γεώργιο Λασσάνη, γενικό επιθεωρητή του στρατού της Ανατολικής Ελλάδας, για να περιορίσει τη στρατιωτική δύναμη σε μια πεντηκονταρχία. Ο Λασσάνης ζήτησε από τον Ράγκο στις 4 Δεκεμβρίου 1831 να διατάξει τη μετακίνηση του στρατού στη Μαγούλα, στη Μάνδρα και στα Χασιώτικα Καλύβια⁴¹, όταν όμως λίγες μέρες αργότερα εγκαταστάθηκε στην Περαχώρα η αντικαποδιστριακή κυβέρνηση με επικεφαλής τον Ιωάννη Κωλέττη, τον Γεώργιο Κουντουριώτη και τον Ανδρέα Ζαΐμη, η παραμονή στην Ελευσίνα του φιλοκαποδιστριακού στρατού θεωρήθηκε αναγκαία.

Ός την άνοιξη του 1832 η Ελευσίνα ήταν αποκλεισμένη κι οι ταξιδιώτες από την Κόρινθο προς την Αθήνα αναγκάζονταν να χρησιμοποιήσουν την ορεινή διάβαση της Χασιάς, γιατί οι «κυβερνητικοί» - όπως μας πληροφορεί ο αντικαποδιστριακός Αλέξανδρος Ραγκαβής στα Απομνημονεύματά του - «προερχόμενοι ἐξ Ἐλευσίνος κατεῖχον πᾶν τὸ Θριάσιον πεδῖον καὶ συνελάμβανον τοὺς διερχόμενους»⁴².

Η συνδιαλλαγή των αντίπαλων παρατάξεων φάνηκε ότι έθετε τέρμα στην παρουσία στρατιωτικών σωμάτων στην περιοχή. Εν τούτοις η Ελευσίνα επρόκειτο ύστερα από λίγους μήνες να επιλεγεί και πάλι ως τόπος συγκέντρωσης αγωνιστών, για ειρηνικούς σκοπούς αυτή τη φορά.

Ε΄. ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑΣ: 1833-1882

Με το Διάταγμα της 3 Απριλίου 1833 «Περί της διαιρέσεως του Βασιλείου και της Διοικήσεώς του» οριοθετήθηκαν οι νομοί και οι επαρχίες του νέου κράτους και η Επαρχία Μεγαρίδος απετέλεσε μια από τις πέντε του νομού Αττικής και Βοιωτίας. Στη διοικητική αυτή μονάδα, που κάλυπτε την έκταση της επαρχίας Δερβενοχωριών των χρόνων της Επανάστασης, ανήκε τώρα και η Σαλαμίνα. Έδρα της ορίσθησαν τα Μέγαρα¹. Η Ελευσίνα, μολονότι είχε θεωρηθεί «ουσιώδης θέσις» στην επαρχία αυτή κατά τον χαρακτηρισμό του Κασομούλη², είχε ακόμα ελάχιστους κατοίκους και παρέμεινε απλώς «τόπος πρὸς συγκέντρωσιν τῶν ἀτάκτων στρατευμάτων» της Ανατολικής Στερεάς, όπως είχε ορισθεί ένα μήνα προηγουμένως, στις 2 Μαρτίου 1833³.

Εκατοντάδες αγωνιστές συγκεντρώθηκαν και πάλι εδώ, για να κριθεί η ένταξή τους στον τακτικό στρατό, που την οργάνωσή του ανέλαβαν Βαυαροί αξιωματικοί. Ταλαιπωρημένοι από το δεκάχρονο αγώνα της ανεξαρτησίας οι Δερβενοχωρίτες, που είχαν σκορπίσει στο Ναύπλιο, στην Κόρινθο και στα Μέγαρα κατά τη διάρκεια της Καποδιστριακής περιόδου, ξαναγύρισαν στην Ελευσίνα για ν' αντικρύσουν ένα «άθλιο χωριό», όπως το είδε ο Γάλλος αξιωματικός M. Lacour, που βρισκόταν τότε στην Ελλάδα υπηρετώντας στο εκστρατευτικό σώμα του Maison⁴. Οι περισσότεροι όμως από τους παλιούς αυτούς Δερβενοχωρίτες πολεμιστές προτίμησαν να ζήσουν «με ελιές και σκόρδο» στον τόπο τους, παρά να φύγουν και πάλι ντυμένοι τη «φράγκικη στολή» του τακτικού στρατού, όπως μας πληροφορεί ο Βαυαρός αξιωματικός F. X. von Predl, που επισκέφθηκε την Ελευσίνα το 1833⁵, κι αυτοί κυρίως, μετά την αποχώρηση των «ατάκτων στρατιωτών», αποτελέσανε τον πυρήνα της νεότερης πόλης.

Η ροή όμως των κατοίκων της Αττικής προς την Αθήνα, μετά τη μεταφορά σ' αυτήν της πρωτεύουσας του κράτους το 1834, η συγκέντρωση της εμπορικής και της ναυτικής κίνησης στον ακατοίκητο ως τότε Πειραιά⁶, αποτελούσαν ανασταλτικούς παράγοντες

για την ανάπτυξη της Ελευσίνας, που, άλλωστε, για αρκετά χρόνια έμεινε έξω από το οδικό δίκτυο που προγραμματίσε η Αντιβασιλεία με το διάταγμα της 16 Αυγούστου 1833. Συγκεκριμένα στο νομό Αττικής και Βοιωτίας προβλεπόταν η δημιουργία αμαξιτού δρόμου Αθήνας - Θήβας - Λιβαδειάς, που θα συνεχιζόταν, σύμφωνα με το μεγαλεπήβολο σχέδιο των Βαυαρών, ως το Αγρίνιο και τη Βόνιτσα, με διακλάδωση μόνο ως τη Χαλκίδα⁷. Στη δυτική Αττική ένας δρόμος θα συνέδεε το Καλαμάκι με το Λουτράκι⁸ και η επικοινωνία της Ελευσίνας με τη Θήβα και την Κόρινθο θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο από τα παλιά μονοπάτια των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Ακόμα κι όταν το 1836 ιδρύθηκε ο «Δήμος Ελευσίνος», ένας από τους τέσσερις της επαρχίας Μεγαρίδος, το όνομα απηχούσε απλώς την τάση της εποχής - να ξαναζήσουν τα αρχαία ελληνικά τοπωνύμια στην επίσημη ονοματοθεσία. Πρωτεύουσα του δήμου ορίσθηκε το παλιό κεφαλοχώρι, τα Κούντουρα, και στη νέα αυτή διοικητική μονάδα περιλαμβάνονταν - εκτός από την Ελευσίνα και τα Κούντουρα - η Μάνδρα, η Μαγούλα, το Βιλαρί, ο Κορανάς, ο Μελέκος⁹.

Ο διοικητικός παραγκωνισμός της Ελευσίνας συνεχίσθηκε για αρκετά χρόνια, μολοντί το ενδιαφέρον για το χώρο του ιερού και για τις αρχαιότητες γενικότερα του τόπου είχε αρχίσει να εκδηλώνεται από την πρώτη μετά την απελευθέρωση περίοδο: το 1835 δημοσιεύθηκε ο «Νόμος της προικοδοτήσεως», που έδινε στους ακτήμονες αγωνιστές του 1821 το δικαίωμα να αγοράσουν μικρά χωράφια από τα «εθνικά κτήματα» με χαμηλές ετήσιες δόσεις, και άρχισε η εκχώρηση εκτάσεων στους αγρότες. Το 1838 όμως ο Έφορος Αρχαιοτήτων Κυριάκος Πιττάκης με έγγραφό του προς την «επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Βασιλικήν Γραμματείαν» εισηγήθηκε «να μὴ δοθῆ εἰς προικοδότησιν κανένα μέρος ὅπου ἦσαν ἀρχαιότητες, ὡς εἶναι τὸ πλησίον τοῦ ἹΑλφειοῦ μέρος τῆς ἹΟλυμπίας, τὸ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἹΕπίδαυρον, τὴν ἹΤίρυνθα, τὴν ἹΜαντίνειαν, τὴν ἹΤεγέαν, τὴν ἹΣπάρτην, τὴν ἹΜεσσήνην, τοὺς ἹΔελφοὺς, τὴν ἹΕλευσίνα, καὶ γενικῶς ὅπου φαίνονται Ἱξνη ἀρχαιοτήτων»¹⁰. Ἐτσι ο χώρος του ιερού έμεινε ανέπαφος στο μεγαλύτερο μέρος του και τα λίγα γειτονικά του χωράφια, που ανήκαν σε αγρότες της Ελευσίνας, αγοράσθηκαν αργότερα από την Αρχαιολογική Εταιρεία. Οι αγορές άρχισαν από το Νοέμβριο του 1859, όταν ο Πιττάκης πάλι πρότεινε

στο Συμβούλιο της Εταιρείας να διατεθούν 30.000 δραχμές για την αποζημίωση των κατοίκων που τα κτήματά τους γειτόνευαν με τις αρχαιότητες¹¹, και συνεχίσθηκαν επί δεκαετίες. Το 1887 και το 1888¹² η Αρχαιολογική Εταιρεία, εκτός από χωράφια, αγόρασε και μικρά καλυβόσπιτα που βρίσκονταν στην περιοχή του νεοσύστατου σαπυνοποιείου, του πρώτου εργοστασίου της Ελευσίνας, για το οποίο θα γίνει λόγος στις επόμενες σελίδες.

Παράλληλα άρχισε η προσπάθεια, χωρίς πάντοτε επιτυχία, να διασωθούν αρχαιότητες που βρίσκονταν στα χέρια ιδιωτών και υπήρχε κίνδυνος να πουληθούν σε ξένους. Στο τέλος του 1859, όταν η Αρχαιολογική Εταιρεία πληροφορήθηκε ότι «μία λιθίνη κεφαλή αυτοκράτορος κινδυνεύει να πωληθῆ εἰς ξένον περιηγητὴν» ανέθεσε στον βουλευτή Μελέτη Χατζημελέτη, γιο του οπλαρχηγού του '21, και στο δάσκαλο Ιωάννη Σαρίδη να βρουν τον κάτοχο της κεφαλής και να την αγοράσουν. Η κεφαλή δεν βρέθηκε γιατί ο κάτοχός της είχε φύγει από την Ελευσίνα¹³. Το περιστατικό αυτό δεν είναι το μόνο που θα μπορούσε να αναφερθεί. Η φτώχεια του πληθυσμού, η απαιδευσία από το άλλο μέρος, και η συχνή παρουσία ξένων στην Ελευσίνα ευνοούσαν την αρχαιοκαπηλία, που περιορίσθηκε κάπως μόνο όταν άρχισαν συστηματικές ανασκαφές από τον Lenormant πρώτα, από την Αρχαιολογική Εταιρεία αργότερα.

Η απομόνωση της Ελευσίνας συνεχίσθηκε επί μια δεκαετία περίπου. Το 1839 άρχισε η κατασκευή δυο αμαξιτών δρόμων, που τη συνδέσανε με τα Μέγαρα και με τη Θήβα, και το λιμάνι της παρουσίασε κάποια κίνηση, καθώς τα αγροτικά προϊόντα της Βοιωτίας από δώ διοχετεύονταν προς την Πελοπόννησο και τα νησιά του Σαρωνικού¹⁴. Στις 25 Μαΐου 1842 ιδρύθηκε το «Υποτελωνεῖον Ἐλευσίνος», που υπαγόταν στο Τελωνεῖο Πειραιῶς μαζί με άλλα τέσσερα — των Μεγάρων, της Σαλαμίνας, της Αίγινας και της Επιδαύρου¹⁵ — και στις 25 Νοεμβρίου 1845 «Υγειονομικός Σταθμός» για την πρόληψη μετάδοσης ασθενειῶν από πληρώματα πλοίων¹⁶. Η παρουσία του κράτους συμπληρώθηκε με την ίδρυση «Ειρηνοδικείου Ἐλευσίνος», Γ΄ τάξεως, τον Ιανουάριο 1849¹⁷.

Η εγκατάσταση των υπηρεσιῶν αυτῶν στην Ελευσίνα, αποτέλεσμα ασφαλῶς της αυξημένης κίνησης των συναλλαγῶν¹⁸, συνοδεύτηκε αμέσως με αύξηση του πληθυσμού της. Εξακολουθούσε να παραμένει «μικρὸν πόλισμα κατοικούμενον ἀπὸ πενήντα περίπου

οικογενείας, καταγινομένης τό πλείστον εις γεωργίαν και άλιείαν»¹⁹ ως το 1840, έγινε όμως με το χρόνο πόλος έλξης για τους κατοίκους των γύρω μικρών οικισμών και το 1850 οι πενήντα οικογένειες είχαν τριπλασιασθεί περίπου κι είχαν φθάσει στις εκατό τριάντα επτά με σύνολο ατόμων 585, σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δίνει ο Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής:

«Έλευσίς, χωρίον ποταπόν, κεΐται σήμερον επί τής θέσεως τής παλαιάς Έλευσίνος. Ό τόπος είναι γυμνός, ξηρός, άνυδρος, άχαρις και νοσώδης. Έν μόνον φρέαρ ύπάρχει πρός χρήσιν τών κατοίκων, έν δέ τή πεδιάδι, ή διατηρεΐ άεί την εύφορίαν αυτής, καλλιεργεΐται σίτος και έφρυτεύθησαν έσχάτως και τινες άμπελοι... Κατά τό νότιον τοϋ χωρίου σώζεται πύργος τής έποχής τοϋ Μεσαιώνος, και έτερος τής αυτής έποχής φκοδομημένος επί τών θεμελίων τοϋ αρχαίου τείχους. Έν Έλευσίनि ύπάρχει σταθμός ύγειονομικός και τελωνειακός σταθμός Β΄ τάξεως, και δύο σχολεία δημοτικά Γ΄ τάξεως και Είρηνοδικεΐον»²⁰.

Η περιγραφή αυτή συμπληρώνεται από πίνακα, στον οποίο εκτός από τον αριθμό των κατοίκων, παρέχεται η πληροφορία ότι στην Έλευσίνα παράγονταν σιτάρι, κριθάρι, λάδι, κρασί, ρετσίνι, πίσσα και τυρί²¹, προϊόντα που ύστερα από τρεις δεκαετίες θα οδηγούσαν στην ίδρυση μικρών βιοτεχνιών και θα προσείλκυαν κεφάλαια για τη λειτουργία εργοστασίων.

*

* *

Την Έλευσίνα γύρω στο 1850 ανταγωνίζεται η Μάνδρα, με τριπλάσιους κατοίκους (1714 κατά τον Ραγκαβή)²² ενώ τα Κούντουρα δεν μνημονεύονται πια.

Η εγκατάλειψη των Κουντούρων είχε ασφαλώς αρχίσει, κι αυτός είναι ο λόγος που έδρα του δήμου έγινε το 1851 η Μάνδρα²³. Είναι δύσκολο να επισημάνουμε την αιτία που οδήγησε στην βαθμιαία απομάκρυνση του πληθυσμού και την εγκατάστασή του στα γειτονικά χωριά, στη Μάνδρα κυρίως και στη Μαγούλα. Ένας σεισμός του 1854, που γνωρίζομε πως έπληξε ιδίως τη Θήβα «και κατέρρευσαν πᾶσαι σχεδόν αί οικΐαι, οΐ δέ κάτοικοι επί μακρόν διητῶντο έν ύπαίθρῳ ύποστάντες άνυπολογΐστους ύλικάς ζημΐας»²⁴ προκάλεσε, τάχα, και στα Κούντουρα τόση καταστροφή που οι κάτοικοι – όσοι είχαν απομείνει – αναγκάσθηκαν να τα εγκαταλείψουν οριστικά; Η προφορική παράδοση, που συνήθως διατηρεΐ από γενιά σε γενιά την ανάμνηση

τέτοιων γεγονότων, δεν αναφέρει τίποτα σχετικό, και μόνο ερειπωμένα σπίτια και οι λιθοσωροί που σώζονταν ακόμη πριν από λίγες δεκαετίες στη θέση του παλιού χωριού, θα μπορούσαν να θεωρηθούν μάρτυρες μιας τρομερής ίσως συμφοράς. Οπωσδήποτε η οριστική απομάκρυνση των κατοίκων από τα Κούντουρα πρέπει να τοποθετηθεί στη δεκαετία του 1850 και μόνο αν δεχθούμε αυτή την άποψη μπορούμε να εξηγήσουμε την αύξηση του πληθυσμού της Μάνδρας: οι 1714 κάτοικοί της του 1850 έφθασαν σε δέκα χρόνια (1861) στους 1982²⁵ ενώ η ανάπτυξη άλλων οικισμών πραγματοποιήθηκε την ίδια δεκαετία με χαμηλότερο ρυθμό. Θεαματική αύξηση πληθυσμού παρατηρείται στην Ελευσίνα την ίδια περίπου περίοδο. Οι 585 κάτοικοι του 1850²⁶ είχαν διπλασιασθεί το 1879 και έφθασαν στους 1185, στους οποίους πρέπει να προστεθούν 21 εργάτες του εργοστασίου Χαριλάου και 32 ξένοι «ναυτικοί αλιείας και ακτοπλοΐας»²⁷.

Η άφιξη νέων κατοίκων από την ενδοχώρα στο λιμάνι και η παρουσία ξένων ναυτικών δεν επηρέασαν τη ζωή του τόπου και οι συνήθειες του πληθυσμού έμειναν αναλλοίωτες, όπως στους προηγούμενους αιώνες. Η αρβανίτικη γλώσσα στο μεταξύ υποχωρούσε με αργό ρυθμό, κυρίως από τη σχολική παιδεία, όσο κι αν το σχολείο της πόλης λειτουργούσε με αυτοδίδακτους δασκάλους. Από περιηγητικό κείμενο των μέσων του αιώνα, γραμμένο από τον τότε διευθυντή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών Emile Burnouf, έχομε μια γραφική εικόνα του τρόπου με τον οποίο διδάσκονταν οι Ελευσινιώτες γράμματα: «Πήγαμε να επισκεφθούμε το σχολείο. Ο δάσκαλος ήταν ένας γέρος Έλληνας. Φορούσε ασπριδερό σαρίκι και καθισμένος στην υπερυψωμένη έδρα στη γωνιά του δωματίου έκλωθε με το αδράχτι του. Οι μαθητές του, όλοι νέα παιδιά, κάθονταν γύρω-γύρω στην τάξη, σ' ένα φαρδύ μονοκόμματο πάγκο και διάβαζαν ελληνικά καθένας με τη σειρά του»²⁸. Την ίδια όμως εποχή (1860) ο Lepoimant διαπίστωνε έκπληκτος ότι υπήρχαν νέοι της Ελευσίνας, που μπορούσαν να μιλήσουν για τη Δήμητρα και την Περσεφόνη σαν να είχαν μελετήσει άρθρο μυθολογικού λεξικού, και χλεύαζαν τους γεροντότερους όταν μιλούσαν για την «Αγία Δήμητρα». Οι γέροι είχαν κρατήσει στη μνήμη τους τις αφηγήσεις των πατέρων τους για τη μαγική ιδιότητα των αγαλμάτων, δεν τολμούσαν όμως να τις επαναλάβουν γιατί φοβόνταν την ειρωνία των νέων. Συγκεκριμένα ο Μελέτης Χατζημελέτης, γιος του αγωνιστή της Επανάστασης,

βουλευτής από τις εκλογές του 1859, και τα παιδιά του, όταν ο Γάλλος αρχαιολόγος τους ζήτησε ποιές παραδόσεις έχουν σωθεί για τη Θεά, τον παρέπεμψαν στον Ομηρικό ύμνο²⁹.

Δίπλα στους νέους «λόγιους» της Ελευσίνας με τη θαυμαστή για την εποχή αρχαιομάθεια, οι γεροντότεροι κάτοικοί της διατηρούσαν ζωντανή την ανάμνηση των χρόνων της Τουρκοκρατίας και του Αγώνα. Ο πιο ενδιαφέρων απ' αυτούς ήταν ένας γέρος παπάς —αλλ' ας αφήσουμε τον Lenormant να μας μιλήσει: «Ήταν ασφαλώς πάνω από εκατό χρόνων, γιατί θυμόταν ότι σε ηλικία που κρατούσε όπλα έφυγε από την περιοχή της Κονίσπολης στην Αλβανία, την πατρίδα του, —στους καιρούς της αλαμπάντας³⁰— για να ρθεί στην Ελλάδα. Πενήντα χρόνια έμεινε στο ερειπωμένο τώρα χωριό Κούντουρα, απ' όπου προέρχεται το μεγαλύτερο μέρος των σημερινών κατοίκων της Ελευσίνας, κι εκεί έμαθε όλες τις παλιές ιστορίες του τόπου. Ήταν παπάς όταν ξέσπασε η Επανάσταση και πολέμησε ως στρατιώτης. Μετά το τέλος του Αγώνα άφησε το ορεινό χωριό κι εγκαταστάθηκε στην Ελευσίνα, όπου επί πολλά χρόνια υπηρέτησε την εκκλησία. Ο γερο-παπάς είχε ολοκάθαρο μυαλό, ήταν όμως τώρα φλύαρος, όπως είναι συχνά οι ηλικιωμένοι. Τα ελληνικά του ήταν ακαλλιέργητα, αλλά μιλούσε τ' αρβανίτικα με τρόπο που θαύμαζε κανένας την καθαρότητα του λόγου του. Υπήρξε δάσκαλός μου σ' αυτή τη γλώσσα, που μου ήταν απαραίτητη για να δίνω οδηγίες στους εργάτες της ανασκαφής». Και συνεχίζει ο Lenormant καταγράφοντας τις εντυπώσεις του από τη συντροφιά του γέρου κληρικού, που του μιλούσε για περιστατικά της Επανάστασης διανθισμένα με ιστορίες για νεράιδες και με βίους αγίων...³¹.

Ο Γάλλος φιλέλληνας δεν μας δίνει το όνομά του, το μαθαίνουμε όμως από μια άλλη πηγή: λίγο πριν από την επανάσταση ο Αθηναίος λόγιος Γεώργιος Ψύλλας ταξιδεύοντας από την Αθήνα προς την Κόρινθο για να συνεχίσει «*διά τοῦ Κόλλου εἰς Πάτρας καί ἐκεῖθεν εἰς Τεργέστην*» έμεινε λίγο στην Ελευσίνα και στα Μέγαρα και σημειώνει στα Απομνημονεύματά του: - όπως είδαμε προηγουμένως - «*διενυκτέρευσα εἰς τὴν πρώτην κωμόπολιν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ παπα-Γεωργάκη, εἰς Μέγαρα δὲ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ παπα-Ἐλευθερίου*»³². Ο παπα-Γιώργης της Ελευσίνας και των Κουντούρων, εξηντάχρονος περίπου τότε (αφού είχε φύγει από την Κονίσπολη σε προχωρημένη εφηβική ηλικία το 1770)³³, δεν θα ήταν βέβαια δυνατό να πολεμήσει στην

Επανάσταση, όπως είπε στον Lenormant. Ευλόγησε, άραγε, το στρατόπεδο της Ελευσίνας, όπως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε; Ο Lenormant κράτησε σημειώσεις για όσα άκουσε στην Ελευσίνα και είχε σκοπό να τα δημοσιεύσει «γιατί θα ήταν κρίμα να χαθούν αυτές οι ιστορίες», δεν πραγματοποίησε όμως το σχέδιό του³⁴.

Οι ειδήσεις αυτές αποκαλύπτουν πως το «άθλιο» λίγα χρόνια προηγουμένως χωριό των ψαράδων, των γεωργών και των κτηνοτρόφων είχε τώρα ανάμεσα στους κατοίκους του κάποιους μορφωμένους, όπως άλλωστε γνωρίζουμε και από άλλες μαρτυρίες. Από τα αρχεία του Πανεπιστημίου Αθηνών προκύπτει ότι στα δεκαπέντε πρώτα μετά την ίδρυσή του χρόνια (1837-1852) έξι φοιτητές του κατάγονταν από την Ελευσίνα³⁵. Υπάρχει όμως και μια άλλη, περισσότερο λεπτομερειακή αφήγηση για τους λόγιους Λεσβιανούς αυτής της εποχής. Σ' ένα κείμενο του 1860 — ανέκδοτο ως τώρα στο συνολό του³⁶ — που το συνέταξε άγνωστος λόγιος, συνεργάτης ίσως του Lenormant, μνημονεύονται δώδεκα νέοι, που μετά τις πανεπιστημιακές σπουδές τους γύρισαν στην Ελευσίνα για να υπηρετήσουν το χωριό τους ή εγκαταστάθηκαν σε άλλους τόπους. Τα ονόματα των πρώτων αυτών λογίων δεν μας είναι γνωστά και τα στοιχεία που μας δίνει ο συγγραφέας του κειμένου αυτού δεν βοηθούν για την ταύτισή τους. Λεπτομερέστερος λόγος γίνεται μονάχα για ένα νέο, που κι αυτός δεν ονομάζεται, αλλά που κάποιες ενδείξεις του κειμένου με οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τον Μελέτιο Μουρικίδη, που μπορούμε να τον θεωρήσουμε ως τον πρώτο συγγραφέα της νεότερης Ελευσίνας.

«Γνωρίζω-γράφει ο συντάκτης του ανώνυμου κειμένου -έν τῷ δήμῳ Ἐλευσίνος δύο ἀξιολόγους νέους, ἐξ ὧν ὁ ἕτερος δὲν συνεπλήρωσε μὲν εἰσέτι τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον τῆς ἡλικίας του, διὰ τὸν ὀρθὸν ὅμως νοῦν του, τὸν πατριωτισμὸν του καὶ τὰ παρ' ἡλικίαν φῶτα του, παρέχει τὰς μᾶλλον χρηστοτέρας ἐλπίδας τῆς πατρίδος, οἵτινες ἀφοῦ ἐπεραίωσαν εἰς τὰ ἐν Ἀθήναις Καταστήματα τὰς σπουδὰς των, πρὸς περισσοτέραν ἑαυτῶν τελειοποίησιν μετέβησαν εἰς Παρισίους, ὅθεν, μετὰ πενταετῆ σπουδῆν ἐν τῷ φωτισμένῳ αὐτῷ τόπῳ τῶν νέων ἰδεῶν τῆς ἐλευθερίας, ἐπανῆλθον εἰς τὴν φίλην πατρίδα των ἀρκετὰ μεμορφωμένοι. Καὶ ὁ μὲν μετέρχεται ἤδη τὸν ἱατρὸν ἐντὸς τοῦ Δήμου τῶν Μεγάρων, ὁ δὲ νεώτερος ἀπαντᾷται θεωρούμενος ἐντὸς τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Συλλόγου τῶν λογίων, ὅπου διαπρέπει ἀναλόγως τῆς ἡλικίας του»³⁷.

Από τη συνέχεια του κειμένου μαθαίνουμε ότι ο νέος αυτός είχε δημοσιεύσει δυό φυλλάδια με τους τίτλους. «*Ἡ Ἀπάνθρωπος σκληρότης*» και «*Ὁ τρωγλοδύτης Διογένης*». Το πρώτο — ένα δεκαεξασέλιδο φυλλάδιο — δημοσιεύθηκε το 1843, όταν ο Μουρικήδης σπούδαζε στην Αθήνα, και ο πλήρης τίτλος του είναι: «*Ἡ ἀπάνθρωπος σκληρότης. Πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν βασιλέα τῆς Ἑλλάδος Ὅθωνα. Ὑπὸ Μελετιῦ Ἀ. Μουρικήδου, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς τοῦ Ἡλίου Χριστοφίδου τυπογραφίας, «Ἡ Ἀγαθὴ Τύχη», 1843*»³⁸. Αφορμὴ για τὴ δημοσίευση τοῦ φυλλαδίου αὐτοῦ ἦταν μια προσωπικὴ ἱστορία τοῦ Μουρικήδη, μια διαφορά του με συγκατοικὸ του φοιτητὴ ἀπὸ τὴν Πάτμο, και στόχος του ἡ παρέμβαση τοῦ Ὅθωνα για τὴν ἐπίλυση τῆς διαφοράς! Πίσω ἀπὸ τὴν ἀφέλεια τοῦ ὕφους και ἀπὸ τὸν ρητορικὸ τόνο, διακρίνεται γλωσσομάθεια και ἀρχαιογνωσία, ὄχι συνηθισμένη για τὴν ἐποχὴ.

Για τὸ φυλλάδιο αὐτὸ και για τὸ δεύτερο με τίτλο «*Ὁ τρωγλοδύτης Διογένης*», που δεν μπόρεσα να τὸ εντοπίσω στις Αθηναϊκὲς βιβλιοθήκες, γράφει ὁ ἀγνωστὸς μας φίλος τοῦ Lenormant: «*Τα φυλλάδια αὐτὰ και διὰ τὸ ἀφελὲς και γλαφυρὸν τοῦ καλάμου και διὰ τὰς πατριωτικὰς ἰδέας τοῦ συντάκτου και πρὸ πάντων διὰ μίαν τεραστίαν μηχανὴν τοῦ Ἀρχιμήδους, τὴν ὁποίαν διὰ τῆς ὕψηλῆς φαντασίας ἀλληγορικῶς ἀναφέρει, ἐννοῶν τὴν δύναμιν τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τοσοῦτον κρότον ἔκαμον εἰς τὸν φιλολογικὸν κόσμον τῶν Ἀθηνῶν και τοιαύτην ἐντύπωσιν εἰς τὴν κοινὴν γνώμην, ὥστε πολλοί, μὴ γνωρίζοντες τὸν συντάκτην των, ἔτρεχον νὰ γνωρίσωσιν αὐτόν*»³⁹.

Τρίτο ὀλιγοσέλιδο φυλλάδιο τοῦ Μουρικήδη δημοσιεύθηκε το 1853: περιέχει μια ἀγόρευσὴ του σε δικαστήριον κι ἔχει τὸν τίτλο: «*Ὁ θρίαμβος τῆς ἀρετῆς κατὰ τῆς κακίας, ἤτοι λόγος ἐκφωνηθησόμενος τῇ 23 Φεβρουαρίου ἐνώπιον τῶν πλημμελειοδικῶν ὑπὸ Μ. Α. Μουρικήδου, ὑπαλλήλου τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν, κατὰ τοῦ Μιχαῆλ Ἰατροῦ, ὀφειλέτου πρὸς τὸ Δημόσιον. Ἐν Ἀθήναις 1853*»⁴⁰.

Γύρω στα 1860 ἡ Ἐλευσίνα ἀρχισε να ἀλλάζει ὄψη με τὴν ἀνέγερση νέων κατοικιῶν και με τὴν ἐγκατάσταση σ' αὐτὴν περιστασιακῶν ἐμπόρων για τὴ διακίνηση τοῦ λιγοστοῦ γεωργικοῦ και κτηνοτροφικοῦ πλεονάσματος προς τὴν Αθήνα και τὴν Κόρινθο. Ἐξαιτίας τῆς ἀυξημένης κίνησης το 1861 ἡ κυβέρνηση ἐπέβαλε διόδια «*ἐπὶ τῶν ἵππασίμων φορτηγῶν και ὑποζυγίων ζώων τῶν διαβαίνόντων τὴν ἐθνικὴν*

ἀπὸ Ἐλευσῖνος εἰς Θήβας καὶ τὰνάπαλιν ἄγουσαν ὁδόν»⁴¹ και τα διόδια αυτά επεκτάθηκαν το 1868 στο δρόμο Αθήνας – Ελευσίνας – Μεγάρων, ὄχι μόνο για τα φορτηγά ζῶα, τα δίτροχα και τα τετράτροχα αμάξια, αλλά και για τα βοοειδή και τα αιγοπρόβατα⁴² που προορίζονταν για την αγορά της πρωτεύουσας: η ληστεία τώρα, που στα μέσα του αιώνα βρισκόταν σε έξαρση στη δυτική Αττική, όταν τα Δερβενοχώρια έγιναν κρησφύγετα συμμοριών, είχε σχεδόν εξαλειφθεί, κυρίως μετά την εξόντωση του Λουκά Μπελούλια και του Χρίστου Νταβέλη⁴³. Το 1855 οι συμμορίες τους είχαν φθάσει ως το Μπογιάζι, σε απόσταση μιας ώρας από το Χάνι των Παλιοκουντούρων και ως τη θέση Μπαρμπουλάκη της Ελευσίνας, αρπάζοντας χωρίς διάκριση τη συγκομιδή φτωχών και πλουσίων – όσο πλούσιοι μπορούσαν νά'ναι οι κάτοικοι της περιοχής. Όταν το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου τριαντατρείς ληστές του Μπελούλια εμφανίσθηκαν και πάλι στις παρυφές των βουνών που περιβάλλουν το Θριάσιο πεδίο, οι Λεπινιώτες ξεκρέμασαν τα όπλα των αγωνιστών προγόνων τους και συνεργάστηκαν με το καταδιωκτικό απόσπασμα της Χωροφυλακής για να διώξουν τη συμμορία⁴⁴.

Τα ίδια αυτά όπλα χρησιμοποιήθηκαν αργότερα, όταν η κήρυξη του ρωσοτουρκικού πολέμου το 1878 αναπτέρωσε τις ελπίδες του Ελληνισμού για την απελευθέρωση των αλύτρωτων ακόμη περιοχών της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Διακόσιοι νέοι άνδρες της δυτικής Αττικής κατατάχθηκαν ως εθελοντές κι έλαβαν μέρος σε μάχες με το βουλευτή Μεγαρίδας Γεώργιο Νικολαΐδη στις 2 και 12 Φεβρουαρίου 1878⁴⁵, ενώ συγχρόνως δύο Ελευσίνιοι, ο Γεώργιος Ρεντούμης και ο Χρίστος Κριεκούκης, ανέλαβαν να στείλουν στη «Μακεδονική Επιτροπή» της Αθήνας, που συντόνιζε την οργάνωση εθελοντικών σωμάτων «80 άνδρες εξ Ελευσίνος⁴⁶». Δεν είναι γνωστό για ποιο λόγο ματαιώθηκε τελικά η συγκρότηση εθελοντικού σώματος της Ελευσίνας, οι πρωτεργάτες όμως της κίνησης βρίσκονταν στη Θεσσαλία τον Απρίλη⁴⁷ ως σωματάρχες στη δύναμη του Κωνσταντίνου Κριεμάδη, υπομοιράρχου από τα Βίλια, που την αποτελούσαν διακόσιοι πενήντα εθελοντές από διάφορες περιοχές.

Από τα στοιχεία που υπάρχουν συνάγεται ότι στη δύναμη του Κριεμάδη είχαν καταταχθεί δώδεκα Μανδραنيώτες (Ιωάννης Καρατσόλης, Θεόδ. Δαύκας, Δέδες Λάσκος, Κυριάκος Ράπτης, Ιωάννης Ράπτης, Γεώργιος Ρεντούμης, Κωνστ. Αντώνης, Επαμ. Ρόκας,

Ιωάννης Κοροπούλης, Β. Βαλασόπουλος, Αθαν. Ηλίας, Αναστ. Διαλέτης), τέσσερις Λεβινιώτες (Χρίστος Κριεκούκης, Δημ. Παυλόπουλος, Δημ. Νικολάου, Αριστοφάνης Πανταζής)⁴⁸ και άλλοι Δερβενοχωρίτες. Είναι επίσης πολύ πιθανό ότι στη διάρκεια του απελευθερωτικού κινήματος του 1878 δημιουργήθηκε ο δεσμός των κατοίκων της Μεγαρίδας με τον Στέφανο Δραγούμη, δραστήριο μέλος της «Μακεδονικής Επιτροπής», που ένα χρόνο αργότερα εκλέχθηκε βουλευτής της επαρχίας στο κόμμα του Χαριλάου Τρικούπη, με τον Δημήτριο Πάγκαλο, πατέρα του Θεοδώρου Παγκάλου.

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ ΑΠΟ ΤΟ 1738 ΩΣ ΤΟ 1981¹

1738	κάτοικοι	250	κατά προσέγγιση Sandwich, σ. 84-85.
1795		250	» Scrofani, σ. 148.
1815		250	» Rouqueville, σ. 133.
1839		250	» Βάλβι-Κούμας, σ. 133.
1850		585	Ιάκ. Ραγκαβής, σ. 196.
1879		1185	Χουλιάρακης, Α' II, σ. 51
1889		1219	Χουλιάρακης, Α' II, σ. 109
1896		1353	Χουλιάρακης, Α' II, σ. 176
1907		2370	Χουλιάρακης, Α' II, σ. 265
1928 ²		6416 ³	
1940		9154 ⁴	Στατιστικά αποτελέσματα
1951		11190 ⁵	απογραφών πληθυσμού των
1961 ⁶		15527 ⁷	αντίστοιχων χρόνων
1971		18535 ⁸	
1981		20320 ⁹	

1. Για τον πλήρη τίτλο των πηγών των ετών 1738-1907, βλ. τη βιβλιογραφία.
2. Στον πληθυσμό του 1928 περιλαμβάνονται και οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, συνολικά 1980, από τους οποίους οι 1816 έμεναν στο Συνοικισμό και οι υπόλοιποι είχαν εγκατασταθεί στην πόλη.
3. Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός, Αθ. 1933, σ. 41.
4. Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 16 Οκτωβρίου 1940, Αθ. 1950, σ. 77.
5. Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 7 Απριλίου 1951, Αθ. 1955, σ. 40.
6. Στην απογραφή του 1961 στον πληθυσμό της Ελευσίνας υπολογίζονται και οι ετεροδημότες εργάτες των βιομηχανιών, που είχαν εγκατασταθεί στην πόλη και έφθαναν τους 6500 περίπου.
7. Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 19 Μαρτίου 1961, Αθ. 1962, σ. 45.
8. Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 14 Μαρτίου 1971, Αθ. 1972, σ. 43.
9. Η πληροφορία προέρχεται από τον Δήμο Ελευσίνος.

ΣΤ' ΑΠΟ ΤΑ ΧΩΡΑΦΙΑ ΣΤΑ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ

Καθοριστική για την ανάπτυξη της Ελευσίνας πρέπει να θεωρηθεί αναμφισβήτητα η δεκαετία του 1880. Λίγο νωρίτερα, το 1875, είχε ιδρυθεί το πρώτο εργοστάσιο, το Σαπωνοποιείο του Χαριλάου, μοναδικό στο είδος του σ' ολόκληρη την Αττική και ένα από τα λίγα στην Ελλάδα. Το 1884 πέρασε από την Ελευσίνα το πρώτο τρένο της σιδηροδρομικής γραμμής Πειραιώς - Αθηνών - Πελοποννήσου¹. Δυο αλευρόμυλοι, που εργάστηκαν παράλληλα με τους παλιούς ανεμόμυλους, τους Μύλους της Τσάνας, ιδρύθηκαν τα ίδια χρόνια: του Αριστείδη Μητρομελέτη το 1882 και των Αναγνώστη Αδάμ - Προκόπη Μπουμπούση το 1886². Οι είκοσι πρώτοι εργάτες που εργάζονταν στο Σαπωνοποιείο το 1879, αυξήθηκαν στο τέλος του αιώνα σε ενενήντα, από τους οποίους οι δέκα ήταν γυναίκες³. Το 1892 ιδρύθηκε το δεύτερο Σαπωνοποιείο στην Ελευσίνα (των Χατζηηλία - Δοξαρά), που απασχολούσε δέκα μόνο εργάτες, ενώ στα γειτονικά Μέγαρα η βιομηχανία σαπουνιού του Π. Υψηλάντη, που λειτουργούσε από το 1891, δεν ευδοκίμησε⁴.

Το ένα δέκατο των κατοίκων της Ελευσίνας, το ένα τρίτο περίπου του ενεργού πληθυσμού, άφηνε τα χωράφια για να δουλέψει με ημερομίσθιο τριών δραχμών (η οκά το σαπούνι είχε 90 λεπτά), που μπορούσε να θεωρηθεί ικανοποιητικό αν ληφθεί υπ' όψη ότι αντίστοιχα εργοστάσια της Αθήνας και του Πειραιά δεν πλήρωναν περισσότερα⁵. Το 1882, που άρχισαν συστηματικότερες ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας, στους εργάτες των εργοστασίων προστέθηκαν μερικοί ακόμη — έστω και εποχιακοί — κι η Ελευσίνα είχε μεταβληθεί για τις συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή, «ἀπὸ χωρίον ἀλιέων εἰς σφύζουσαν βιομηχανικὴν πόλιν»⁶.

Η Ελευσίνα, παρά το γεγονός ότι ήταν ακόμη απομονωμένη από χερσαίους δρόμους, διέθετε ενδοχώρα πλούσια σε πρώτη ύλη. Το προϊόν του εργοστασίου εύκολα μπορούσε να μεταφερθεί με πλοία στην αγορά της πρωτεύουσας κι η επιτυχία της επιχείρησης ήταν εξασφαλισμένη, καθώς ως τότε στην Πάτρα, στη Σύρο και στον

Πειραιά - τα κυριότερα βιομηχανικά κέντρα της χώρας - δεν λειτουργούσαν αξιόλογα σαπωνοποιεία.

Από τις εννενηταπέντε μεταποιητικές επιχειρήσεις της Ελλάδας του 1876 οι μισές ήταν αλευρόμυλοι και κλωστοϋφαντουργεία⁷. Στα γειτονικά Μέγαρα, όπου επίσης υπήρχε πρώτη ύλη για σαπωνοποιεία και ευνοϊκές προϋποθέσεις για άλλες βιομηχανίες, υπήρχαν μόνο δυο αλευρόμυλοι, ιδρυμένοι το 1875 και το 1881, από τους Ι. Παπανικολάου και Κ. Μαυροκάκη αντίστοιχα, που η συνολική τους δύναμη δεν ξεπερνούσε τους 15 ίππους⁸.

Οι πρώτοι κεφαλαιούχοι που αποφάσισαν να επενδύσουν κεφάλαια στην Ελευσίνα προέρχονταν από τον παροικιακό Ελληνισμό και τους έφερε στην Ελλάδα η εμπιστοσύνη στο μεγαλόπνοο πρόγραμμα του Χαριλάου Τρικούπη, που στόχο είχε τον εκσυγχρονισμό της χώρας στον βιομηχανικό τομέα. Λίγα χρόνια πριν από την ίδρυση του Σαπωνοποιείου οι αδελφοί Λύσανδρος και Εμμανουήλ Χαρίλαος είχαν έλθει από το Γαλάτσι της Ρουμανίας, όπου προηγουμένως είχαν αναπτύξει με επιτυχία την επιχειρηματική δραστηριότητά τους, και εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα⁹.

Στην Ελευσίνα τους οδήγησε η λειτουργία κάποιων οικιακών βιοτεχνιών σαπουνιού, αλλά και η προοπτική για τη σιδηροδρομική σύνδεσή της με την Αθήνα και με την Πελοπόννησο: το 1872 ο Ευάγγελος Βαλτατζής, κεφαλαιούχος και κτηματίας, βασικό στέλεχος αργότερα της Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου, είχε προτείνει στην κυβέρνηση να αναλάβει την κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής Πορτοράφη - Αθηνών - Κορίνθου - Αιγίου - Πατρών - Ρίου¹⁰. Το σχέδιο αυτό βέβαια δεν πραγματοποιήθηκε, παρά ύστερα από μια δεκαετία και με άλλη μορφή, οι αδελφοί Χαριλάου όμως προέβλεπαν τη σημασία που θα αποκτούσε η Ελευσίνα ως συγκοινωνιακός κόμβος στις χερσαίες και στις θαλάσσιες συγκοινωνίες. Συνεταιρίστηκαν αρχικά με τον πανίσχυρο εμπορικό οίκο Ράλλη και εγκατέστησαν στη θέση του σημερινού ομώνυμου εργοστασίου το σαπωνοποιείο τους, με δύναμη αρχικά 30 ίπων και με Γάλλο επιστάτη - διευθυντή, που έφερε στην Ελλάδα την προηγμένη τεχνολογία της χώρας του¹¹. Το 1895 ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος, γιος του Πέτρου, εικοσάχρονος μόλις, γύρισε από τη Γαλλία και τη Γερμανία, όπου είχε σπουδάσει χημεία, και ανέλαβε τη διεύθυνση του εργοστασίου με συνεταιρό τον επίσης χημικό Νικόλαο Κανελλόπουλο¹². Το σαπωνοποιείο της Ελευσίνας, που η ετήσια παραγωγή

ΕΛΑΙΟΥΡΓΕΙΟΝ ΚΑΙ ΣΑΠΟΝΟΠΟΙΕΙΟΝ

ΕΝ ΕΛΕΥΣΙΝΙ

ΧΑΡΙΛΑΟΥ ΚΑΙ ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΧΗΜΙΚΩΝ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ

ΣΑΠΩΝ "ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ",

ΗΓΓΥΗΜΕΝΟΣ ΑΝΘΕΥΤΟΣ—ΠΟΙΟΤΗΣ ΑΡΙΣΤΗ

HUILERIE & SAVONNERIE

A ELEUSIS

CHARILAOS & CANELLOPOULOS

CHIMISTES

DIRECTION AU PIRÉE

SAVON QUALITE EXTRA

Ce savon vert, préparé d'huile
de grignons,
est garanti par la Direction de l'Usine
comme entièrement pur et neutre

του έφθανε τις 500.000 οκάδες, από τις οποίες οι 125.000 εξάγονταν¹³ σε μεσογειακές χώρες, επιβλήθηκε στην ελληνική αγορά και ο «Σάπων Ελευσίνος» συναγωνιζόταν τον γαλλικό.

Τρία χρόνια αργότερα ο Επαμ. Χαρίλαος σε συνεργασία με τον Λέοντα Οικονομίδη – από τους πρωτεργάτες της βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας – ίδρυσε στην Ελευσίνα την «Οινοποιητική και Οινοπνευματική Εταιρεία Χαρίλαος και Σία», που το 1906 ήταν μια από τις σημαντικότερες ελληνικές βιομηχανικές μονάδες¹⁴. Στις αρχές του αιώνα επίσης, πριν από το 1906, η «Εταιρεία Χατζηκυριάκου-Ζαχαρίου και Σία» εγκατέστησε στην Ελευσίνα το πρώτο ελληνικό εργοστάσιο τσιμέντου, που η ετήσια παραγωγή του έφθανε στους 18.000 τόννους, επταπλάσια περίπου από την παραγωγή της ιδρυμένης την ίδια περίοδο τσιμεντοποιίας του Πειραιά (2500 τόννοι)¹⁵. Η εξαγωγή μεγάλης ποσότητας του τσιμέντου της Ελευσίνας στην Τουρκία και στην Αίγυπτο¹⁶ η αυξημένη κίνηση του λιμανιού και οι ανάγκες ίσως σε εργατικά χέρια έφεραν στην Ελευσίνα νέους κατοίκους: στην απογραφή του 1907 από τους 6653 κατοίκους του δήμου (2370 στην Ελευσίνα, 3669 στη Μάνδρα και 614 στη Μαγούλα) οι 490 ήταν ετεροδημότες και οι 45 αλλοδαποί¹⁷.

Στους ευνοϊκούς για την ανάπτυξη της Ελευσίνας παράγοντες πρέπει να προστεθεί και η τομή του Ισθμού της Κορίνθου. Από τις 25 Ιουλίου 1893 που έγιναν τα εγκαίνια της Διώρυγας, καινούργιοι δρόμοι ανοίγονταν στην αργόσυρτη πορεία της πόλης, τόσο για τη διάθεση των προϊόντων, όσο και για την τροφοδοσία των εργοστασίων με πρώτες ύλες. Δεν είναι εφικτή, εξαιτίας της έλλειψης αρχαιικών πηγών, η σύγκριση της κίνησης του λιμανιού με προηγούμενες περιόδους, και μόνο από προφορική παράδοση γνωρίζουμε ότι η άφιξη πλοίων άρχισε να γίνεται πυκνότερη, με αποτέλεσμα τη στροφή της οικοδομικής δραστηριότητας προς την παραλία. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι γύρω στο 1900 υπήρχε στην Ελευσίνα συντεχνία οικοδόμων, που μπορεί να θεωρηθεί το πρώτο εργατικό της σωματείο¹⁸.

Μια περιγραφή του 1884¹⁹ μας δίνει ενδιαφέρουσες ειδήσεις για τη μορφή και τη ζωή της πόλης στην «προβιομηχανική» της περίοδο: *«Μετὰ μικρὸν σταθμὸν εἰς Ἀσπρόπυργον, ὅπως λέγεται ὁ τόπος ἐν ᾧ ὑπάρχει χάνι διὰ τοὺς ὀδοιπόρους, διὰ τῆς ἐν μέσῳ ἀμπελώνων διερχομένης ὁδοῦ, ἀφικνεῖται τις πρὸ φρέατος ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ, εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας ὥρας ἀπὸ τοῦ μνημείου τοῦ Στράτωνος, κατὰ τὸ*

σύνηθες ἐν ταῖς κώμαις λίθοις περίξ εἰς κύκλον μέγαν ἐπεστρωμένου, ἐξ οὗ αἱ Ἐλευσίνιαι γυναῖκες ὑδρεύονται... Αὕτη δ' ἡ πόλις ἢ μᾶλλον ἢ κώμη ἢ σημερινή, ἢ Λεψίνα, κεῖται ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς θέσεως, ἐφ' ἧς τὰ κυριότερα τῶν μνημείων τῆς παλαιᾶς. Αἱ πλεῖσται τῶν οἰκιῶν πεπαλαιωμένα, πολλαὶ τούτων ἀπλούστατα οἰκήματα χωρικῶν, ὀλίγαι τῆδε κακεῖσε εὐπρεπῶς ὠκοδομημένα, ὧν τινες ἐξοχικαὶ ἐπαύλεις κατὰ τὴν παραλίαν. Ἐκτὸς τῆς μεγάλης πρὸς τὴν θάλασσαν ὁδοῦ, αἱ λοιπαὶ σκολιαί, λίθων πεπληρωμένα ἐκ τῶν περίξ τοίχων καταπιπτόντων, γενικῶς δὲ οὐχὶ εὐχάριστος ὄψις, ἰδίως τῆς συνοικίας τῆς ἐπὶ τῆς μεγάλης πρὸς τὰ Μέγαρα ὁδοῦ...

Γευματίσαντες περὶ μεσημβρίαν ἐν ὑπαίθρῳ, ἐξεδράμομεν ἐφ' ἀμάξης εἰς τὴν μεταξὺ Μεγάρων καὶ Ἐλευσίνος θέσιν τὴν φέρουσαν τὸ ὄνομα τοῦ ναοῦ τοῦ ἀγίου Νικολάου, ἔνθα σπουδαῖα τελοῦνται ἔργα τοῦ ἀπὸ Πειραιῶς εἰς Πάτρας σιδηροδρόμου. Ἡ Ἐλευσίς θὰ εἶναι εἰς ἐκ τῶν κυρίων σταθμῶν τοῦ σιδηροδρόμου τούτου. Ἰδρῦθη δὲ καὶ κατάλληλον πρὸς τοῦτο οἶκημα διὰ τοὺς ἐπιβάτας τοῦ σιδηροδρόμου».

Ὁ λόγιος ἐπισκέπτης δίνει στὴν περιγραφή του μὲ λεπτομέρειες τὸν τρόπο κατασκευῆς τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, πού βρισκόταν στὴν τελευταία της φάση, καὶ συνεχίζει:

«Διεσχίσαμεν ἅπαξ ἔτι τὴν κωμόπολιν διὰ τοῦ χώρου τῶν ἀνασκαφῶν... Ὅτε ὁμως προήλθομεν ἐπὶ τοῦ τελευταίου ὑψώματος διάφορος ὄψις τῆς κωμοπόλεως ἐβράδυνε τὰ βήματα ἡμῶν ἐπὶ ὄραν ὄλην». Στο μαρμαρόστρωτο ἔδαφος των Προπυλαίων δέκα κοπέλες τῆς Ἐλευσίνας εἶχαν ἀρχίσει χορό: «ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ κύκλος ἠῦξανεν, ἐμφανιζομένων καὶ ἄλλων ἀπὸ τῶν διαφόρων διευθύνσεων, ἐν ποικιλίᾳ χρωμάτων κατὰ τὰς ἐνδυμασίας, Ὁρχοῦντο δὲ χορὸν ὅμοιον τῷ Μεγαρικῷ τῆ γνωστῆ Τράτα... Ὁ χορὸς οὗτος τελεῖται κατὰ πᾶσαν ἐορτάσιμον ἡμέραν, ὡσάκις βεβαίως ὁ καιρὸς ἐπιτρέπει τοῦτο, καλεῖται δὲ ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων βάλ ἢ γενικῶς ἀρβανίτικος. Ἐν τῷ χορῷ τούτῳ γίνεται βεβαίως ἐπίδειξις καλλονῆς (σπανίας ὁμως ἐν Ἐλευσῖνι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ Μέγαρα), κοσμημάτων, ἐνδυμασιῶν.

– Ἄμ' ὁ καυγὰς γιὰ τὸ πάπλωμα, εἶπεν ἡμῖν τις τῶν παρισταμένων, ἐφ' ἱκανὸν διαμένων ἐν Ἐλευσῖνι. Ἐδῶ γίνεται, δηλαδή, πῶς τὰ λέτε ἐσεῖς οἱ γραμματισμένοι... Ἐδῶ τέλος πάντων κάθε μιὰ λέει: Ἐμε, ἐδῶ εἶμαι. Καὶ κάθε παλληκάρη θὰ δῆ ἐκεῖνη πού τ' ἀρέσει. Τώρα θὰ τοὺς δῆτε πῶς θὰ μαζευτοῦν.

Καὶ ἀληθῶς ἐντὸς ὀλίγου πάντες οἱ περίξ λίθοι κατελήφθησαν ὑπὸ

νεανίσκων, προσφάτως τὴν κόμην κεκαρμένων καὶ τὸ γένειον ἠὲ τρεπισμένων. Κατὰ ταῦτό δέ ἠθρύνετο καὶ ὁ κύκλος τῶν ὄρχουμένων, προσελθουσῶν οὐκ ὀλίγων καὶ τῶν ἐγγάμων. Εὐθὺς περὶ τὰς ὄρχουμένας ἐκάθητο ἀποθανυμάζουσαι αἱ συγγενεῖς καὶ αἱ μητέρες διὰ τοῦ βλέμματος παρακολουθοῦσαι τοὺς βηματισμοὺς...»²⁰.

Ἡ γραφικὴ εἰκόνα τῆς Ἐλευσινιακῆς ζωῆς αὐτῆς τῆς περιόδου παρέμεινε σχεδόν ἀναλλοίωτη ὡς τις ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας: Οἱ παραδοσιακὲς δομές τῆς κοινωνίας ἔμειναν ἀνέπαφες, ἀνεπηρέαστες ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ ἑτεροδημοτῶν καὶ ἀπὸ τις καθημερινές ἐπισκέψεις τῶν ἀρχαιοφίλων. Τώρα ὅμως κέντρο τῆς πόλης ἦταν τὸ καφενεῖο τοῦ Σταθμοῦ, ὅπου μαζεύονταν οἱ Λεσβινιώτες, γιὰ νὰ πάρουν τις εφημερίδες ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ νὰ συζητήσουν. Μόνη διασκέδαση ἡ κυριακάτικη συγκέντρωση στο χῶρο τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία, ὅπου πήγαινε «ἡ κοπέλλα γιὰ νὰ χορέψει, ἡ μάνα γιὰ νὰ ἐπιδείξει τὴν κόρη τῆς καὶ ν' ἀρχίσει ἔπειτα τὸ προξενιό, γιὰτὶ ἐκεῖ διάλεξαν οἱ ἄντρες τὴ γυναῖκα τοις»²¹.

Τὴν ἴδια ὅμως ἐποχὴ σημειωνόταν στροφή πρὸς τὰ γράμματα. Στὴ θέση τοῦ ἐνός σχολείου τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 λειτουργοῦσαν τὸ 1889 τέσσερα δημοτικὰ σχολεῖα στὴν Ἐλευσίνα καὶ στὴ Μάνδρα (δύο ἀρρένων καὶ δύο κορασιῶν), με 358 συνολικὰ μαθητές²². Τὸ ποσοστὸ τῶν μαθητῶν στο σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ ποσοστὸ γειτονικῶν περιοχῶν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγγραμμάτων αὐξήθηκε στὶς ἐπόμενες δεκαετίες: τὸ 1907 οἱ ἐγγράμματοι τοῦ δήμου Ἐλευσίνας ἔφθαναν στὸ 36,87% τοῦ πληθυσμοῦ. Συγκεκριμένα ἐγγράμματος ἦταν ὁ μισὸς περίπου ἀνδρικός πληθυσμὸς (46,70%) ἐνῶ μόνον τὸ ἓνα τέταρτο τῶν γυναικῶν (27,06%) γνώριζαν γράμματα²³. Σύμφωνα με τὴν ἴδια ἀπογραφή ἀπὸ τοὺς 3828 Ἀρβανίτες μόνον οἱ 929 ἦταν ἐγγράμματοι, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς 2818 ποὺ μιλοῦσαν μόνον τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα οἱ ἐγγράμματοι ἔφθαναν τοὺς 1517²⁴.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐν τούτοις ὅτι ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα τροφοδοτήθηκε ἡ περιοχή με ἐπιστήμονες κατὰ τὴ δευτέρη πεντηκονταετία τοῦ δέκατου ἑνάτου αἰῶνα. Στὰ πενήντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1837) ὡς τὸ 1889, τριάντα φοιτητές δήλωσαν τόπο καταγωγῆς τὴν Ἐλευσίνα: 11 ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν ἐγγραφεῖ στὴ Νομικὴ Σχολή, 15 στὴν Ἰατρικὴ καὶ 4 στὴ Φιλοσοφικὴ. Ἀπὸ τοὺς φοιτητές αὐτοὺς, τελικὰ μόνον οἱ 20 πήραν πτυχίον καὶ συγκεκριμένα οἱ 15 τῆς Ἰατρικῆς καὶ 5 τῆς Νομικῆς. Στὸ ἴδιο διάστημα ἀπὸ ὅλη τὴν ἐπαρχία Μεγαρίδος 78 συνολικὰ

παρακολούθησαν Πανεπιστημιακές σπουδές κι απ' αυτούς οι 24 ήταν Μεγαρίτες. Ο αριθμός αυτός των φοιτητών – που η έλλειψη Γυμνασίου στη Μεγαρίδα τους είχε υποχρεώσει να παρακολουθήσουν γυμνασιακά μαθήματα στην Αθήνα, εκτός από δύο που τέλειωσαν το Γυμνάσιο στο Ναύπλιο – είναι ενδεικτικός της στροφής που είχε αρχίσει να παρατηρείται, κυρίως κατά τη δεκαετία του 1880. Από το 1880 το 1889 σημειώνονται στα βιβλία εγγραφής του Πανεπιστημίου 10 φοιτητές από την Ελευσίνα, ενώ στην πρώτη δεκαπενταετία της λειτουργίας του Πανεπιστημίου (1837-1852) μόνο 6²⁵. Σ' αυτούς πρέπει να προστεθούν και όσοι είχαν εγγραφεί στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, αλλά και όσοι είχαν φοιτήσει στα Διδασκαλεία, που ο αριθμός τους δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί.

«Όμορφη δεκαετία» για την Ελευσίνα έχει χαρακτηριστεί η αρχή του αιώνα μας²⁶. Τα στοιχεία που υπάρχουν, στατιστικά και άλλα, δεν βοηθούν να εντοπίσουμε συγκεκριμένες αλλαγές, είναι όμως βέβαιο πως ήταν πια μια ζωντανή κωμόπολη που οι κάτοικοί της είχαν φθάσει τους 1500 περίπου και η ροή προς αυτήν συνεχιζόταν με ταχύ ρυθμό.

Τομή αποφασιστική στην πορεία αυτή υπήρξε το γεγονός ότι η Ελευσίνα απετέλεσε ξεχωριστή κοινότητα με Βασιλικό Διάταγμα της 11 Αυγούστου 1912, που δημοσιεύθηκε στις 31 Αυγούστου 1912²⁷. Με το ίδιο διάταγμα, από τον «τέως δήμο Ελευσίνος» προήλθαν κοινότητες χωριστές, η Μάνδρα και η Μαγούλα. Κοινότητα έγινε επίσης και ο Ασπρόπυργος, που ανήκε προηγουμένως στο δήμο Φυλής, ενώ στην κοινότητα Μεγάρων εντάχθηκαν το Μάζι, ο Όρμος και η Πάχη²⁸.

Η Κοινότητα Ελευσίνας λειτούργησε ουσιαστικά ύστερα από είκοσι μήνες, αφού οι πρώτες κοινοτικές εκλογές πραγματοποιήθηκαν στις 9 Φεβρουαρίου 1914. Ένα δραστήριο κοινοτικό συμβούλιο με πρόεδρο —πρώτο πρόεδρο της Ελευσίνας— τον Δημήτριο Κωνστ. Σκόρδα, έθετε τις βάσεις για την αναδημιουργία της μικρής κωμόπολης, που ως τότε ήταν εξαρτημένη από τη Μάνδρα. Η κομματική προέλευση των μελών του κοινοτικού αυτού συμβουλίου μας είναι άγνωστη, είναι όμως βέβαιο ότι ο διχασμός που εκδηλώθηκε με τη διαφωνία του βασιλιά Κωνσταντίνου με τον Βενιζέλο δεν άφησε ανεπηρέαστη τη λειτουργία της νεοσύστατης κοινότητας. Στις 9 Οκτωβρίου 1916, ένα περίπου μήνα μετά το σχηματισμό της κυβέρνησης του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη, αντικαθιστούσε τον

Σκόρδα στη θέση του Προέδρου ο αρχίατρος του Πολεμικού Ναυτικού, απόγονος του αγωνιστή του 1821 Γιάννη Χατζη-Μελέτη, Αντώνιος Χατζημελέτης, βενιζελικός, για δυο μόνο μήνες, ως τις 6 Δεκεμβρίου 1916²⁹, όταν αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την προεδρία. Τρεις μέρες αργότερα, στις 9 Δεκεμβρίου, το κοινοτικό συμβούλιο, πιεζόμενο από αντιβενιζελικούς «επιστράτους» της Ελευσίνας υπέγραψε πρακτικό, ταυτόσημο με πρακτικά άλλων κοινοτήτων που ελέγχονταν από την κυβέρνηση της Αθήνας:

«Τὸ Κοινοτικὸν Συμβούλιον συνελθὸν αὐθορμήτως 1) Ἀποκηρύσσει μὲ βδελυγμίαν τὸν ἐλεεινὸν τοῦ ἔθνους προδότην Βενιζέλου 2) Συγχαίρει καὶ εὐγνωμονεῖ τὸν ἐλληνικὸν στρατὸν ἀνατρέψαντα προδοτικὰ κακοῦργα σχέδιά του καὶ συλλαβόντα τὰ κακοποιὰ στοιχεῖα τῶν τριόδων»³⁰.

Στις 12 Δεκεμβρίου, τὴν ἡμέρα ποὺ στὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως στὴν Αθήνα εἶχε οργανωθεῖ τὸ «ανάθεμα» τοῦ Βενιζέλου, πραγματοποιήθηκε ὅμοια ἐκδήλωση στὴν Ελευσίνα. «Πολὺ λίγοι τόλμησαν νὰ μὴν ξεκινήσουν ἀπὸ τὴν ἀγορὰ μὲ μίαν πέτρα στὸ χέρι. Ὅλοι σχεδὸν ἀνέβηκαν στὴν Ἀκρόπολη καὶ ἐρίζαν τὴν πέτρα τους, ἀναθεματίζοντας τὸν ἀρχηγὸ τῶν Φιλελευθέρων. Λένε πως στὸν Μελέτη Πόγκα, γνωστὸ τότε βενιζελικό, δῶσανε μίαν μεγάλη πέτρα, μὲ τ' ὄνομά του γραμμένο ἀπάνω της νὰ τὴ ρίξει. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ πρόεδρος τῆς κοινότητος Ἀντώνης Χατζημελέτης φεύγει γιὰ τὴν Κρήτη, γιὰ νὰ γλυτώσει τοὺς ἐξευτελισμοὺς»³¹.

Μετὰ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὸ σχηματισμὸ κυβέρνησης τοῦ ἐνιαίου ἐλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τὸν Βενιζέλο (14 Ἰουνίου 1917), ὁ Χατζημελέτης γύρισε ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα βίαια εἶχε ἀπομακρυνθεῖ. Μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐνέργειές του ἦταν ἡ ἀποστολὴ τηλεγραφήματος στὸν πρωθυπουργὸ στὶς 25 Ἰουνίου, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ λαὸς τῆς Ελευσίνας ποὺ «αὐθορμήτως» λίγους μῆνες προηγουμένως ἀποκήρυσσε τὸν Βενιζέλο καὶ τὸν ἀποκαλοῦσε «ἐλεεινὸν τοῦ ἔθνους προδότην», «αὐθορμήτως» καὶ πάλι τὸν θεωροῦσε σωτήρα: *«Διερμηνεύοντες ἀνεπηρέαστως καὶ αὐθορμήτως τὰ ἀκραιφνῆ αἰσθήματα τοῦ λαοῦ τῆς κοινότητος Ἐλευσίνος, ἀπηλλαγμένα πλέον τῆς τρομοκρατίας τῶν ἐπιστράτων βίας, συγχαίρομεν ὑμᾶς ἐγκαρδίως καὶ εἰλικρινῶς ἐπὶ τῇ εὐοίῳ ἐπανόδῳ ὑμῶν εἰς τὴν ἀνωτάτην διεύθυνσιν τῶν κοινῶν ἐπ' ἀγαθῷ τῆς κοινῆς πατρίδος θεμάτων καὶ πρὸς ἐπαναφορὰν τῶν καταλυθεισῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν καθὼς καὶ πρὸς ἐπάνοδον τῆς κανονικῆς λειτουργίας τῶν*

συνταγματικῶν διατάξεων τῆς καταφῶρος ἐκτροχιασθείσης συνταγμα-
τικῆς μηχανῆς»³².

*

* *

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 είχε αρχίσει να μορφοποιείται στην Ελευσίνα ο πρώτος πυρήνας εργατικής τάξης, παρά το γεγονός ότι ο αριθμός των βιομηχανικών μονάδων δεν είχε αυξηθεί. Η κάμψη της επιχειρηματικής δραστηριότητας, που είχε παρατηρηθεί σ' όλη τη χώρα από την περίοδο των βαλκανικών πολέμων ως τη Μικρασιατική καταστροφή, ήταν εμφανέστερη στα περιφερειακά βιομηχανικά κέντρα. Από τα 137 εργοστάσια που ιδρύθηκαν συνολικά στην Ελλάδα στη δεκαετία 1910-1920, μόνο δύο λειτούργησαν εδώ. Οι βιομήχανοι στράφηκαν κυρίως προς την Αθήνα και τον Πειραιά όπου, στο ίδιο διάστημα, στα παλιά εργοστάσια προστέθηκαν 52 νέα³³. Εντούτοις ο πληθυσμός της Ελευσίνας αυξανόταν συνεχώς. Οι 2370 κάτοικοι της απογραφής του 1907 έφθασαν στους 4400 περίπου το 1922, στους οποίους, λίγους μήνες αργότερα, προστέθηκαν οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας³⁴.

Η εγκατάσταση δύο χιλιάδων περίπου προσφύγων, παρά τις αρχικές δυσχέρειες της προσαρμογής τους στις νέες συνθήκες ζωής και παρά την επιφυλακτικότητα του ντόπιου πληθυσμού, υπήρξε αναμφισβήτητα σημαντικός παράγοντας στην εξέλιξη της πόλης. Η σύζευξη του παλιού με το καινούργιο αποδείχθηκε γόνιμη και επηρέασε τον τρόπο ζωής των κατοίκων σε μεγάλο βαθμό. Την άποψη των κατοίκων της Ελευσίνας για τη συμβολή των προσφύγων στην αναμόρφωση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής τους αποδίδει, νομίζω, παραστατικά ο Λεψινιώτης λόγιος Αρ. Μεθενίτης: «Έφεραν μαζί τους το πνεῦμα ενός παλιού πολιτισμού, επαγγελματικές εμπειρίες, και πάνω απ' όλα χαρούμενη αντίληψη για τη ζωή. Ανοίχτηκαν στον κάμπο δίπλα στους Λεψινιώτες και τον ὄργωσαν βαθύτερα... Έπιασαν τις πιο βαρειές δουλειές στα καμίνια και στα εργοστάσια. Χαίρονταν τα μικρά χωματένια σπιτάκια, όπου τους βόλεψαν αργότερα, και που άστραφταν από την πάστρα και τον απλωμένο ασβέστη στο πάτωμα. Κρέμασαν κολλαριστά κουρτινάκια στους φεγγίτες κι έμαθαν τις Λεψινιώτισσες πως η γυναίκα δεν κάνει μόνο παιδιά και χωράφια με τον άντρα της, παρά πως τρώει στο ίδιο τραπέζι μαζί του... Καινούργιες συνήθειες επηρέαζαν σιγά σιγά τους

αγέλαστους Λεσβινιώτες, αλλάζοντας αποφασιστικά την κοινωνική ζωή της Λεψίνας, ως το σημείο να πάρει νέα φυσιογνωμία με το ανακάτωμα των δυο στοιχείων που ακολούθησε αργότερα»³⁵.

«Οι επαγγελματικές εμπειρίες και το πνεύμα ενός παλιού πολιτισμού» που έφερναν οι πρόσφυγες, υπήρξαν πράγματι καθοριστικοί παράγοντες για τη διαμόρφωση της ελευσινιακής κοινωνίας στα χρόνια του μεσοπολέμου. Ο κατάλογος των προσφύγων που καταρτίστηκε όταν έγινε η εγγραφή τους στα μητρώα της Κοινότητας αποκαλύπτει ότι από τους 221 άνδρες που δήλωσαν το προηγούμενο επάγγελμά τους οι 72 ήταν εργάτες και οι 55 γεωργοί. Υπήρχαν επίσης ανάμεσά τους 16 ξυλουργοί, 26 έμποροι, 15 οικοδόμοι, 8 υποδηματοποιοί, καθώς και ναυπηγοί, πρακτικοί μηχανικοί, μαρμαρογλύπτες, ναυτικοί, ράφτες, δάσκαλοι, οδοντίατροι. Οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες αυτούς προέρχονταν από τη Σμύρνη και την περιοχή της, από την Κωνσταντινούπολη και άλλες πόλεις της ανατολικής Θράκης, αλλά και από την Καππαδοκία και από τις πόλεις των ακτών της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας, από τόπους κοινωνικά και οικονομικά εξελιγμένους.

Με την εγκατάσταση των προσφύγων και την απότομη αύξηση του πληθυσμού της Ελευσίνας συμπίπτει η εντυπωσιακή προσπάθεια του κοινοτικού συμβουλίου για τον εκσυγχρονισμό της. Στις 29 Ιουλίου 1924 αποφασίζεται ο ηλεκτροφωτισμός και σε λίγο τοποθετούνται 40 λαμπτήρες για τον φωτισμό «των πλατειών, των οδών και της περιοχής», για ν' ακολουθήσει αργότερα η παροχή ρεύματος στα σπίτια. Το Σεπτέμβρη του 1924 αποφασίζεται η τοποθέτηση ρολογιού στο λόφο, που πραγματοποιείται με έρανο των κατοίκων και με οικονομική ενίσχυση του εργοστασίου τσιμέντου³⁶, ενώ συγχρόνως διαμορφώνονται δρόμοι και μικρές πλατείες, εκτός από την κεντρική, τη σημερινή «Πλατεία Ήρώων» που είχε διαμορφωθεί αμέσως μετά το τέλος του Παγκοσμίου Πολέμου.

Στη διαχείριση, εξ άλλου, των κοινών συμμετέχουν τώρα χωρίς διάκριση και οι πρόσφυγες – φαινόμενο σπάνιο για την εποχή εκείνη – αλλά και οι βιομήχανοι. Στις εκλογές της 25 Οκτωβρίου 1925 τρεις από τους ένδεκα συμβούλους που εκλέχθηκαν (Βασ. Αργυρόπουλος Αθ. Γαβριηλίδης και Αθ. Αθανασιάδης) ήταν Μικρασιάτες και πρόεδρος ο σαραντάχρονος Ιωάννης Θανασουλόπουλος, βιομήχανος από το Αίγιο, που εκλεγόταν συνεχώς ως το 1935³⁷.

Η θητεία του Θανασουλόπουλου άρχιζε με μια ευνοϊκή για την Ελευσίνα πολιτική συγκυρία, καθώς ο Ελευσίνιος Θεόδωρος Πάγκαλος σφράγιζε την πολυτάραχη σταδιοδρομία του με «κοινοβουλευτική» στην αρχή, απροκάλυπτη κατόπιν δικτατορία. Δεν θα μας απασχολήσουν εδώ οι επιπτώσεις της δικτατορίας αυτής στα γενικότερα εσωτερικά ζητήματα και στις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας, ούτε η τακτική του πρωθυπουργού στην αρχή και «προέδρου της Δημοκρατίας» αργότερα απέναντι στους πολιτικούς ηγέτες και στα κόμματα της εποχής: η πρώτη ελληνική Δημοκρατία στα νηπιακά της βήματα είχε δεχθεί βαρύτατο πλήγμα και ο Πάγκαλος με το πραξικόπημά του του Ιουνίου 1925 επιδείνωσε την κατάσταση της χώρας, που δεν είχε ακόμα συνέλθει από τις πληγές της μικρασιατικής καταστροφής. Πρέπει όμως να αναγνωρισθεί ότι το ενδιαφέρον του για την Ελευσίνα υπήρξε ζωηρό και στον Πάγκαλο οφείλεται, ως ένα σημείο τουλάχιστον, η οικονομική ευεξία της κοινότητας μετά το 1925. Με Νομοθετικό Διάταγμα της 16 Φεβρουαρίου 1926 θεσπίστηκε ειδική φορολογία «*ὕπὲρ τῆς κοινότητος καὶ τοῦ λιμένος Ἐλευσίνος*» στα εξαγόμενα από τη μικρή πόλη βιομηχανικά προϊόντα³⁸. Με το μέτρο αυτό τα ετήσια έσοδα της κοινότητας αυξήθηκαν στην αρχή κατά 700.000 δραχμές και το 1932 οι ετήσιες εισπράξεις από το φόρο αυτό είχαν φθάσει στο ποσόν των 1.400.000 δραχμών³⁹.

Είναι χαρακτηριστικό ένα απόσπασμα του απολογισμού της κοινοτικής αρχής που διαβάσθηκε στη συνεδρίαση του κοινοτικού συμβουλίου στις 11 Σεπτεμβρίου 1931 από τον πρόεδρο Θανασουλόπουλο: «*Ὡς τὸ 1925 ἡ πόλις ἐνεφάνιζεν ὄψιν ἀποκέντρου χωρίου, διὰ τὸ ὁποῖον οὐδεμία οὐδαμόθεν ἐλαμβάνετο φροντίς. Οἱ δρόμοι, κατεστραμμένοι, ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς κέντρα συσσωρεύσεως τῶν ἀπορριμάτων. Ἡ ἐκπαίδευσις ἐστεγάζετο εἰς κτήρια, τὰ ὁποῖα ὄχι μόνον ἐστεροῦντο τελείως τῶν ὄρων τῆς ὑγιεινῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπετέλουν πρόσκομμα εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν τέκνων τοῦ λαοῦ... Εὐτυχῶς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὴν διεύθυνσιν τῆς κρατικῆς μηχανῆς εἶχεν εἰς χεῖρας τοῦ ὀ συμπολίτης ἡμῶν Θεόδωρος Πάγκαλος, ὅστις, ἐξ ἴσου ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ πατρίδα, συνέστησε τὸν «φόρον ἐξαγωγῆς ὑπὲρ τῶν κοινοτικῶν καὶ λιμενικῶν ἔργων», ἐξ οὗ ἡ κοινότης εἰσπράττει κατ' ἔτος κατὰ μέσον ὄρον 700.000 δραχμῶν. Γενομένων δὲ καὶ ἄλλων τινῶν συνδυασμῶν κατορθώ-*

θη ὥστε νὰ ἔχωμεν προϋπολογισμὸν ἐνὸς καὶ ἡμίσεος περίπου ἑκατομμυρίου»⁴⁰.

Ἡ αναμόρφωση τῆς Ἐλευσίνας, ἡ «αστικοποίησή» τῆς, εἶχε ἀρχίσει, ὅπως εἶδαμε⁴¹, λίγο μετὰ τὴν ἀφίξη τῶν προσφύγων, ἀλλὰ παρά τισ ὑπερβολές που διαπιστώνουμε στο κείμενο τοῦ ἀπολογισμοῦ, δὲν μπορούμε νὰ παραγνωρίσουμε τὴ σημασία τοῦ φόρου αὐτοῦ, που ἐπλήττε σχεδόν ἀποκλειστικά τισ βιομηχανίες, κερδοφόρες στο σύνολό τους. Ἡ μελέτη τῶν ποσῶν που διατέθηκαν ἀπὸ το 1926 ὡς το 1931 γιὰ τὴ βελτίωση τῶν διδαστηρίων, γιὰ τὴν ὕδρευση, γιὰ τὸν ηλεκτροφωτισμὸ, γιὰ τισ δενδροστοιχίες καὶ γιὰ τὴν καθαριότητα, καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα ἔργα, συγκριτικά με ἄλλες κοινότητες τῆς ἐπαρχίας, δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία γιὰ τὴν αποτελεσματικότητα αὐτοῦ τοῦ μέτρου, που βοήθησε νὰ πάρει ἡ Ἐλευσίνα μορφή σύγχρονης πόλης. Ἡ παράλληλη επέκταση τῶν βιομηχανικῶν μονάδων που υπήρχαν ἢ ἡ ἴδρυση νέων, μετέβαλε τὸ αγροτικὸ χωριὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα σὲ οικονομικὸ κέντρο, που μολονότι ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι περιφερειακὸ, διαδραμάτιζε σημαντικὸ ρόλο καὶ στὴν ἐθνικὴ οικονομία, ἀλλὰ καὶ στὴν περιοχὴ εἰδικότερα, που στο μεγαλύτερο μέρος τῆς ἦταν αγροτικὴ. Σύμφωνα με τὴν ἀπογραφή τοῦ 1928, στο σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας Μεγαρίδος (στοιχεῖα ἀποκλειστικά γιὰ τὴν Ἐλευσίνα δὲν υπήρξε δυνατό νὰ ἐντοπισθοῦν) που ἔφθανε στους 33.000 κατοίκους περίπου, υπήρχαν 4040 γεωργοί, 3165 ἐργάτες βιομηχανίας, 713 κτηνοτρόφοι, 715 ψαράδες καὶ 16940 (γυναῖκες, παιδιὰ καὶ ἀρκετοὶ πρόσφυγες) ἀνεπάγγελτοι. Το μεγαλύτερο μέρος τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν ἀνήκε στον πληθυσμὸ Ἐλευσίνας, Μάνδρας καὶ Μεγάρων, ὅπου υπήρχαν ἐπίσης μικροβιοτεχνίες καὶ ὅπου εἶχαν συγκεντρωθεῖ οἱ ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες καὶ οἱ κάθε λογῆς υπάλληλοι⁴². Στὴν Ἐλευσίνα το 1928 υπήρχαν 950 συνδικαλισμένοι, ἀλλὰ καὶ ἀρκετοὶ «ἐλεύθεροι ἐργάτες» σύμφωνα με ἄλλη πηγή⁴³ που ἀποτελοῦσαν τὸν πυρῆνα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος τῆς πόλης. Ἐκτός ἀπὸ τὸ παλαιὸ σαπωνοποιεῖο, λειτουργοῦσαν τῶρα τὰ ἐργοστάσια τῆς Ἐταιρείας τσιμέντων «Τιτάν», τῆς Ἀνωνύμου Ἐταιρείας Οἴνων καὶ Οἰνοπνευμάτων (που εἶχε ἐγκαταστάσεις καὶ στο Μαρκόπουλο, στο Κορωπὶ καὶ στο Μαραθῶνα), τῆς Οἰνοποιητικῆς Ἐταιρείας «Κρόνος», ἓνα υαλοουργεῖο καὶ ἐπτὰ ἐργοστάσια κατεργασίας ρητίνης⁴⁴, που ἀπασχολοῦσαν συνολικά 1500 κατοίκους τῆς Ἐλευσίνας κυρίως, ἀλλὰ καὶ τῆς Μάνδρας, ἐνὸς πολὺ λιγότεροι

ήταν οι Βιλιώτες και οι πρόσφυγες, που μάλλον περιστασιακά εργάζονταν σ' αυτά.

Η συνδικαλιστική κίνηση στην Ελευσίνα, μολονότι οι προφορικές μαρτυρίες τοποθετούν τις απαρχές της στο 1900 περίπου—όταν ιδρύθηκε η συντεχνία οικοδόμων⁴⁵—εμφανίζεται μόλις το 1928. Τον Οκτώβριο αυτού του χρόνου με πρωτοβουλία των εργατών του εργοστασίου τσιμέντων «Τιτάν» ιδρύθηκε η «Ένωση Τεχνιτοεργατών Ελευσίνος» που περιέλαβε σε ελάχιστο διάστημα 1000 περίπου μέλη⁴⁶, «όλη την εργατιά και λίγους υπαλλήλους» της Ελευσίνας, κατά τη μαγνητοφωνημένη το 1980 αφήγηση ενός από τα ιδρυτικά της μέλη, του Μύρωνος Γκέκα⁴⁷. Τόσο η διεύθυνση του «Τιτάνος», όσο και οι άλλοι εργοστασιάρχες της πόλης, αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν το σωματείο και η αντίδραση των εργατών εκδηλώθηκε αρχικά με ψηφίσματα διαμαρτυρίας. Σοβαρότατες επιφυλάξεις διατυπώθηκαν για τη δυνατότητα απεργιακού αγώνα, καθώς μια απεργία των φορτοεκφορτωτών της Ελευσίνας, που κηρύχθηκε στις αρχές του 1929, δεν κράτησε παρά ελάχιστα εικοσιτετράωρα και λύθηκε χωρίς αποτέλεσμα. Όταν όμως στις αρχές Φεβρουαρίου ξέσπασε απεργία στα μεταλλεία του Λαυρίου, που αποτελούσε επί εβδομάδες ένα από τα κύρια θέματα της ειδησεογραφίας των Αθηναϊκών εφημερίδων, οι υποστηρικτές της απεργιακής κίνησης στην Ελευσίνα πληθύνθηκαν, όσο και αν γνώριζαν ότι παρόμοιες προηγούμενες κινήσεις είχαν αντιμετωπισθεί με σκληρότητα. Οι απεργοί της Σύρου το 1879, οι μεταλλωρύχοι του Λαυρίου το 1896, το 1906, το 1910, το 1919 και το 1921 δεν είχαν κατορθώσει σχεδόν τίποτα. Σε αποτυχία εξ άλλου είχε καταλήξει η μεγάλη πανεργατική απεργία του 1925⁴⁸.

Στις 16 Φεβρουαρίου 1929 η «Ένωση Τεχνιτών - Εργατών Τσιμέντων Ελευσίνος» υπέβαλε στους εργοδότες και στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας υπόμνημα, με το οποίο ζητούσε αύξηση του ημερομισθίου κατά 40%, εφαρμογή του οκταώρου, αναγνώριση του σωματείου και τακτική πληρωμή κάθε εβδομάδα, και δήλωνε ότι οι εργάτες ήταν αποφασισμένοι να απεργήσουν σε περίπτωση που οι εργοστασιάρχες δεν θα ικανοποιούσαν τα αιτήματά τους⁴⁹. Δυο μέρες αργότερα στάλθηκαν διακόσιοι χωροφύλακες στην Ελευσίνα για να προλάβουν επεισόδια, ενώ οι εταιρείες «Τιτάν» και «Βότρυς» απέ-

λυσαν εργάτες, που θεωρήθηκαν ότι είχαν πρωτοστατήσει στην ίδρυση του σωματείου.

Στις 20 Φεβρουαρίου πραγματοποιήθηκε γενική συνέλευση, στην οποία έλαβαν μέρος εξακόσιοι εργάτες, ενώ ένοπλες περιπολίες χωροφυλακής βρίσκονταν στο χώρο των εργοστασίων και σε άλλα σημεία της πόλης. Προσπάθειες για συμβιβαστική λύση, που κατέβαλε κυρίως η «Εταιρεία Οινοπνευματοποιίας», η οποία αποδεχόταν ορισμένα αιτήματα, απέτυχαν και αντιπροσωπεία εργατών στις 25 Φεβρουαρίου έφυγε για την Αθήνα όπου συναντήθηκε με τον υπουργό του πολιτικού Γραφείου του Βενιζέλου και επανέλαβε την απόφαση για απεργία αν δεν δοθεί ικανοποιητική λύση σε όλα τα σημεία του υπομνήματός τους. Η προσπάθεια της κυβέρνησης να πείσει τους εργάτες να ξαναγυρίσουν στα εργοστάσια δεν καρποφόρησε, έστω κι αν συνοδευόταν με τη δήλωση ότι θα καταβληθεί φροντίδα για την ικανοποίησή τους, και η απεργιακή ζύμωση συνεχίστηκε ως την 1 Μαρτίου, όταν νέα συνέλευση, με τη συμμετοχή οκτακοσίων εργατών, αποφάσισε κάθοδο σε απεργία αν αποτύγχαναν οι διαπραγματεύσεις με τους εργοδότες. Ανασταλτική για την απεργία ήταν η πρωτοβουλία του εργοστασίου «Κρόνος» να εφαρμόσει το οκτάωρο για ορισμένες μόνο κατηγορίες εργατών, που δημιουργούσε ελπίδες για αποδοχή των αιτημάτων στο σύνολό τους και από άλλες εταιρείες. Στις 4 Μαρτίου οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και εργοστασιαρχών φάνηκε ότι είχαν φθάσει σε αδιέξοδο, ενώ η διεύθυνση του «Κρόνου» δήλωνε ότι *«θα έδεχετο τὰ αἰτήματα τῶν ἐργατῶν ἐὰν ἐγένοντο ταῦτα δεκτὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλας ἐπιχειρήσεις»*. Έτσι, στις 5 Μαρτίου, νέα γενική συνέλευση κήρυξε την απεργία και κυκλοφόρησε προκήρυξη που κατέληγε: *«Ύστερα ἀπὸ ὅλες αὐτές τις ἐνέργειές μας γιὰ τὴ λύση τῶν αἰτημάτων μας καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀρνήσιν τῶν ἀχόρταγων ἐκμεταλλευτῶν μας ἀφεντᾶδων καὶ τὴν ἀντεργατικὴν στάση τῆς κυβέρνησης καὶ τοὺς Κράτους, ἐπιβάλλεται σὰν ἄνθρωποι κι ἐμεῖς που θέλομε νὰ ζήσουμε, νὰ κατέβομε σὲ απεργιακὸ ἀγῶνα. Γι' αὐτὸ ἀποφασίζομε καὶ κηρύσσομε ἀπὸ σήμερα τὸ πρῶτ'ι στις 5 γενικὴ ἀπεργία»*⁵⁰.

Το σύνολο των απεργών ξεπερνούσε τις δυο χιλιάδες. Συγκεκριμένα είχαν απεργήσει 400 εργάτες του «Τιτάνος», 350 της Εταιρείας «Βότρυς», 280 του εργοστασίου «Κρόνος», 250 του

εργοστασίου Βαμβακελαιουργίας και Σαπωνοποιίας (Χαριλάου-Κανελλοπούλου), καθώς και οι εργάτες Νεφτοποιίας (Παύλου-Μαρνέρη-Κανάκη), Κεραμοποιίας (Δήμα Θανασουλοπούλου) και 70 φοροεκφορτωτές⁵¹.

Σύμφωνα με την ειδησεογραφία των συντηρητικών εφημερίδων «ο ύποδιοικητής Χωροφυλακῆς Ἐλευσῖνος [Μεγαρίδος] μοίραρχος Παπαγρηγοράκης, πληροφορηθείς τὴν κήρυξιν τῆς ἀπεργίας ἔλαβεν ὅλα τὰ κατάλληλα μέτρα πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως ἀφ' ἑνὸς καὶ προστασίαν τῶν ἀπεργοσπαστῶν, οἵτινες κατὰ τοὺς ὑπολογισμούς του θὰ ἦσαν ἀρκετοί. Πρὸς τοῦτο κατένειμε μέρος τῆς δυνάμεώς του εἰς τὰ διάφορα ἐργοστάσια, τὸ δὲ ὑπόλοιπον παρέλαβεν ὁ ἴδιος καὶ περιεπόλει εἰς τὰ κέντρα»⁵².

Στο εργοστάσιο «Κρόνος» βρισκόταν μια ομάδα εργατῶν της νυχτερινῆς βάρδιας, που κατὰ τις εφημερίδες «Ριζοσπάστης» και «Ελευθέρων Βῆμα» δεν εἶχε εγκαίρως ενημερωθεῖ για την απεργία, ἐνὸς κατὰ την «Καθημερινή» ἦταν ἀπεργοσπάστες⁵³. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της «Καθημερινῆς και του «Ελευθέρου Βήματος» η φρούρηση του «Κρόνου» «εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τὸν ἀνθυπομοίραρχον Δημ. Κικιρῆν, ἔχοντα ὑπὸ τὰς διαταγὰς του ἀπόσπασμα ἐκ δεκατεσσάρων χωροφυλάκων καὶ ἑνὸς ὑπενωμοτάρχου. Τὸ ἀπόσπασμα περιεπόλει εἰς μίαν στενὴν ὁδὸν μεταξὺ τοῦ περιβόλου τοῦ ἐργοστασίου καὶ τῆς παραλίας, ἵνα δύναται νὰ προστατεύσῃ ἀποτελεσματικῶς τοὺς ἐργάτας ἐν περιπτώσει ἐπιθέσεως τῶν ἀπεργῶν. Μόλις ἐγνώσθη ὅτι εἰς τὸ ἐργοστάσιον «Κρόνος» εἰργάζοντο ἀπεργοσπάται, ὁμάς ἐξ ὑπερεπτακοσίων ἀπεργῶν κατηυθύνθη πρὸς τὸ ἐργοστάσιον, ἵνα παρεμποδίσῃ τὴν συνέχισιν τῆς ἐργασίας»⁵⁴.

Τρία μέλη της διοίκησης του Σωματείου (Γαβριήλ Σωτήρης, Μύρων Γκέκας και Ατσιδάκος) που βρίσκονταν επικεφαλῆς των ἀπεργῶν συνελήφθησαν⁵⁵ και οι ὑπόλοιποι προχώρησαν πρὸς την εἴσοδο του εργοστασίου, ἐνὸς ο Κικιρῆς, προσπαθώντας να τους ἐμποδίσῃ, «προτείνων τὸ περίστροφον ἐκράυγασεν: "Ἄλτ! Μὴ προχωρεῖτε διότι πυροβολῶ».

Ἡ ἀπόφαση των εργατῶν να προχωρήσουν και η παρεμπόδιση τους ἀπὸ τη χωροφυλακὴ προκάλεσε ἐξαψη των πνευμάτων και ἀπὸ τις δύο πλευρές. Ὁ Κικιρῆς ἔδωσε το παράγγελμα «πῦρ!» και ἀμέσως οι χωροφύλακες «ὕψωσαντες τὰ ὄπλα ἐπυροβόλησαν εἰς τὸν ἀέρα πρὸς ἐκφοβισμόν. Ὁ ἀνθυπομοίραρχος ὁμως, παρασυρόμενος ὑπὸ τῆς ταραχῆς του, ἤρχισε πυροβολῶν μὲ τὸ περίστροφόν του κατὰ τῶν ἀπεργῶν. Δύο

ἐργάται, πληγέντες ἐκ τῶν σφαιρῶν, ἐκυλίσθησαν κατὰ γῆς. Οἱ ἀπεργοί, ἀντὶ νὰ ὑποχωρήσουν, ἐξερεθισθέντες ἐκ τῶν πυροβολισμῶν, ὄρμησαν ἀπειλητικώτεροι κατὰ τοῦ περιβόλου κραυγάζοντες: «Κάτω οἱ δολοφόνοι, Κάτω ἡ Κυβέρνησις, Ζήτω ἡ ἀπεργία».

Ὁ ἀνθυπομοίραρχος ἔδωκε τότε δεύτερον παράγγελμα «Πῦρ» καὶ οἱ χωροφύλακες ἔρριψαν δύο ὀμβροντίας ἐναντίον τῶν ἀπεργῶν, τινὰς τῶν ὁποίων εὔρον αἱ σφαῖραι. Κατόπιν δὲ ἀναστρέψαντες τὰ ὄπλα ἤρχισαν νὰ διαλύουν μὲ τοὺς ὑποκοπάνους τοὺς ἀπεργούς», που διαλύθηκαν «ἐν μέσῳ ἀλαλαγμοῦ, θρήνων, ὕβρεων καὶ ὀλοφυρμοῦ τῶν γυναικοπαίδων»⁵⁶.

Στὴ σύγκρουση αὐτή, που δεν κράτησε παρά ελάχιστα λεπτά, ἔπεσε νεκρός ο εικοσιοκτάχρονος ἐργάτης Δημήτρης Ν. Μιχαήλος⁵⁷ ἀπὸ «τραῦμα διαμπερὲς τῆς καρδίας καὶ ἄνω κοίλης φλεβός» κατὰ τὴν πιστοποίηση τοῦ γιαιτροῦ Αντ. Αλετρά⁵⁸. Σοβαρά ἐπίσης τραυματίσθηκε ο Ἀναστάσιος Πέπας, ἀπὸ τὴ Μάνδρα, καθὼς καὶ ἄλλοι ἐξὶ ἐργάτες καὶ μια γυναίκα ἀπὸ τὸν προσφυγικὸ συνοικισμό⁵⁹.

Οἱ κάτοικοι τῆς Ἐλευσίνας πανικόβλητοι καὶ οργισμένοι κλείσθηκαν στα σπίτια τους, ἐνὼ με εἰδικὴ ἀμαξοστοιχία ἐφθάναν στὴν πόλη 120 ἄνδρες τῆς Σχολῆς Χωροφυλακῆς καὶ ἓνας λόχος πεζικῶν. Λίγες ὥρες ἀργότερα ἓνα ογκωδέστατο συλλαλητήριο σχηματίσθηκε γιὰ νὰ ἐγκρίνει ψήφισμα, με τὸ ὁποῖο ζητοῦσε τὴν ἀμεση σύλληψη καὶ τιμωρία τῶν υπευθύνων ἀστυνομικῶν ὀργάνων καὶ ἰδίως τοῦ ἀνθυπομοιράρχου, τὴν καταβολὴ ἀποζημίωσης στὶς οἰκογένειες τῶν θυμάτων καὶ τὴν ἀμεση ἀποδοχὴ τῶν αἰτημάτων τῶν ἀπεργῶν.

Οἱ δηλώσεις τοῦ Βενιζέλου τὴν ἴδια μέρα ἀπογοήτευσαν τοὺς ἐργάτες, γιὰτὶ παρέκαμπε ο πρωθυπουργὸς τοὺς λόγους που ὀδήγησαν στὴν κινήτοποίησή τους καὶ ἀπέδιδε τὴν ἀπεργία σε «ταραχοποιὰ στοιχεῖα, ἐπιζητοῦντα τὴν πρόκλησιν προστριβῶν τῶν ἐργατῶν, ὄχι μόνον πρὸς τοὺς ἐργοδότας ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ κράτος». Κατὰ τὸν Βενιζέλο «οἱ ἀπεργοὶ ἐστράφησαν ἐναντίον τῶν ὀργάνων τοῦ κράτους ὅλως ἀδικαιολογητῶς. Κατὰ τὴν γνώμην τὴν ὁποίαν ἔχει σχηματίσει ἡ κυβέρνησις, ἡ δρᾶσις τῶν ταραχοποιῶν στοιχείων εἰς τὴν Ἐλευσίνα, συσχετίζεται μὲ τὰς προηγηθείσας ἐνεργείας αὐτῶν πλησίον τῶν ἀπεργῶν τοῦ Λαυρίου. Ἡ ὅλη αὐτὴ κατάστασις, ἡ ἐπ' ἐσχάτων δημιουργηθεῖσα, ὠδήγησε τὴν κυβέρνησιν εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ λάβῃ ὅλα τὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα ἐκ τῶν περιστάσεων ἐνδείκνυνται, ὥστε νὰ μὴ καταστῇ δυνατὴ ἡ συνέχισις τῆς δράσεως τῶν στοιχείων αὐτῶν, τῶν ἐπιδιωκόντων τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν ἐργατικῶν διαφορῶν εἰς τὴν πρόκλησιν ταραχῶν»⁶⁰.

Ληξιαρχική πράξις Θανάτου

Ἄριθ. 20

Φυλήριος Ν. Μιχαήλ

Ἐν Ἐλευσίῳ... σήμερον τὴν... ἐμβύλιον...
 τοῦ μηνὸς... τοῦ χιλιοστοῦ ἑνεκοσιοστοῦ εἰκο-
 στοῦ... ἔτους ἡμέραν... καὶ ὡραν...
 μεσημβρία καὶ ἐν τῇ Ληξιαρχικῇ καταστάσει κειμένῳ ἐν τῇ...
 ἐνώπιον ἐμοῦ τοῦ...
 Ληξιαρχοῦ τῆς πόλεως...
 τοῦ δήμου... τῆς ἐπαρχίας...
 ἐπιφανισθῆ... ἐτῶν 39.
 ἐπαγγέλματος... κάτοικος...
 ἔτος... γένος...

καὶ ἐδήλωσεν ὅτι ἐν...
 ἐν τῇ ὁδῷ... τὴν...
 τοῦ μηνὸς... ἡμέραν...
 καὶ ὡραν... μεσημβρία τοῦ χιλιοστοῦ ἑνε-
 κοσιοστοῦ... ἔτους ἀπεβίωσεν...
 κάτοικος...
 ἐν... ἡλικίας
 ἐτῶν... ἐπαγγέλματος...
 υἱὸς... τοῦ...
 ἐπαγγέλματος... κατοικοῦ...
 καὶ τῆς... τοῦ γένους...
 Ὁ θάνατος κατὰ
 τὴν πιστοποίησιν τοῦ λατροῦ... ἐπῆλθεν
 ἐκ...
 Ἐφ' ᾧ συντάγῃ ἢ παρούσῃ ἢτις ἀναγνωσθεῖσα καὶ βεβαιωθεῖσα παρὰ
 τοῦ δηλοῦντος...
 ὠλεγράφη παρ' αὐτοῦ καὶ παρ' ἐμοῦ.

Ὁ δηλώσας
 Ἄρχιεργατὴς
 Ἄρχιεργατὴς
 Ἄρχιεργατὴς

Η ληξιαρχική πράξις θανάτου του Δημ. Μιχαήλου (από το Αρχεῖο του Δήμου Ελευσίνος).

Ανάλογες, αλλά σε οξύτερο τόνο, ήταν οι δηλώσεις του υπουργού Εθνικής Οικονομίας Π.Βουρλούμη, που θεωρούσε την απεργία της Ελευσίνας συνέχεια «των κομμουνιστικῶν επιθέσεων εἰς τὴν Στρατονίκην καὶ τὸ Λαύριον»⁶¹.

Την επομένη η χωροφυλακή απαγόρευσε τις συγκεντρώσεις και τη χρήση οινοπνευματωδῶν ποτῶν στην Ελευσίνα, και την ίδια μέρα συνέλαβε το Διοικητικό Συμβούλιο της Ένωσης Εργατῶν-Τεχνιτῶν και την τριμελή επιτροπή της απεργίας τη στιγμή που κηδευόταν ο Μιχαήλος⁶².

Το εργατικό κίνημα της Ελευσίνας εκφυλίσθηκε τα αμέσως επόμενα χρόνια, καθώς τα ηγετικά του στελέχη αναγκάστηκαν να σιωπήσουν ή και να αυτοεξορισθούν. Ο Μύρων Γκέκας π.χ. έφυγε για τους Γαργαλιάνους, απ' όπου γύρισε το 1933, ενώ άλλοι υπέστειλαν τη σημαία τους μετά την ψήφιση του νόμου περί «ιδιωνύμου αδικήματος» του 1929.

Δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία για άλλες τυχόν εργατικές κινητοποιήσεις, μολονότι η σταθερή αύξηση του πληθυσμού στη δεκαετία πριν από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο πρέπει να αποδοθεί σε εγκατάσταση κυρίως εργατικού πληθυσμού στην πόλη: Στην απογραφή της 16 Οκτωβρίου 1940 η Ελευσίνα είχε πληθυσμό 9154 κατοίκων, που εσήμαινε αύξηση 42,7% σε σχέση με τον πληθυσμό του 1928. Αντίθετα η αύξηση του πληθυσμού της Μάνδρας, ανάμεσα στις δύο απογραφές, μόλις έφθασε το 17,3% (οι 2768 κάτοικοι του 1928 έγιναν 3246 το 1940) ενώ ο πληθυσμός της Μαγούλας την ίδια περίοδο παρέμεινε στάσιμος (442 κάτοικοι το 1928, 458 το 1940)⁶³.

*

* *

Η Ελευσίνα, όπως είδαμε προηγουμένως, είχε αρχίσει μετά το 1922 να αποβάλλει οριστικά τον αγροτικό της χαρακτήρα: κρατικοί υπάλληλοι, επαγγελματίες, εργάτες αποτελούσαν σημαντικό ποσοστό του μόνιμου πληθυσμού της, καινούργια καταστήματα έκαναν την εμφάνισή τους και ακολουθούσαν το ωράριο των μεγάλων αστικών κέντρων: το 1931 η «Επαγγελματική Ένωση Ελευσίνος» πρότεινε ώρες λειτουργίας των καφενείων και των ζαχαροπλασθειῶν από τις 5 το πρωί ως τα μεσάνυχτα, και με μικρή διαφορά ωρών λειτουργούσαν τα οινομαγειρεία, τα παντοπωλεία, τα εμπορικά καταστήματα και τα κουρεία⁶⁴. «Ένεκα τῆς μεγάλης βιομηχανικῆς

κινήσεως», κατά τη διατύπωση του Πρακτικού του κοινοτικού συμβουλίου, ζητήθηκε το Μάιο του 1931 η ίδρυση Δημοσίου Ταμείου και Οικονομικής Εφορίας στην πόλη και το αίτημα ικανοποιήθηκε μόνο με την ίδρυση Εφορίας τον ίδιο χρόνο⁶⁵, ενώ η έδρα του μοναδικού Δημοσίου Ταμείου της δυτικής Αττικής παρέμεινε επί πολύ ακόμη στα Μέγαρα. Η αγροτική παραγωγή περιοριζόταν και σε ποσότητα αλλά και σε είδη προϊόντων. Όπως προκύπτει από αποφάσεις του κοινοτικού συμβουλίου (φθινόπωρο του 1932) που αφορούσαν τον καθορισμό «τιμής χονδρικής πωλήσεως γεωργικών προϊόντων κατ' οκάν»⁶⁶ τα κύρια προϊόντα ήταν, εκτός από το λάδι και το κρασί, τα δημητριακά, τα οπωροκηπευτικά και λίγα βερύκοκκα που οι τιμές τους ήταν οι ακόλουθες: Σιτάρι 5,5 δρχ., κριθάρι 4 δρχ., ντομάτες 1 δρχ., μελιτζάνες 1 δρχ., γεώμηλα 4 δρχ., βερύκοκκα 10 δρχ. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι μετά την απεργία του 1929 το κατώτατο ημερομίσθιο για τους εργάτες είχε καθορισθεί στις 45 δρχ., για τις εργάτριες στις 25 δρχ., και το ανώτατο στις 65 δρχ.⁶⁷

Παράλληλη προς την οικονομική μεταβολή υπήρξε και η πολιτιστική ανάπτυξη της Ελευσίνας. Η ίδρυση του Ελληνικού Σχολείου στη δεκαετία του 1920 συνετέλεσε στην αύξηση του μαθητικού πληθυσμού, που συνέχιζε τις γυμνασιακές σπουδές στα Μέγαρα⁶⁸, και η ανέγερση δύο «περιλάμπρων σχολικών κτηρίων», Δημοτικής και Μέσης εκπαίδευσης υπήρξε επίτευγμα της κοινότητας, που από τα έσοδά της εκάλυψε τη σχετική δαπάνη: συνολικά διέθεσε για τα διδακτήρια αυτά 1.140.000 δρχ., στις οποίες πρέπει να προστεθούν 250.000 δρχ. που πρόσφερε για τον ίδιο σκοπό ο πρόεδρος της κοινότητας, βιομήχανος Ιωάννης Θανασουλόπουλος⁶⁹.

Ένα μικρό γήπεδο «τένις» που λειτουργούσε από το 1924 σε ένα από τα δυο οικόπεδα που είχε δωρήσει στην κοινότητα ο Στέφανος Δραγούμης λίγο πριν από το θάνατό του (1923)⁷⁰ υπήρξε το ερέθισμα για την ανάπτυξη αθλητικού πνεύματος στη νεολαία: δυο όμιλοι, ο «Πανελευσινιακός Αθλητικός Όμιλος» και ο «Ελευσινιακός Αθλητικός Όμιλος» ήταν συγκροτημένοι στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και ενισχύονταν οικονομικά από τον κοινοτικό προϋπολογισμό⁷¹, από τον οποίο επίσης ενισχύονταν ατομικές αθλητικές επιδόσεις, όπως στην περίπτωση του Ελευσίνιου Αριστείδη Σακελλαρίου, που η κοινότητα εκάλυψε σημαντικό μέρος των εξόδων μετάβασής του στο Βερολίνο για τους Ολυμπιακούς αγώνες του 1936.

Μια σειρά παραστάσεων του καραγκιοζοπαίκτη Σωτήρη Σπαθάρη, στο καφενείο του Κώστα Μπαλάφα, στην οδό Νικολαΐδη, λίγο πριν από το 1930, έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τους άνδρες και τα παιδιά – για τις γυναίκες τα θεάματα ήταν απαγορευμένα. Στο ρεπερτόριό του περιλαμβάνονταν, εκτός από τα γνωστά έργα του θεάτρου σκιών, κι άλλα, εμπνευσμένα από την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής: η ιστορία του Αθανασόπουλου, δολοφονημένου άγρια από το οικογενειακό του περιβάλλον, παρουσιάστηκε από τον Σπαθάρη στην Ελευσίνα για πρώτη φορά⁷².

Την ίδια εποχή η νεοσύστατη «Φιλαρμονική Ελευσίνος» ανέπτυξε αξιόλογη δραστηριότητα, ενισχυμένη με γενναιοδωρία από την κοινότητα για την κάλυψη των αναγκών της⁷³ και οι συναυλίες της αποτελούσαν όαση στην καλλιτεχνική ερημιά της πόλης, που σπάνια τα καλοκαίρια την επισκέπτονταν αυτοσχέδιοι θίασοι. Το κοινοτικό συμβούλιο διαπίστωνε ότι η Ελευσίνα «*ἐκ τῆς θέσεώς της ὡς προαστίου της πρωτευούσης, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἀποτελεῖ κέντρον ἀρχαιολογικὸν ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων τῆς Ἑλλάδος, προσελκύνει χιλιάδας κατ' ἔτος περιηγητῶν ἡμεδαπῶν καὶ ξένων*» άξιζε καλύτερη τύχη⁷⁴, κι ο νεαρός τότε Ελευσίνιος ποιητής Ορέστης Λάσκος είχε προσπαθήσει, μετά την επιτυχία των Δελφικών εορτῶν του Σικελιανού, να ξανακουσθεῖ στο αρχαίο ιερό ο λόγος του Αισχύλου⁷⁵. Το όραμα εκείνο χρειάστηκε να περάσει μισός περίπου αιώνας για να πραγματοποιηθεῖ με τα «Αισχύλεια», που οργανώθηκαν για πρώτη φορά το 1975.

Το 1935 ήρθε ο λόγος του Ἄγγελου Σικελιανού να ξαναθυμίσει τη λησμονημένη από τους πολλούς Ελευσίνα των Μυστηρίων και τη σημασία που είχε για το σύγχρονο άνθρωπο. Μια σειρά εκδηλώσεων, που είχαν οργανωθεί από το φυσιολατρικό σωματεῖο «Υπαίθριος Ζωή», έφερε στην επικαιρότητα, ύστερα από χίλια εξακόσια χρόνια την Ελευσίνα ως σύμβολο και ως ιδέα. Στην 1 και στις 29 Δεκεμβρίου 1935, στο Τελεστήριο, ένα ακροατήριο πυκνό, που το αποτελούσαν προσωπικότητες του πνευματικού κόσμου της Αθήνας και «συνόμιλοι» του ποιητή, άκουε το κείμενο της «Ελευσίνιας Διαθήκης» ένα κήρυγμα για την ανανέωση και την κάθαρση της ελληνικής ζωής⁷⁶. Στην κρίση και στην πεποίθηση του Σικελιανού, «η Ελευσίνα, χώρος βαθύτατα δημοκρατικός αποστρεφόταν τον ολο-

κληρωτισμό κι αντιμαχόταν τους τυράννους»⁷⁶. Κι ήταν ο λόγος εκείνος μήνυμα ελπίδας και αισιοδοξίας, σε μια στιγμή που ευρωπαϊκές χώρες πνίγονταν από δικτακτορικά καθεστάτα, και συγχρόνως ήταν προσκλητήριο στους ελεύθερους ανθρώπους να προτάξουν τα στήθη τους για να προστατεύσουν την κοινωνία απο την «αδιάκοπα κρεμάμενη απειλή για την εξάπλωση ενός φοβερού Καισαρισμού, όπου ήταν έτοιμος ν' ανοίξει τα πλοκάμια του απάνω απ' ολόκληρη τη γη»^{76α}.

Από τη στιγμή εκείνη ο δεσμός του Σικελιανού με την Ελευσίνα υπήρξε αδιάλυτος. Η Δελφική Ιδέα ολοκληρωνόταν με την «Ελευσίνα Διαθήκη». Του δεσμού αυτού δείγμα ήταν η «Ιερά Οδός» κι η Ελευσίνα ήταν ο τόπος που διάλεξε ο ποιητής για το γάμο του, στις 17 Ιουνίου 1940. Όπως μας αφηγείται η Άννα Σικελιανού: «Μπήκαμε στον αρχαιολογικό χώρο λίγο πριν πέσει η νύχτα, κι όχι, δεν ήταν όνειρο η «θεία ετούτη ημέρα». Διαβήκαμε το δρομάκι, ανάμεσα σ' ορατά και αόρατα, και φτάσαμε στο εκκλησάκι της Παναγίτσας, που βρίσκεται πάνω στο λόφο. Ο παπάς έδειξε έναν μικρό βωμό ακριβώς έξω από το εκκλησάκι κι είπε στον Άγγελο πως αυτή ήταν η «Αγέλαστη πέτρα, όπου κάθισε η Δήμητρα να συλλογιστεί την κόρη της». Άλλο δεν ήθελε ν' ακούσει ο Άγγελος, να γεφυρώσει τη ζωή μας με τ' αόρατα, κι ο γάμος μας δεν έγινε στο εκκλησάκι παρά στο βωμό της Δήμητρας. Είχε νυχτώσει πια και μόνο το φεγγάρι μεσούρανα κι οι λαμπάδες που τις κρατούσαμε μόνοι μας, με τρεμάμενη τη φλόγα τους και την καρδιά μας, φωτίζανε το Μυστήριο»^{76β}.

*
* * *

Στο όραμα του Σικελιανού για ένα καλύτερο κόσμο, που θα εμπνεόταν από το μήνυμα της Ελευσίνας, απαντούσε η αδυσώπιτη πραγματικότητα. Οξύτατα προβλήματα είχαν συσσωρευθεί από την αντιπαράθεση βιομηχάνων και εργατών, από την ανεργία και τη φτώχεια. Η αναδιοργάνωση των εργατικών σωματείων, που πραγματοποιήθηκε γύρω στο 1935 με πρωτοβουλία μελών της ΟΚΝΕ (Οργάνωσης Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδας), ήταν προμήνυμα μαχητικών διεκδικήσεων, κυρίως μετά τη σύνδεση με ανάλογα σωματεία της πρωτεύουσας. Ο Νίκος Ζαχαριάδης επανειλημμένα είχε επισκεφθεί για το σκοπό αυτό την Ελευσίνα⁷⁷ και το Μάιο του

1936 ξέσπασε στα εργοστάσια γενική απεργία, στα πλαίσια μιας πανελλαδικής εργατικής κινητοποίησης. Όταν στις 9 Μαΐου στη Θεσσαλονίκη, στη διάρκεια πανεργατικής διαδήλωσης έπεφταν νεκροί σε σύγκρουση με τη χωροφυλακή δώδεκα εργάτες, στους απεργούς των εργοστασίων της Ελευσίνας προστέθηκαν (13 Μαΐου) «*ἀπαντες οἱ ἐργάται οἰνοπνευματοποιοί, οἱ ἐργάται λιμένος καὶ ξηρᾶς καὶ οἱ ρητινεργάται*». Στὸν προσφυγικό συνοικισμό είχαν κλείσει όλα τα καταστήματα και αρκετά μέσα στην πόλη, στην οποία η δύναμη της χωροφυλακής ενισχύθηκε για την πρόληψη ταραχῶν⁷⁸. Ειδήσεις για την απεργία αυτή αντλούμε από Πρακτικό του κοινοτικού συμβουλίου Ελευσίνος, της 25 Μαΐου 1936, που αποφάσισε να διαθέσει από τον κοινοτικό προϋπολογισμό 20.000 δραχμές για την ενίσχυση των ἀπόρων απεργῶν της Εταιρείας Τσιμέντων «Τιτάν» και της Εταιρείας Χαριλάου-Κανελλοπούλου. Το ποσό αυτό, που αντιστοιχούσε μόλις σε 300 ημερομίσθια, μόνο συμβολική σημασία είχε, αποκαλύπτει ὅμως το οικονομικό ἀδιέξοδο στο οποίο είχαν περιέλθει οι απεργοί, ὡπως φαίνεται ἀπὸ το κείμενο του Πρακτικού:

«*Ἀπὸ εἴκοσαήμερου καὶ πλέον οἱ ἐργάται τῶν ἐνταῦθα βιομηχανικῶν ἐργοστασίων Ἐταιρείας Τσιμέντων «Τιτάν» καὶ Ἐταιρείας «Χαρίλαος - Κανελλόπουλος» κατήλθον εἰς ἀπεργιακὸν ἀγῶνα, ζητοῦντες τὴν βελτίωσιν τῶν ἡμερομισθίων των καὶ τῶν ὄρων ἐργασίας των. Δυστυχῶς μέχρι σήμερον οὐδεμία ἐπετεύχθη συνεννόησις μεταξύ τούτων καὶ τῶν ἐργοδοτῶν. Ὡς ἐκ τούτου οἱ ἐργάται περιῆλθον εἰς οἰκονομικὸν ἀδιέξοδον, μὴ δυνάμενοι νὰ ἀνταποκριθῶσιν εἰς τὰς ἀνάγκας τῶν οἰκογενειῶν των. Κατόπιν τούτου χθὲς συνεκρότησαν συνέλευσιν καθ' ἣν ἀπεφάσισαν καὶ ὑπέβαλαν εἰς τὴν Κοινότητα ἔγγραφον ὑπογεγραμμένον καὶ ὑπὸ τῶν λοιπῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων δι' οὗ ζητοῦσι α) τὴν μεσολάβησιν τῆς Κοινότητος πρὸς ἐπίλυσιν τῶν δικαίων αἰτημάτων τῶν ἀπεργῶν β) τὴν ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν ἐνίσχυσιν αὐτῶν ἐκ μέρους τῆς Κοινότητος».*

Τα αποτελέσματα των ενεργειῶν της Κοινότητος υπήρξαν πενιχρά, η απεργία εκφυλίσθηκε και το εργατικό κίνημα της Ελευσίνας, ὡπως ἄλλωστε ὅλης της χώρας, δέχθηκε ὕστερα ἀπὸ λίγες εβδομάδες βαρύτατο πλήγμα, με την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Στην εικοσιτετράωρη πανελλαδική απεργία που είχε εξαγγελθεῖ για τις 5 Αυγούστου οι εργάτες των εργοστασίων του Θριασίου πεδίου καθὼς και οι «ελεύθεροι» εργάτες της πόλης είχαν αποφασίσει στο σύνολό τους να μετάσχουν. Η κήρυξη της δικτα-

τορίας, που πρόσχημά της ήταν η απομάκρυνση του «κομμουνιστικού κινδύνου», έπνιξε και το εργατικό κίνημα της Ελευσίνας, που μόλις είχε αρχίσει να παίρνει συγκεκριμένη μορφή και μαχητικό χαρακτήρα.

Στα χρόνια που ακολούθησαν ως τον πόλεμο του 1940 οι συλλήψεις και οι εξορίες βασικών στελεχών των εργατικών σωματείων ανέστειλαν κάθε ενέργεια και οι εργάτες αναγκάστηκαν να κινούνται στα πλαίσια που όριζε το νέο καθεστώς. Τα παλιά συλλαλητήρια αντικαταστάθηκαν τώρα από «πάνδημες συγκεντρώσεις» των κατοίκων που θα διαδήλωναν την «ευγνωμοσύνη» τους στο Μεταξά. Το κοινοτικό συμβούλιο Ελευσίνας υποχρεώθηκε να στείλει στην Αθήνα κατοίκους της πόλης για να μετάσχουν σε συλλαλητήριο που θα οργανωνόταν στην πρωτεύουσα και στο Πρακτικό της συνεδρίασής του στις 25 Σεπτεμβρίου 1936 γινόταν λόγος για την «κυβέρνησιν ἔθνικῆς σωτηρίας, ἣτις ἔσωσε τὸ κράτος ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ κρημνοῦ εἰς τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀχθῆ»⁷⁹.

Το καλοκαίρι του επόμενου χρόνου η Ελευσίνα έγινε χώρος μιας από τις εκδηλώσεις που είχε επιβάλει η δικτατορία στην ελληνική ύπαιθρο με σκοπό να παρουσιάσει τους αγροτικούς πληθυσμούς ευτυχισμένους μέσα στις νέες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες. Συγκεκριμένα η «Ομοσπονδία Εκδρομικῶν Σωματείων» αποφάσισε συμβολικό εορτασμό του θερισμού και για την πραγματοποίησή του «ἐπροτιμήθη ὡς κατάλληλος τόπος ἡ Ἐλευσίς, ἡ ἱστορία τῆς ὁποίας συνδέεται ἀπὸ τῆς μυθολογικῆς ἐποχῆς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς». Στη θέση «Καλό πηγάδι» υψώθηκαν αψίδες, η πόλη σημαιοστολίσθηκε, οι κάτοικοι των γύρω χωριών γέμισαν τις πλατείες και δρόμους. Ο υπουργός Γεωργίας, που εκπροσωπούσε την κυβέρνηση, υποδεχόταν τους θεριστές και τις θερίστριες που «παρήλαυον ἐπὶ κάρων ἐπιστρέφοντες ἀπὸ τὴν ἐργασίαν». Τη δαπάνη για την προετοιμασία της «εορτής» κατέβαλε η Κοινότητα, διαθέτοντας 25000 δραχμές για το γεύμα των επισήμων, τη διακόσμηση, τη ζημία του αγρού όπου έγινε ο θερισμός, την αμοιβή των θεριστῶν και των θεριστριῶν⁸⁰.

Λίγες μέρες αργότερα η Πλατεία Ελευθερίας μετονομαζόταν σε Πλατεία βασιλέως Γεωργίου Β΄, η οδός Θηβῶν σε οδό Ιωάννου Μεταξά, η οδός Κίμωνος σε οδό 4ης Αυγούστου⁸¹, και στην πρώτη επέτειο της δικτατορίας ο Μεταξάς ανακηρύχθηκε «επίτιμος δημότης Ελευσίνος»⁸².

Στις 8 Νοεμβρίου 1937 ο Μεταξάς επισκέφθηκε την πόλη για την παραλαβή του «ἐπί μεμβράνης ψηφίσματος»⁸³. Η επίσκεψή του όμως αυτή, που αποτελούσε μέρος του προγράμματός του για άμεση επαφή με τους πληθυσμούς της υπαίθρου, δεν φαίνεται να τον ενθουσίασε. Οι εργάτες, που αποτελούσαν τώρα ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού, αντιδρούσαν παθητικά στη δικτατορία και επηρέαζαν τους υπόλοιπους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ η ίδρυση της ΕΟΝ (Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας) — που αποφασίσθηκε από το Μεταξά στις 2 Σεπτεμβρίου 1936 — είχε τον Ιανουάριο του 1938 δεκαπέντε χιλιάδες μέλη, και «κυβερνητικός επίτροπός» της ορίσθηκε ο Αλ. Κανελλόπουλος — της οικογένειας των βιομηχάνων της Ελευσίνας — στην Ελευσίνα δεν ιδρύθηκε τμήμα της παρά μόνο το Δεκέμβριο του 1938, και μόλις τον Αύγουστο του 1939 απέκτησε γραφεία⁸⁴.

*

* *

Κάτω από την επιφανειακή αυτή «ευημερία» της Ελευσίνας και πίσω από τους «κατά παραγγελίαν» πανηγυρισμούς, η ίδρυση νέων βιομηχανιών ή η επέκταση των παλαιών άρχισε να παρουσιάζει τις πρώτες αρνητικές συνέπειες. Η μόλυνση του περιβάλλοντος, άγνωστη ως τότε, εμφανιζόταν απειλητική, καθώς όλο και πυκνότεροι οι καπνοί κάλυπταν την πόλη και η γραφική προκουμαία απωθούσε τώρα τους περιπατητές. Από το 1937 η θάλασσά της άρχισε να μολύνεται από ακάθατο πετρέλαιο, που τα πλοία ξεφόρτωναν για την τροφοδοσία των εργοστασίων, και τους κινδύνους που εγκυμονούσε η κατάσταση αυτή επεσήμανε για πρώτη φορά το κοινοτικό συμβούλιο μ' ένα ψήφισμά του στις 28 Ιουνίου 1938, με το οποίο ζητούσε από την κυβέρνηση τη λήψη μέτρων για τη σωτηρία του τόπου. «*Τό Συμβούλιον — διαβάζουμε στο κείμενο του ψηφίσματος — λαβόν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἐργασία αὕτη τείνει νὰ καταστῆ μόνιμος, ὅτι καὶ τὰ ἱστιοφόρα, διὰ τὰ ὁποῖα εἶναι προωρισμένος ὁ μικρός, ἄλλωστε, λιμὴν παρεμποδίζονται εἰς τὴν ἐν αὐτῷ κυκλοφορίαν... ὅτι λόγῳ τῆς ὑπάρξεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῶν φυσικῶν καλλονῶν ἢ Ἐλευσίς εἶναι κέντρον τουρισμοῦ, προσελκύνον ἀπειρίαν ἐπισκεπτῶν ἡμεδαπῶν καὶ ξένων, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ θέρος ἰδίᾳ εἰς τὴν παραλίαν ἐπιζητοῦσι νὰ ἀπολαύσωσι τὴν θαλάσσιαν αὔραν, ἀλλ' ἀντὶ ἀναψυχῆς, καθαροῦ ἀέρος καὶ εὐχαρίστου περιβάλλοντος εὐρίσκονται πρὸ τῆς δυσσομίας τὴν ὁποῖαν ἀναδίδουσι τὰ χυνόμενα ἀκάθαρτα πετρέλαια καὶ πρὸ τοῦ ἀηδοῦς θεάματος· Ἐπειδὴ*

λόγοι ἐξασφαλίσεως τῆς υγείας τῶν κατοίκων καὶ ἐξυπηρετήσεως τῆς τουριστικῆς ιδέας συνηγοροῦσιν ὑπὲρ τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν ρηθέντων ἀτμοπλοίων, Ψηφίζει, νὰ παρακληθῆ ὁ Νομάρχης καὶ τὰ Ἵφυπουργεῖα Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας καὶ Τύπου καὶ Τουρισμοῦ, νὰ ἐνεργήσουν διὰ τὴν διακοπὴν τῆς ἐκφορτώσεως εἰς τὴν παραλιακὴν ὁδὸν καὶ τὴν πλατεῖαν Ἐλευσίνος»⁸⁵.

Συνέχεια στο Ψήφισμα αὐτό δεν υπήρξε. Ἡ ρύπανση τῆς πόλης εἶχε ἀρχίσει καὶ ἡ κατάσταση ἐπιδεινώθηκε τα δυό ἐπόμενα χρόνια, ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου τοῦ 1940.

Ζ'. ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Ελάχιστες ελληνικές πόλεις δοκίμασαν τη φρικιαστική αμεσότητα του πολέμου τον Οκτώβρη του 1940 όσο η Ελευσίνα. Στις 9.30' της πρώτης μέρας της ιταλικής εισβολής, την ώρα που οι κάτοικοι αποχαιρετούσαν τα επιστρατευμένα παιδιά και αδέρφια τους, ένα σμήνος ιταλικών αεροπλάνων διέγραψε κύκλους σε μεγάλο ύψος και χάθηκε πίσω από την Πάρνηθα. Λίγα λεπτά προηγουμένως είχαν βομβαρδισθεί το λιμάνι του Πειραιά, το Τατόι και το Φασίδερι, όπου από το 1938 είχαν αρχίσει έργα για την κατασκευή φράγματος, καθώς και η Κινέτα, από αστοχία πιθανότατα των Ιταλών αεροπόρων, που δεν μπόρεσαν να χτυπήσουν την Ελευσίνα. Στις 31 Οκτωβρίου μεμονωμένα στρατιωτικά αεροπλάνα πραγματοποίησαν αναγνωριστική πτήση στο τρίγωνο Κορίνθου - Ελευσίνας - Θήβας και την επομένη βομβαρδίσθηκαν ο Λουτρόπυργος, το Νεράκι και η σιδηροδρομική γραμμή στο τμήμα Μεγάρων-Κορίνθου¹.

Η ύπαρξη του αεροδρομίου της Ελευσίνας, που η λειτουργία του είχε αρχίσει το 1938, πολλαπλασίαζε τους κινδύνους αεροπορικών επιδρομών, που αν τελικά δεν πραγματοποιήθηκαν οφείλεται στο γεγονός ότι οι Ιταλοί τις πρώτες μέρες του πολέμου απέφευγαν στόχους επικίνδυνους για την ασφάλεια των αεροσκαφών τους.

Οπωσδήποτε η Ελευσίνα ζούσε έντονα τον πυρετό του πολέμου, κυρίως από τις 3 Νοεμβρίου, όταν η βρετανική αεροπορία εγκατέστησε ένα κλιμάκιο της στο αεροδρόμιο², που έγινε από τότε βάση εξορμήσεων προς τη ζώνη των επιχειρήσεων. Στις 6 Νοεμβρίου απογειώθηκαν τα πρώτα αεροπλάνα από την Ελευσίνα για την Ήπειρο και οι εξορμήσεις αυτές συνεχίσθηκαν ως το τέλος του πολέμου, ιδίως μετά τα μέσα Φεβρουαρίου 1941, όταν οι αεροπορικές βάσεις Τατοΐου και Ελευσίνας ενισχύθηκαν με 24 αεροπλάνα³.

Ο ρυθμός της ζωής είχε αλλάξει περισσότερο από άλλες περιοχές. Τα λιγοστά εργοστάσια είχαν κλείσει ή υπολειπορούσαν, το σφύριγμα του τρένου δεν ακουγόταν πια την ημέρα, το λιμάνι είχε νεκρωθεί. Μόνη χαρά των κατοίκων οι ευχάριστες ειδήσεις από το

μέτωπο και τα γράμματα, που, αραιά και πού, έρχονταν για να φέρουν το χαμόγελο στα σπίτια των πολεμιστών, κάποιοι από τους οποίους δεν επρόκειτο να ξαναγυρίσουν: 18 Ελευσινιώτες έπεσαν στον αντιφασιστικό αγώνα ως τον Απρίλη του 1941^{3α} όταν η γερμανική εισβολή ανέτρεπε τις ελληνικές δυνάμεις και υποχρέωνε το Ελληνικό Επιτελείο να διατάξει τη σύμπτυξη του στρατού που πολεμούσε στα αλβανικά βουνά.

Από τις 15 Απριλίου άρχισαν να φθάνουν στην Ελευσίνα με κατεύθυνση προς την Αθήνα στρατιώτες των μονάδων που είχαν διαλυθεί, ενώ οι γερμανικές φάλαγγες πλησίαζαν στην πρωτεύουσα: στις 21 Απριλίου, σε σκληρές μάχες στην περιοχή των Θερμοπυλών, ελληνικά και βρετανικά τμήματα αντιμετώπισαν τρεις θωρακισμένες γερμανικές μεραρχίες, αναγκάστηκαν όμως τη νύχτα της 25 Απριλίου να υποχωρήσουν, αφήνοντας το δρόμο ελεύθερο για την Αθήνα⁴. Στις 27 Απριλίου στην Ακρόπολη κυμάτισε ο αγκυλωτός σταυρός.

Στην περιοχή της δυτικής Αττικής γράφτηκε το τέλος του δράματος της ηπειρωτικής Ελλάδας, που είχε πια κατακλυσθεί από τον γερμανικό στρατό. Στις 26 Απριλίου Γερμανοί αλεξιπτωτιστές προσγειώνονταν στην Κόρινθο για να κλείσουν το δρόμο στις αγγλικές δυνάμεις προς την Πελοπόννησο και να εμποδίσουν τη διαφυγή τους, που είχε αποφασισθεί σε σύσκεψη των Άγγλων στρατηγών Ουέιβελ, Ουίλσον και Μπλάμεϋ στη Θήβα στις 21 Απριλίου. Για την κάλυψη της αποχώρησης μια νεοζηλανδική ταξιαρχία κατέλαβε τα υψώματα στο Κριεκούκι και τη νύχτα της 25 Απριλίου τέσσερις χιλιάδες Άγγλοι και Νεοζηλανδοί στρατιώτες, προφυλαγμένοι από το σκοτάδι, πέρασαν από την Ελευσίνα, με κατεύθυνση προς τα Μέγαρα και τους Αγίους Θεοδώρους, για να επιβιβασθούν στα πλοία που τους περίμεναν⁵.

Την επομένη άρχισε η κατοχή, που στη διάρκειά της ο πληθυσμός της Ελευσίνας στάθηκε όρθιος και πολέμησε ηρωικά προσφέροντας σαράντα νεκρούς στον αγώνα εναντίον τών Γερμανών και των Ιταλών.

Η παρουσία Ιταλών στρατιωτών στην πόλη και η κατάληψη του αεροδρομίου από τους Γερμανούς δεν εμπόδισε τους κατοίκους να βοηθήσουν με κάθε τρόπο τους Έλληνες στρατιώτες που εξακολουθούσαν να φθάνουν εδώ από τις διαλυμένες μονάδες τους. Μολοντί,

σύμφωνα με τους όρους της συνθηκολόγησης προβλεπόταν «μετά τὸ πέρας τῶν ἐχθροπραξιῶν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἠπειρωτικοῦ ἐδάφους καὶ τῶν Ἰονίων νήσων ἢ ἀπελευθέρωσις ἀπάντων τῶν ἀξιοματικῶν, ὑπαξιοματικῶν καὶ στρατιωτῶν», οι Γερμανοὶ συνελάμβαναν τους εξουθενωμένους ἀπὸ τὴν πολυήμερη πορεία Ἕλληνες πολεμιστὲς καὶ τους συγκέντρωναν στο γυμναστήριο τῆς πόλης⁶: ἔπρεπε με κάθε τρόπο νὰ ἐμποδισθεῖ ἡ διαφυγὴ τους πρὸς τὴν Κρήτη ἢ πρὸς τὴν Αἴγυπτο.

Αυτὲς ακριβῶς τὶς μέρες στὴν Ἐλευσίνα ὁργανώθηκε μιὰ ἰδιότυπη μορφή ἀντίστασης, που ἀπέβλεπε ὄχι μόνο στὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἐγκλωβισμένων, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀποτροπὴ νέων συλλήψεων. Ενδιαφέρουσες εἶναι οἱ ἀναμνήσεις ἐνὸς αὐτόπτη μάρτυρα, τοῦ Βαγγέλη Διάπη: «Ἐπρεπε νὰ σταματήσῃ τὸ κακό. Νὰ μὴν τρέφεται τὸ στρατόπεδο ἀπὸ νέους κρατούμενους. Πάλι ὁ λαός, ἀπὸ μόνος του, ἔπιασε ψηλά τὸ δρόμο καὶ ξεστράτιζε τους στρατιώτες κατὰ τὰ μονοπάτια, τὰ χωράφια καὶ τὸ βουνό. Τὸ κακό κόπηκε με τὸ μαχαίρι. Ἄς νοιαστοῦμε τώρα γιὰ τους κλεισμένους, που δὲν πληθαίνουν πλέον. Κάποια γριά ετοίμασε κι ἔφερε φαγητό. Στὸ πρόσωπο κάποιου κρατούμενου φαντάστηκε τὸν ἐγγονό της. Τὰ δάκρυα δὲν ἀφήσανε τὰ γέρικα μάτια νὰ δούνε τὸ λάθος. Σπρώχνει τους φρουρούς, πετάει τὴν κατσαρόλα της, πέφτει ἀπάνω στὸ παιδί. Ὁ νέος, ἀμίλητος, δέχεται τῆς γριάς τὸ ἀγκάλιασμα καὶ τὰ φιλιὰ. Τὰ εἶχε χαμένα! Οἱ Γερμανοὶ εἶδαν μιὰ συγκινητικὴ σκηνή. Πήραν τὸν κρατούμενο, συνοδεῖα τὴ σωτήρα του, καὶ τους ἔφεραν ἔξω, λεύτερους. Πολλοὶ κρατούμενοι εἶδαν τὸ περιστατικό. Ἡ σκηνὴ ἔκανε φτερά στα ἔξω. Τὴν ἄλλη μέρα πολλὲς γυναῖκες στὴν εἴσοδο τοῦ Γυμναστηρίου. Ὅλες ἦταν «μητέρες» στρατιωτῶν καὶ ἤρθαν νὰ βρῶνε καὶ νὰ πάρουν τὰ «παιδιά» τους. Μόνο σε αὐτὲς καὶ σε ὅσους φέρνανε φαγητό ἐπιτρέπανε τὴν εἴσοδο οἱ Γερμανοὶ:

— "Ἰχ μάμα! "Ἰχ μάμα!

Καὶ ἡ εἴσοδος ἐπιτρέπεται. Μερικὲς τὸ ἐπαναλαμβάνουν τὴν ἴδια μέρα. Οἱ σκηνὲς εἶναι ὁμοιες με τὴν πρώτη τῆς γριάς. Μερικὲς γιὰ πιο σιγουριά φωνάζουν κάποιον ὄνομα, κάνουν πως ψάχνουνε, καὶ κάθε μέρα, με ἓνα ἀγκάλιασμα καὶ μερικὰ φιλήματα ξένης πρὸς ξένο, βρίσκουνε πολλοὶ τὴ λευτεριά τους. Με τὸν καιρὸ δε χρειάστηκε κι αὐτό, γιὰ τὴν ὁμοιότητα τῶν σκηνῶν καὶ τὴν ἀποδοχὴν τους. Τους ἔφτανε ὅτι μιὰ γυναῖκα κρατᾷ ἓναν κρατούμενο με συγκίνηση καὶ προχωρεῖ πρὸς τὰ ἔξω»⁷.

Στις αρχές Μαΐου τα στρατεύματα κατοχής είχαν επιτάξει για τη στέγαση των ανδρών και των υπηρεσιών τους στο Σχολείο καθώς και άλλα κτήρια, δημόσια και ιδιωτικά⁸. Η Ελευσίνα για αρκετά εικοσιτετράωρα παρουσίαζε την όψη νεκρής πόλης. Οι διαταγές των Γερμανών για την απογραφή των ειδών διατροφής που βρίσκονταν στα καταστήματα και στις αποθήκες οδήγησαν στην απόκρυψή τους και τα τρόφιμα έγιναν δυσεύρετα, ενώ η μειωμένη αγροτική παραγωγή εκείνου του χρόνου χειροτέρευε την κατάσταση. Από τις πρώτες εβδομάδες της κατοχής παρουσιάστηκαν τα κρούσματα της «μαύρης αγοράς», που θύματά της υπήρξαν κυρίως οι εργάτες.

Η Κοινότητα, όπως άλλωστε όλες οι μονάδες αυτοδιοίκησης της κατεχόμενης Ελλάδας, έγινε άβουλο όργανο των κατακτητών και υποχρεωνόταν να φροντίζει ακόμη και «δια την καθαριότητα και αποκομιδή των απορριμάτων των καταστημάτων εις τα οποία εγκατεστάθησαν τα στρατεύματα»⁹. Όπως παλιότερα το κοινοτικό συμβούλιο είχε αποδεχθεί την υπόδειξη της μετονομασίας της πλατείας και των δρόμων για να τιμηθεί η δικτατορία της 4ης Αυγούστου, έτσι και τώρα με διαταγή της Νομαρχίας ξανάδινε στις οδούς Ιωάννου Μεταξά και 4ης Αυγούστου τα παλιά ονόματα Θηβών και Κίμωνος, για να λησμονηθεί ό,τι είχε σχέση με τον πόλεμο!...¹⁰

Με το τέλος του καλοκαιριού οι τιμές των τροφίμων και των ειδών πρώτης ανάγκης είχαν αυξηθεί στο τετραπλάσιο και σε ορισμένες περιπτώσεις στο εικοσαπλάσιο των τιμών του τέλους του 1940¹¹ και η κατάσταση επιδεινώθηκε όταν ο πληθυσμός εξαιρέθηκε από τις διανομές του Ερυθρού Σταυρού, επειδή η Ελευσίνα θεωρήθηκε σιτοπαραγωγός περιοχή¹². Η λειτουργία συσσιτίων για τους απόρους δεν ήταν δυνατόν να καλύψει τις ανάγκες των κατοίκων και οι πρώτες προσπάθειες των εργατών για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής στην Ελευσίνα συνάντησαν την αδιαφορία όχι μόνο των Αρχών Κατοχής αλλά και των κρατικών υπηρεσιών. Από τον Οκτώβριο κιόλας του 1941 άρχισαν οι θάνατοι από την «νόσον της πείνης» - όπως χαρακτηρίζονται στα ληξιαρχικά βιβλία - και ως το τέλος του χρόνου είχαν πεθάνει 15 κάτοικοι της πόλης από αστία, το 9% του συνόλου των θανάτων του έτους. Το 1942 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί χρόνος του «θανατικού» για την Ελευσίνα: ενώ ο μέσος όρος των θανάτων στα χρόνια 1936-1940 κυμαινόταν γύρω στους 85 και ο πληθυσμός παρέμεινε στάσιμος στα χρόνια της κατοχής, οι

**ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΙΜΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΣΤΗΝ
ΕΛΕΥΣΙΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ ΤΟΥ 1940 ΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ**
(σε δραχμές κατ'οκάν)

	2 Σεπτ. 1940	23 Σεπτ. 1941	30 Νοεμ. 1942	25 Σεπτ. 1944
Σιτάρι	8	30	500	25.000.000
Κριθάρι	6	25	400	15.000.000
Άχυρο	1	5	120	250.000
Ντομάτες	2,50	25	400	30.000.000
Μελιτζάνες	2	40	550	20.000.000
Μπάμιες	6	45	600	30.000.000
Κολοκύθια	2	20	300	200.000
Πατάτες	3	25	—	—
Φασόλια	3	35	—	—
Σταφύλια	3,50	20	700	20.000.000
Σύκα	4	25	450	8.000.000
Αμύγδαλα	—	60	—	20.000.000
Βερούκοκκα	15	50	500	1.000.000
Αχλάδια	8	25	500	1.000.000

ΠΗΓΗ: *Αποφάσεις του Κοινοτικού και κατόπι του Δημοτικού Συμβουλίου Ελευσίνας για τον καθορισμό τιμών στην αγορά της πόλης, από τα Πρακτικά των αναγραφόμενων ημερομηνιών.*

νεκροί το 1941 έφθασαν στους 172 και το 1942 στους 336, για να επανέλθουν στα φυσιολογικά επίπεδα το 1943 (νεκροί 94) και το 1944 (νεκροί 85). Από τους 336 θανάτους του 1942 οι 147 (ποσοστό 43,7%) προήλθαν από ασυτία, ενώ οι θάνατοι από φυματίωση και από καρδιακά νοσήματα δεν παρουσίασαν ιδιαίτερη έξαρση σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Το 1943 η επισιτιστική κατάσταση βελτιώθηκε, αλλά η Ελευσίνα δοκιμάστηκε από τους βομβαρδισμούς της συμμαχικής αεροπορίας εναντίον του αεροδρομίου, που απορφάνισαν δεκάδες οικογενειών. Οι βομβαρδισμοί έγιναν πυκνότεροι από το Σεπτέμβριο ως το Δεκέμβριο. Από τις 13 ως τις 18 Νοεμβρίου βομβαρδιζόταν καθημερινά το αεροδρόμιο και το λιμάνι, και στις 6 Δεκεμβρίου 1943 πραγματοποιήθηκε η σφοδρότερη αεροπορική επιδρομή με τα περισσότερα θύματα¹³. Δεκάδες τραυματίες και 26 νεκροί ήταν ο απολογισμός των βομβαρδισμών αυτών, όπως προκύπτει από Πρακτικό του Δημοτικού συμβουλίου της πόλης, που στη συνεδρία της 14 Φεβρουαρίου 1944 αποφάσισε να χορηγήσει βοηθήματα στις οικογενείες των θυμάτων.

Τις μέρες ακριβώς που άρχιζαν οι απανωτοί βομβαρδισμοί στην Ελευσίνα, ο Βασίλης Λάσκος, γόνος της αρβανίτικης οικογένειας των Λάσκων του 1821, έγραφε μίαν από τις ωραιότερες σελίδες του ναυτικού αγώνα εναντίον των Γερμανών. Κυβερνήτης του υποβρυχίου «Κατσώνης», είχε πραγματοποιήσει τέσσερις περιπολίες, δύο ταξίδια και τέσσερις ειδικές επιχειρήσεις από το Μάρτιο ως το Σεπτέμβριο του 1943 κυνηγώντας τους Γερμανούς. Στις 12 Σεπτεμβρίου ανέλαβε επιθετική περιπολία στις Βόρειες Σποράδες και στις 14 το βράδυ συναντήθηκε με γερμανικό πολεμικό πλοίο που από τη Θεσσαλονίκη κατευθυνόταν προς το νότιο Αιγαίο. «Είχε σκοτεινιάσει -αντιγράφω από σχετική μελέτη του υποναυάρχου Κ.Α. Αλεξανδρή- και ό στόχος δέν διεκρίνετο με τὸ περισκόπιον. Ὁ Λάσκος διατάσσει κατόπιν τούτου ανάδυσιν και άποφασίζει νά συνεχίση τήν επίθεσιν έν έπιφανεία. Ὁ στόχος μόλις και μετά βίας διεκρίνετο, όταν όμως ό «Κατσώνης» εφθασεν εις άπόστασιν 5000 μέτρων άπ' αὐτοῦ, έγινε πλέον άντιληπτόν ότι δέν επρόκειτο περι τοῦ πλοίου πού άνεμένετο. Ἦτο πλέον φανερόν ότι επρόκειτο περι έχθρικοῦ πολεμικοῦ. Ὁ Λάσκος διατάσσει ταχεϊαν κατάδυσιν, δέν επρόφθασεν όμως καλὰ καλὰ νά εκτελεσθῆ ἡ κίνησις και αί βόμβαι ήρχισαν νά εκρηγνύωνται γύρω του. Τὸ παλαιόν σκάφος τοῦ «Κατσώνη» συνεκλονίζετο όλόκληρον, αί δέ βλάβαι διεδέχοντο ἡ μία τήν ἄλλην. Ὑστερα από όλίγα λεπτά κατέστη προφανές ότι ἡ κατάστασις τοῦ υποβρυχίου δέν επέτρεπε τήν παραμονήν του έν καταδύσει επί πολύ και ό Κυβερνήτης του διατάσσει ανάδυσιν, άποφασισμένος νά αναμετρηθῆ με τὸν διώκτην του εις μίαν υστάτην πάλην έν έπιφανεία. Μόλις τὸ σκάφος άνεδύθη ό Λάσκος με δύο αξιωματικούς άνέβησαν από τὸν πυργίσκον, ήτόμασαν τὸ πυροβόλον και ήρχισαν άμέσως πῦρ κατά τοῦ έχθρικοῦ σκάφους έξ έγγυτάτης άποστάσεως. Εὐθύς μετά τὰς πρώτας βολὰς τὸ ΠΜ πυροβόλον τοῦ έχθρικοῦ καταδιωκτικοῦ έσίγησε. Τότε τοῦτο έστρεψε τήν πρῶραν πρὸς τὸν «Κατσώνη», πού λόγω τῶν βλαβῶν του είχε καταστῆ άκυβέρνητος και τὸν ενεβόλισε. Τὸ υποβρυχίόν μας πληγέν καιρίως ήρχισε τώρα πλέον νά βυθίζεται ταχεώς. Ὁ Λάσκος, πού έξηκολούθει νά βάλλη ό ἴδιος με τὸ πυροβόλον, μόλις επρόλαβε νά δώση τήν διαταγήν έγκαταλείψεως τοῦ πλοίου και πίπτει νεκρός, καθώς είχαν ήδη πέσει και ὅλοι σχεδόν οι αξιωματικοί και άνδρες πού άπετέλουν τήν όμοχειρίαν τοῦ πολυβόλου υπό τὰς ριπὰς τῶν πολυβόλων τοῦ έχθρικοῦ πλοίου. Ἡ τελευταία όμως βολή τοῦ «Κα-

τσώνη» εἶχεν εὔρει τὸ ἐχθρικὸν σκάφος εἰς τὴν γέφυραν προκαλέσασα σημαντικὰς βλάβας καὶ ἀπωλείας. Ἐντὸς ὀλίγου ὁ «Κατσώνης» ἐχάνετο μέσα εἰς τὰ κύματα, οἱ δὲ ὀλίγοι ἐπιζήσαντες ἐκ τοῦ προσωπικοῦ του προσεπάθουν νὰ κρατηθοῦν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν». Τρεῖς ἀπὸ τοὺς ἄνδρες τοῦ υποβρυχίου κατόρθωσαν νὰ φτάσουν κολυμπώντας σε μια ἔρημη παραλία τῆς Σκιάθου, κι ἀνάμεσά τους ὁ υποπλοίαρχος Ἡλίας Τσουκαλάς, που στο βιβλίο του «Υποβρύχιον ΥΙ» ἔχει περιγράψει τις δραματικὲς λεπτομέρειες τῆς βύθισης τοῦ «Κατσώνη»¹⁴.

Ὅταν ὁ Βασίλης Λάσκος ξαναζωντάνευε τοὺς θρύλους τῶν θαλασσομάχων τοῦ 1821 στα ἐλληνικὰ πελάγη, στα βουνά τῆς δυτικῆς Ἀττικῆς εἶχε φουντώσει ὁ ἔνοπλος ἀγῶνας ἐναντίον τῶν κατακτητῶν, καὶ ἡ ἀντιστασιακὴ οργάνωση τῆς Ἐλευσίνας ἐνίσχυσε ἀπὸ τὴν τὴν πρώτη μέρα τῆς ἰδρυσῆς τῆς ὡς τὴν ἀπελευθέρωση τὰ ἔνοπλα τμήματα τῶν βουνῶν, ὄχι μόνο με τροφίμα που κατόρθωνε νὰ συγκεντρῶνει ἀπὸ τοὺς πεινασμένους κατοίκους, ἀλλὰ καὶ με πολυτίμες πληροφορίες γιὰ τις κινήσεις τῶν Γερμανῶν τοῦ ἀεροδρομίου.

Εἶναι δύσκολο νὰ δοθοῦν συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Ἐαμικῆς οργάνωσης τῆς πόλης, καθὼς οἱ προφορικὲς μαρτυρίες που συγκέντρωσα εἶναι συχνὰ ἀντιφατικὲς καὶ οἱ γραπτὲς ἀνύπαρκτες, ὅλες ὅμως οἱ ἐνδείξεις ὁδηγοῦν στο συμπέρασμα ὅτι ὁ πρῶτος πυρήνας τῆς δημιουργήθηκε λίγο μετὰ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1941. Στὴν ἀρχικὴ ομάδα τοῦ ΕΑΜ ἐντάχθηκαν ἐργάτες – παλιὰ μέλη τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος – καὶ ἀνάμεσά τους ὁ Φραγκοῦλης Φουτρῆς, ὁ Γιώργης Φραντζῆς καὶ ὁ Μύρων Γκέκας. Λίγους μῆνες ἀργότερα τὸ ΕΑΜ Ἐλευσίνας ἀριθμοῦσε δυο χιλιάδες περίπου μέλη¹⁵ τὸ ἓνα πέμπτο ἀκριβῶς τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης – που σημαίνει ποσοστὸ ἀπὸ τὰ υψηλότερα στὴν Ελλάδα. Στὴν ἀντιστασιακὴ οργάνωση τῆς Ἐλευσίνας εἶχαν ἐνταχθεῖ άτομα ἀπὸ ευρύτατο ἰδεολογικὸ καὶ κομματικὸ φάσμα, ἡ παρουσία ὅμως ἰσχυρῶν δυνάμεων τοῦ Ἄξονα στὴν πόλη καὶ στο ἀεροδρόμιο καθιστοῦσε ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνη τὴ δράση τῶν στελεχῶν, που γιὰ ἀρκετὸ διάστημα περιορίσθηκε στὴν κυκλοφορία «Δελτίου Εἰδήσεων»¹⁶ καὶ προκηρῦξεων που ἐφθάναν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ σε ἐνέργειες που ἀπέβλεπαν στὴ διατήρηση καὶ στὴν τόνωση τοῦ ἠθικοῦ τῶν κατοίκων. Ἀνεξὰκρίβωτος παραμένει ἀπὸ ἔλλειψη πηγῶν ὄχι μόνο ὁ ἀριθμὸς τῶν

κατοίκων της Ελευσίνας που εντάχθηκαν στον εφεδρικό ΕΛΑΣ, αλλά και ο αριθμός των ενόπλων μελών της Οργάνωσης, που αγωνίσθηκαν στα γύρω βουνά, σ' όλη τη διάρκεια του αγώνα, ιδίως από τον Αύγουστο του 1942, όταν στα Δερβενοχώρια οργανώθηκε αντάρτικη ομάδα, που η δράση της απλώθηκε αργότερα σ' όλη την Αττική και σε μεγάλο μέρος της Βοιωτίας.

Η μικρή αυτή ομάδα που ονομάσθηκε αρχικά 34ο Σύνταγμα, —επειδή οι περισσότεροι από τους πενήντα περίπου αξιωματικούς της ανήκαν σ' αυτό κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου—, απετέλεσε αργότερα την 5η Ταξιαρχία και τελικά τον πυρήνα της 2ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ¹⁷. Έδρα της ήταν στην πρώτη περίοδο η περιοχή της Μαζαρέκας, ανατολικά των Σκούρτων, στις βορειοδυτικές πλαγιές της Πάρνηθας, η δράση της όμως απλώθηκε στο χώρο που περιελάμβανε τα χωριά, Πύλη, Πάνακτον, Πράσινο (Καβάσαλα), Στεφάνι (Κρώρα) και Σκούρτα. Προβλήματα ιματισμού, υπόδυσης και επισιτισμού, που δημιουργήθηκαν από τους πρώτους μήνες, άρχισαν να οξύνονται από την άνοιξη του 1943, και η μόνη πηγή εφοδιασμού ήταν η Ελευσίνα και τα Μέγαρα. Η οργάνωση του ΕΑΜ Ελευσίνας πρόσφερε τότε πολύτιμη βοήθεια στους αντάρτες: η Πολιτική οργάνωση της πόλης, που ήταν από τις δυναμικότερες της περιοχής, βρισκόταν σε αδιάκοπη επικοινωνία με τα ένοπλα τμήματα των βουνών που τα εφοδίαζε με τρόφιμα και άλλα είδη, ενώ πολύτιμες υπηρεσίες πρόσφερε το 2ο Γραφείο του Α' Σώματος ΕΛΑΣ από την Ελευσίνα, ενημερώνοντας συνεχώς τους αντάρτες για τις κινήσεις των Γερμανών της πόλης¹⁸.

Η Μάχη των Δερβενοχωριών, τον Οκτώβρη του 1943, από τις σημαντικότερες του αντιστασιακού αγώνα, συνδέεται άμεσα με την οργάνωση του ΕΑΜ Ελευσίνας και ο αιφνιδιασμός των Γερμανών οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στις πληροφορίες που είχαν μεταβιβασθεί από την Ελευσίνα στους αντάρτες για την πιθανότητα εκκαθαριστικής επιχείρησης στην περιοχή. Ο τότε υπεύθυνος του 2ου Γραφείου του Α' Σώματος ΕΛΑΣ Ελευσίνας Χρήστος Μελετίου, που στο ΕΑΜ είχε το ψευδώνυμο Πολύβιος, σε γραπτό αδημοσίευτο κείμενό του που μου παρεχώρησε, αποκαλύπτει μερικές άγνωστες ως τώρα λεπτομέρειες για τις παραμονές της μάχης. Χρήη διερμηνέα στο Γραφείο του Γερμανού φρουράρχου Γκέρμπερ ασκούσε ο Γιάννης Τσακίρης. «Ήταν ένα πρωινό, 12 Οκτωβρίου 1943, ώρα 9 - αφηγείται ο Μελετίου - που ήρθε (ο Τσακίρης) στο Αεροδρόμιο, και μου έδωσε

μια από τις πληροφορίες που σημάδεψαν την ιστορία του αντάρτικου στα Δερβενοχώρια. Ήρθε λαχανιασμένος και από το ύφος του κατάλαβα ότι κάτι σημαντικό διαδραματιζόταν. Ερχόταν από το Γραφείο του Γκέμπερ. Ένας άγνωστος ήλθε από την Πύλη ίσως, πήγε στο Γραφείο του Γκέμπερ και με διερμηνέα το φίλο μας πρότεινε στον Φρούραρχο να οδηγήσει νύχτα από γνωστή του χαράδρα τους Γερμανούς για να πιάσουν τους αντάρτες στον ύπνο. Δίχως καθυστέρηση κατεβαίνω με το ποδήλατο στην Ελευσίνα, συναντιέμαι με τον Δ.Κ., που ήταν συνεργάτης μας από πλευράς τοπικής οργάνωσης και με τον συναγωνιστή Μήτσο... Στέλνουμε μήνυμα υπερεπείγον στη Μεραρχία, στο Φεραίο¹⁹. Αντί να πιαστούν οι αντάρτες στον ύπνο, πέσαν οι Γερμανοί σε ενέδρα και πιάστηκαν αιχμάλωτοι. Ο προδότης μάθαμε ότι το 'σκασε και ποτέ δεν μάθαμε τ' όνομά του».

Οι λεπτομέρειες της μάχης, που κράτησε από τις 16 ως τις 18 Οκτωβρίου, είναι αρκετά γνωστές από δημοσιευμένες περιγραφές πρωταγωνιστών της ή ιστορικών της αντίστασης²⁰, και η επανάληψή τους εδώ δεν κρίνεται αναγκαία. Κορυφαία μορφή των ημερών αυτών υπήρξε ο υπεύθυνος της μαχητικής ομάδας του ΕΛΑΣ Πύλης Στέφας Μαλιάτσης, που άρχισε πυρ εναντίον του γερμανικού αποσπάσματος, αν και ήταν βέβαιος πως πρώτος θα έπεφτε νεκρός ο δεκαοχτάχρονος γιός του, που οι Γερμανοί τον είχαν συλλάβει στην πορεία τους προς τους αντάρτες και τον είχαν υποχρεώσει να προπορεύεται, πιστεύοντας ότι η παρουσία του θα εμποδίσει την αντάρτικη ομάδα να χτυπήσει. Στη συντριβή εξ άλλου του γερμανικού λόχου σημαντική υπήρξε η συμβολή του Ελευσίνιου αντισυνταγματάρχη Γεωργίου Ρήγου, που εκείνες ακριβώς τις μέρες είχε ανέβει στο βουνό για να τεθεί επικεφαλής της 2ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ και να την οδηγήσει σε σειρά επιτυχιών στους μήνες που ακολούθησαν²⁰.

Σύμφωνα με τις αφηγήσεις των αυτοπτών σε δεκάδες ανήλθαν οι νεκροί Γερμανοί της μάχης των Δερβενοχωριών και σε σαρανταπέντε οι αιχμάλωτοι, ενώ τριανταεννιά αντάρτες έπεσαν από τα γερμανικά πολυβόλα και σαρανταπέντε αιχμαλωτίστηκαν²¹. Οι αριθμοί των γερμανικών απωλειών επιβεβαιώνονται από πληροφορίες επισήμων γερμανικών εγγράφων, που για πρώτη φορά έρχονται στο φως.

Η έκθεση που υπέβαλαν μετά την λήξη της επιχείρησης οι

επικεφαλής του γερμανικού αποσπάσματος είναι αποκαλυπτική της σημασίας αυτής της μάχης. Τη γερμανική δύναμη αποτελούσαν 158 άνδρες, και συγκεκριμένα 136 του 5ου Λόχου του 21ου Συντάγματος Αεροπόρων «Κυνηγών» και 22 του 6ου Λόχου του 18ου Συντάγματος Αστυνομίας. Κατά τον συντάκτη της έκθεσης, που το πρωτότυπό της σώζεται στο Γερμανικό Στρατιωτικό Αρχείο του Φράϊμπουργκ, οι Γερμανοί έπεσαν σε ενέδρα του ΕΛΑΣ στην περιοχή Σκούρτα - Πύλη και μόνο 55 σώθηκαν. Από τους Γερμανούς αεροπόρους οι νεκροί ήταν 37, οι αιχμάλωτοι 35 και οι αγνοούμενοι 9, και από το λόχο της Αστυνομίας 9 οι νεκροί, 10 οι αιχμάλωτοι και τρεις μόνο κατόρθωσαν να δραπετεύσουν²².

Μια ακόμη γερμανική μαρτυρία, που περιέχεται στα «Απομνημονεύματα» του Διοικητή της Γερμανικής Αστυνομίας στην Ελλάδα (όχι των Ες-Ες) Χέρμαν Φράντς, δημοσιευμένα το 1963²³, περιέχει ενδιαφέροντα στοιχεία για την προετοιμασία και τη διεξαγωγή της μάχης, από τα οποία προκύπτει ότι οι Γερμανοί όχι μόνο αναγνώρισαν την ανωτερότητα των ανταρτών, αλλά και διαπίστωσαν ότι δεν είχαν εκτιμήσει σωστά την διαμόρφωση του εδάφους, που κατά τη γνώμη τους υπήρξε ο σημαντικότερος παράγοντας της συντριβής τους.

Κατά τον Φράντς η επιχείρηση σχεδιάστηκε στις 15 Οκτωβρίου. Άνδρες του 6ου Λόχου του Συντάγματος Αστυνομίας θα ενίσχυαν τη δύναμη που διέθεσε το Σύνταγμα Αεροπόρων «Κυνηγών», και όλοι μαζί θα ξεκινούσαν από το Μάζι προς την Πύλη. Τη νύχτα έμειναν κοντά σ' ένα εξωκκλήσι, και την αυγή, αφού άφησαν μια οπισθοφυλακή, προχώρησαν προς το χωριό, όταν ξαφνικά από τα γύρω υψώματα δέχθηκαν συγκεντρωμένα πυρά από αντάρτες που είχαν καταλάβει καίριες θέσεις. Κυκλωμένοι από παντού διαπίστωσαν ότι οποιαδήποτε προσπάθειά τους να διαφύγουν ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία, καθώς οι αντάρτες χτυπούσαν ασταμάτητα από πολλά σημεία, εξουδετερώνοντας, τη μια με την άλλη, τις εστίες πυρός των Γερμανών. Ο τόπος γέμισε από νεκρούς και τραυματίες Γερμανούς και μόνη ελπίδα ήταν η άφιξη ενισχύσεων από το Μάζι: με φωτοβολίδες ειδοποίησαν για τον κίνδυνο που αντιμετώπιζαν, αλλά πριν προλάβουν να κινηθούν τα εφεδρικά τμήματα οι αντάρτες της Πύλης ολοκλήρωσαν την επιτυχία τους με ομοβροντίες πυρός. Αργότερα ένα τμήμα του Συντάγματος Μπράντεμπουργκ κινήθηκε προς την

περιοχή, αναγκάστηκε όμως κι αυτό να υποχωρήσει. Όταν τέλειωσε η μάχη - καταλήγει ο Φράντς - στο χώρο εκείνο δεν υπήρχαν παρά γερμανικά πτώματα²⁴.

Ο Γερμανός αξιωματούχος δεν συνεχίζει την αφήγησή του για τα γεγονότα των επομένων ημερών, που υπήρξαν τραγικές για τους κατοίκους. Έχει όμως σημασία η σύντομη περιγραφή του γιατί δείχνει ότι για τους Γερμανούς η μάχη των Δερβενοχωριών υπήρξε ένα σοβαρό πλήγμα γοήτρου, κι ακόμα γιατί αποτελεί μια από τις σπάνιες περιπτώσεις που σύγκρουση με τους αντάρτες πέρασε στη γερμανική ιστορία με τόση αντικειμενικότητα.

Στο μεταξύ η Ελευσίνα είχε αναγνωρισθεί «*εις δήμον υπό τό ὄνομα Δήμος Ἐλευσίνος*» με το Νομοθετικό Διάταγμα 2106 της 16 Ιανουαρίου 1943, που όριζε ότι μέχρι «της δι' εκλογών αναδείξεως δημοτικής αρχής» θα τον διοικούσε «Επταμελής Διοικητική Επιτροπή». Η μεταβολή, με τις συνθήκες υπό τις οποίες πραγματοποιήθηκε, ήταν ονομαστική, αφού τίποτα δεν επρόκειτο ν' αλλάξει στη διοίκηση της πόλης, όπως άλλωστε αποδεικνύεται και από τα Πρακτικά του Δημοτικού συμβουλίου, που αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά σε υπηρεσιακά ζητήματα. Για την ανάμειξη των Γερμανών στα ζητήματα του Δήμου και για την επέμβασή τους στη διοίκησή του από την αρχή της Κατοχής ως την Απελευθέρωση δεν σώζεται κανένα επίσημο στοιχείο, γιατί από το Δημοτικό Αρχείο αφαιρέθηκαν σε άγνωστο χρόνο και άγνωστο από ποιόν όλα τα σχετικά έγγραφα των γερμανικών αρχών και οι απαντήσεις σ' αυτά. Τα εξαφανισμένα έγγραφα της περιόδου 1941-1944 θα φώτιζαν τα σκοτεινά ή αμφιλεγόμενα σημεία της περιόδου εκείνης και πιθανότατα θα αποκάλυπταν τους συγκεκριμένους λόγους, για τους οποίους οι Γερμανοί σκλήρυναν τη στάση τους από το τέλος του 1943 εναντίον του πληθυσμού. Η σκλήρυνση αυτή αποκορυφώθηκε στα επανειλημμένα «μπλόκα», σκληρότερο από τα οποία υπήρξε το μπλόκο της 29 Απριλίου 1944²⁵.

Η΄. Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΑΓΩΝΕΣ ΚΙ ΕΛΠΙΔΕΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΖΩΗ

Η ημέρα της απελευθέρωσης της Ελευσίνας, 12 Οκτωβρίου 1944, υπήρξε η λαμπρότερη ίσως στη νεότερη ιστορία της. Από τα απάτητα Δερβενοχώρια, από τα βουνά που είχαν γίνει καταφύγια των καταδιωγμένων και ορμητήρια των αγωνιστών, θα κατέβαιναν οι αντάρτες για να μπουν στην πόλη, που τόσο είχε βοηθήσει τον Αγώνα εναντίον των κατακτητών.

Ένα τμήμα της 2ης Μεραρχίας ξεκίνησε από τη Χασιά στις 10 Οκτωβρίου για το Κοκκίни και την Ελευσίνα, με επικεφαλής τον καπετάνιο Νικηφόρο (Δημ. Δημητρίου), έναν από τους πρωταγωνιστές της Αντίστασης στη Ρούμελη. Από το Κοκκίни, πριν προχωρήσει το τμήμα, στάλθηκαν σύνδεσμοι στην Ελευσίνα, στη Μάνδρα, στη Μαγούλα και στον Ασπρόπυργο, με σκοπό να συγκεντρωθούν πληροφορίες για τις κινήσεις των Γερμανών, που από τις προηγούμενες μέρες είχαν αρχίσει να εγκαταλείπουν την Αθήνα. Στις 12 Οκτωβρίου οι τελευταίοι Γερμανοί αποχωρούσαν από την πρωτεύουσα, κι οι αντάρτικες δυνάμεις που βρίσκονταν στα Δερβενοχώρια από την προηγούμενη μέρα, είχαν ετοιμασθεί να χτυπήσουν τη φρουρά του αεροδρομίου της Ελευσίνας και να εμποδίσουν την ανατίναξη των εγκαταστάσεων του. «Με τα κιάλια - γράφει ο Νικηφόρος στα Απομνημονεύματά του - φαίνονταν οι κινήσεις στο αεροδρόμιο. Πήραμε όλα τα στελέχη, ταγματάρχες, λοχαγούς και πολλούς διμοιρίτες, καπετανέους και στρατιωτικούς, και κατεβήκαμε το δειλινό στην άξενη πλαγιά, πάνω από το αεροδρόμιο και κάμαμε αναγνώριση, αλλά το θεωρούσαμε ασυζήτητο ότι πρώτος μας στόχος θα ήταν το αεροδρόμιο»¹.

Μια διαταγή από τη Στρατιωτική Διοίκηση Αττικής, που είχε εγκατασταθεί στην απελευθερωμένη Αθήνα, εμπόδισε τελικά την επιχείρηση, και τη νύχτα της 11 Οκτωβρίου οι Γερμανοί κατέστρεψαν το αεροδρόμιο. Την αυγή της επομένης μια μεγάλη δύναμη ανταρτών κατευθύνθηκε προς τη Μαγούλα και τη Μάνδρα, με σκοπό

να προλάβει τους Γερμανούς, συγκρούστηκε μ' ένα μικρό απόσπασμα της φρουράς της Ελευσίνας και προχώρησε προς την πόλη, που οι καμπάνες της χτυπούσαν δαιμονισμένα κι οι κάτοικοι είχαν ξεχυθεί στον ελαιώνα για να υποδεχθούν τους αγωνιστές των βουνών της Ρούμελης. Μέσα σε μια αναστάσιμη ατμόσφαιρα τέλειωνε η Νύχτα της σκλαβιάς*

Στις 13 Οκτωβρίου 1944 η δημοτική αρχή της κατοχικής περιόδου παρέδιδε την εξουσία στην «Προσωρινή Διοικητική Επιτροπή». Στην «Πράξη έγκαταστάσεως», που καταχωρίστηκε στα Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου την ίδια μέρα, διαβάζουμε ότι ύστερα από πρόταση του Διοικητικού Αντιπροσώπου Μεγαρίδος Γεωργίου Φραντζή — που υπήρξε, όπως είδαμε, από τους οργανωτές και ένα από τα βασικά στελέχη του ΕΑΜ Ελευσίνας — «στηριζομένη εις την θέλησιν τῶν τοπικῶν ὀργανώσεων καί τῆς πλειονότητος τῶν κατοίκων, ἐγκρίνεται ὅπως ἡ Προσωρινή Διοικητική Ἐπιτροπή ἀποτελεσθῆ ἀπὸ τοῦς 1) Κωνσταντῖνον Παπαδημητρίου, ἱατρὸν 2) Γεώργιον Παπαγιάννην, ἱατρὸν, 3) Γεώργιον Ζαφεύρη, ἐργατικόν, 4) Γεώργιον Κατσούρη, ἐπαγγελματίαν καὶ 5) Χρ. Πετράκη, ἐργατικόν»².

Τα πρώτα μέτρα που έλαβε η Επιτροπή αυτή, αλλά και γενικότερα το πνεύμα που χαρακτήριζε τις ενέργειές της στο σύντομο διάστημα της θητείας της, ως τον Ιανουάριο του 1945, ήταν σύμφωνα με την πολιτική που είχε εφαρμόσει το ΕΑΜ στις περιοχές που επικρατούσε κατά την Κατοχή. Μια από τις αποφάσεις της, που τη βρίσκουμε στα Πρακτικά της Επιτροπής (συνεδρία 9 Νοεμβρίου 1944), παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η επιτροπή «λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν καλλιεργητῶν στεροῦνται μέσων καλλιεργείας λόγω τῆς ὑπὸ τῶν κατακτητῶν ἀφαιρέσεως τῶν ἀροτριῶντων κτηνῶν, ἄλλοι δὲ πάλιν ἐπιθυμοῦντες νὰ σπεύρωσι δὲν ἔχουσιν ἀγρούς, ἐνῶ ὑπάρχουσι τοιοῦτοι μὴ σπειρόμενοι ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν καὶ ὅτι πρέπει νὰ ληφθῶσι μέτρα διὰ τὴν ἔντασιν τῆς καλλιεργείας, καλουμένων τῶν κατεχόντων τὰ μέσα νὰ βοηθήσωσι τοὺς μὴ ἔχοντας καὶ ὅτι πρέπει νὰ

* Περιγραφή της ημέρας της απελευθέρωσης, παρμένη από τα Απομνημονεύματα του Νικηφόρου, που επικεφαλής των ανταρτών μπήκε στην Ελευσίνα, παραθέτω στο τέλος του βιβλίου.

καταρτισθῆ κατάλογος ἐκείνων, οἱ ὅποιοι θὰ βοηθηθοῦν, ἀποφασίζει νὰ προσκληθοῦν δι' ἀνακοινώσεως τοῦ προέδρου α) νὰ ὑποβάλουν δήλωσιν ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι θέλουν νὰ σπείρουν τοὺς ἀγρούς των, ἀλλὰ στεροῦνται τῶν μέσων καλλιέργειας, ἀναφέροντες διὰ πόσας ἡμέρας χρειάζονται ἀροτριῶντα κτήνη β) ὅσοι ἐπιθυμοῦν νὰ σπείρουν καί ἔχοντες τὰ μέσα στεροῦνται ἀγρῶν, ὑποδεικνύοντες καί ἀγρούς οἱ ὅποιοι δὲν καλλιεργοῦνται ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτήτας. Βάσει δὲ τῶν δηλώσεων νὰ καταρτισθῆ κατάλογος μὲ σειρὰν προτεραιότητος».

Οἱ αποφάσεις που ἀκολούθησαν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τα Πρακτικά της Επιτροπῆς, κινήθηκαν στα ἴδια πλαίσια, μολονότι ἀναφέρονται σε δευτερεύουσας σημασίας ζητήματα, ὡς τις ἀρχές Δεκεμβρίου, ὅταν ἀρχισαν στὴν Αθήνα οἱ ἐνοπλες συγκρούσεις μεταξὺ τοῦ ΕΛΑΣ καὶ τοῦ στρατοῦ που μόλις εἶχε σχηματισθεῖ ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση. Στις 8 Δεκεμβρίου κηρύχθηκε στὴν Ἐλευσίνα γενικὴ ἀπεργία «*συνεπείᾳ τῆς δημιουργηθείσης εἰς Ἀθήνας καταστάσεως ἐκ τῆς ἐπεμβάσεως εἰς τὰ ἐσωτερικά τῆς χώρας μιᾶς τῶν συμμάχων δυνάμεων (Αγγλίας)*»³, ὁ ΕΛΑΣ τῆς πόλης ἦταν ἑτοιμος νὰ λάβει μέρος στὴ «μάχη των Αθηνῶν» καὶ οἱ Ἀγγλοὶ εἶχαν ἀποκλείσει τοὺς δρόμους πρὸς τὴν πρωτεύουσα γιὰ νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐνίσχυση τοῦ ΕΛΑΣ ἀπὸ παλιούς ἀντάρτες τῆς δυτικῆς Ἀττικῆς.

Ὁ ἀποκλεισμός αὐτός εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀπόκρυψη των τροφίμων ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους καὶ στὶς 11 Δεκεμβρίου ἡ «Προσωρινὴ Διοικητικὴ Επιτροπὴ» συνέστησε Λαϊκὸ Δικαστήριον «*πρὸς προστασίαν τῶν κατοίκων ἀπὸ τὴν διάπραξιν ἀδικημάτων καὶ πρὸς τιμωρίαν τῶν αἰσχροκερδῶν καὶ τῶν παραβατῶν τῶν διατιμήσεων*», που καθορίζονταν με τὴν ἴδια ἀπόφαση. Το Λαϊκὸ Δικαστήριον, που το ἀποτελοῦσαν πέντε μέλη (ὁ Πρόεδρος, ὁ Δημόσιος Κατήγορος, ἓνα μέλος τῆς Διοικητικῆς Επιτροπῆς καὶ δύο ἀκόμη «λαϊκά μέλη»)⁴, παρέμεινε ἀνενεργό ὡς τὶς 21 Δεκεμβρίου, ὅταν καθορίσθηκαν οἱ δικαιοδοσίαι του ἀπὸ τὴ Διοικητικὴ Επιτροπὴ. Ἡ σχετικὴ ἀπόφαση ὀρίζε ὅτι μπορούσε «α) νὰ ἐκδικάζῃ ὅλα τὰ ἀδικήματα πλὴν τοῦ κακουργήματος καὶ β) νὰ ἐκδικάζῃ «καὶ τὰ πρὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἀδικήματος, διὰ τὰ ὅποια ἔχουν ἤδη ὑποβληθῆ μηνύσεις, καὶ πάντα ταῦτα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κειμένων νόμων ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐπιβλητέας ποινάς, μέχρι τοῦ καθορισμοῦ ὑπὸ τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς πίνακος ποινῶν, ἢ δὲ γνώμη τῶν μελῶν τοῦ δικαστηρίου νὰ ἐκφέρεται μυστικὰ ἄνευ αἰτιολογίας ἢ μὲ σκοπὸν διαφωτίσεως»⁵.

Στο μεταξύ, παρά το γεγονός ότι είχαν «δεσμευθεί» 2400 οκάδες λάδι, που βρίσκονταν σε χέρια ιδιωτών, και είχε επιταχθεί όλη η ποσότητα σαπουνιού της Εταιρείας Χαρίλαος-Κανελλόπουλος για να διανεμηθούν στους κατοίκους, το επισιτιστικό πρόβλημα είχε ανακύψει και πάλι οξύτατο⁶. Η Αμερικανική Διοίκηση του Αεροδρομίου είχε διαθέσει αυτοκίνητά της για να μεταφερθούν από την Αθήνα τρόφιμα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού «*πρός περίθαλψιν τῶν κατοίκων τῆς Ἐλευσίνος*», ένα όμως από τα αυτοκίνητα αυτά φορτωμένο με αλεύρι χτυπήθηκε από αγγλικό πλοίο που περιπολούσε στον κόλπο κοντά στις ακτές, με αποτέλεσμα να ανατραπεί και να σκοτωθεί ο Αμερικανός στρατιώτης που το οδηγούσε. Ένα άλλο αυτοκίνητο έφερε αλεύρι που κάλυψε τις ανάγκες του πληθυσμού για λίγες μέρες⁷.

Στις 6 Ιανουαρίου 1945 οι ομάδες του ΕΛΑΣ που βρίσκονταν στην πόλη αποσύρονταν προς άλλες περιοχές και την επομένη έφθασαν στην Ελευσίνα οι Ἄγγλοι⁸, ενώ στην Αθήνα είχαν αρχίσει διαπραγματεύσεις μεταξύ του ΕΛΑΣ και της κυβέρνησης Νικολάου Πλαστήρα – που είχε αντικαταστήσει τον Γεώργιο Παπανδρέου – για την κατάπαυση του πυρός. Στις 9 Ιανουαρίου ήλθε στην Ελευσίνα ο Σοφοκλής Τζανετής, διοικητής του 2ου Ορεινού Τάγματος της Ορεινής Ταξιαρχίας, αναγνώρισε τη Διοικητική Επιτροπή που είχε διορισθεί από το ΕΑΜ και επανέφερε επικεφαλής του Δήμου τον παλιό Δήμαρχο Γεώργιο Παύλου, που είχε υποχρεωθεί να παραιτηθεί στη διάρκεια της Κατοχής. Η Επιτροπή την ίδια μέρα παρουσιάσθηκε στον Τζανετή και τον παρακάλεσε «*ὅπως χάριν τῆς ἡρεμίας τοῦ τόπου ἐνεργήσῃ ὥστε νὰ προληφθοῦν αἱ ἀκρότητες καὶ αἱ συλλήψεις βάσει ἀνευθύνων πληροφοριῶν*»⁹. Ὁ Τζανετής, πράγματι, μετριοπαθής και νηφάλιος, βοήθησε με τη στάση του στην αποκατάσταση της γαλήνης στην Ελευσίνα και η πόλη ξανάβρισκε, αν και τραυματισμένη, τη δύναμη ν' αρχίσει την πορεία για μια καλύτερη ζωή, μέσα σε συνθήκες αντίξοες για τον πληθυσμό.

Αμέσως μετά τον πόλεμο, και κυρίως μετά το τέλος της εμφύλιας τραγωδίας του 1946 – 1949, πλάι στις παλιές βιομηχανικές μονάδες, που άρχισαν να εκσυγχρονίζονται και να επεκτείνονται, ιδρύθηκαν καινούργιες: στο τέλος του 1948 δεκαπέντε συνολικά εργοστάσια ή αξιόλογες βιοτεχνίες λειτουργούσαν στην πόλη, ενώ στην ευρύτερη περιοχή του Θριασίου πεδίου άρχιζε η εγκατάσταση νέων

βιομηχανικών συγκροτημάτων. Η καίρια θέση της πόλης και πάλι —όπως εβδομήντα χρόνια περίπου προηγουμένως— αλλά και ο διαφαινόμενος από τότε κορεσμός της περιοχής του Πειραιά, η ύπαρξη επίσης εργατικού δυναμικού που ζητούσε εργασία, αποτελούσαν παράγοντες ιδιαίτερης σημασίας για τη δημιουργία ενός λιμενοβιομηχανικού κέντρου, που θα μπορούσε να εκμεταλλευθεί τον αναπτυσσόμενο εμπορικό στόλο της Ελλάδας για την ανάπτυξη νέων οικονομικών δραστηριοτήτων.

Η πορεία, εν τούτοις, προς την εκβιομηχάνιση της Ελευσίνας στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο δεν υπήρξε θεαματική όπως σε άλλες περιοχές, κι είναι χαρακτηριστικό ότι η εσωτερική μετανάστευση που σημειώθηκε τα χρόνια εκείνα δεν επηρέασε την πόλη, που έμεινε με τους παλιούς της κατοίκους για μια τουλάχιστον δεκαετία και με αύξηση του πληθυσμού, κάτω ίσως από φυσιολογικά όρια: ανάμεσα στις απογραφές του 1940 και του 1951 έχουμε αύξηση πληθυσμού κατά 2036 άτομα, ενώ η αύξηση της αντίστοιχης προηγούμενης περιόδου έφθανε στα 2738 άτομα.

Ανάλογη προς την ίδρυση των νέων εργοστασίων υπήρξε και η ανασυγκρότηση της εργατικής τάξης. Ήδη από την περίοδο της Κατοχής το εργατικό ΕΑΜ είχε συσπειρώσει το σύνολο των εργατών της πόλης και αποτελούσε ένα άτυπο—παράνομο—Εργατικό Κέντρο. Όταν στις αρχές του 1945 ιδρύθηκε, νόμιμα πια, το Εργατικό Κέντρο Ελευσίνας εντάχθηκαν σ' αυτό εκατοντάδες κάτοικοι, που είχαν δοκιμασθεί στους σκληρούς αγώνες των προηγούμενων χρόνων¹⁰. Σημαντικό ποσοστό των εργατών αυτών αποτελούσαν νέοι προσφυγικών οικογενειών, που ακτήμονες ή με ασήμαντο κλήρο οι περισσότεροι ήταν αναγκασμένοι να στραφούν προς εργατικά επαγγέλματα για να εξασφαλίσουν κάποιες ανεκτές συνθήκες διαβίωσης.

Η απορρόφηση των εργατών, που ο αριθμός τους ήταν από τότε δυσανάλογα μεγάλος για τη μικρή πόλη, δεν ήταν δυνατή, και για το λόγο αυτό κάθε νέο εργοστάσιο γινόταν δεκτό από τους κατοίκους με ικανοποίηση: η εξασφάλιση του μεροκάματου—πρωταρχικής σημασίας για τις φτωχότερες τάξεις—είχε θεωρηθεί «ευλογία», καθώς μάλιστα κρατούσε τους εργάτες στον τόπο τους, σε μια στιγμή που η μετανάστευση προς τα κράτη της δυτικής Ευρώπης είχε λάβει το χαρακτήρα γενικής εξόδου του ενεργού πληθυσμού από πολλές περιοχές της χώρας. Οι λίγοι που εκφράζανε φόβους για το μέλλον της πόλης

και μιλούσαν για την καταστροφή των αρχαιοτήτων και του φυσικού περιβάλλοντος ή για τις συνέπειες της μόλυνσης στην υγεία των κατοίκων, είχαν θεωρηθεί αντιδραστικοί, ώσπου, το 1953, το πρώτο βάνουσο πλήγμα δικαίωσε τους απαισιόδοξους. Ο φράγκικος πύργος, στο μικρό λόφο πλάι στο Ιερό, κατεδαφίστηκε για τις ανάγκες της βιομηχανίας τσιμέντου. Ο ενάλιος κόσμος εξαφανιζόταν από τα λύματα των βιομηχανιών και οι θάνατοι από καρκίνο και από αναπνευστικά νοσήματα έγιναν συχνότεροι. Κι όμως η Ελευσίνα δεχόταν τώρα συνεχώς νέους κατοίκους, που πιεζόμενοι από τη φτώχεια εγκατέλειπαν τις βόρειες κυρίως άγονες περιοχές – της Μακεδονίας και της Ηπείρου περισσότερο – για να δουλέψουν νυκτερινές βάρδιες στις φάμπρικες. Η εσωτερική αυτή μετανάστευση σε μια μικρή πόλη αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά φαινόμενα της μεταπολεμικής περιόδου και θα μπορούσε να αποτελέσει θέμα ιδιαίτερης μελέτης: η Ελευσίνα δεν θα ήταν από δω και πέρα η κωμόπολη των αρβανιτών και των προσφύγων της Μικράς Ασίας. Θα γινόταν το χωνευτήρι ενός κόσμου με διαφορετικές νοοτροπίες και η ανθρώπινη φυσιογνωμία της θα μεταβαλλόταν μέσα σε ελάχιστα χρόνια. Από το 1951 ως το 1961 ο πληθυσμός της αυξήθηκε κατά 4337 άτομα (ποσοστό αύξησης 39%) και από το 1961 ως το 1971 κατά 3000 άτομα (ποσοστό 19%)¹¹.

Μόλις τον Ιούνιο του 1966 εκδηλώθηκε η πρώτη αντίδραση για την αλόγιστη και ανεμπόδιστη λειτουργία των βιομηχανιών εις βάρος του τόπου. Το Δημοτικό Συμβούλιο μ' ένα ψήφισμά του, αφού περιέγραφε *«τὴν δημιουργηθεῖσαν ἀφόρητον κατάστασιν εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἐλευσίνος καὶ τὴν περιοχὴν τῆς ἐκ τῆς ἐκπεμπομένης πυκνῆς κόνεως τσιμέντου, ἣτις κατάστασις ἀποτελεῖ ἄμεσον κίνδυνον διὰ τὴν ἐν γένει ὑγείαν τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς, τείνει δὲ νὰ ἀφανίσῃ τελείως τὸ πράσινο»* καλούσε τους γειτονικούς δήμους και κοινότητες να συμπαρασταθούν *«εἰς τὸν ἀγῶνα ἀποτροπῆς ἐξοντώσεως τῆς πόλεως ἐκ μέρους τοῦ ἐργοστασίου Τιτάν»*.

Το ψήφισμα είχε απήχηση μόνο στον κόσμο των διανοουμένων. Ἐνα από τα πιο εύγλωττα κείμενα που γράφτηκαν με αφορμή το σήμα κινδύνου που εκπεμπόταν οφείλεται στην Κοσμητεία Εθνικού τοπίου και Πόλεων και υπογράφεται από τον λαμπρό αρχιτέκτονα Δημήτριο Πικιώνη, και από ομάδα αρχαιολόγων και φιλαρχαίων. Από το Ψήφισμα αυτό, που κυκλοφόρησε σε τετρασέλιδο φυλλάδιο τότε,

σπανιότατο σήμερα, θεωρώ χρήσιμο να παραθέσω λίγα αποσπάσματα:

«*Ἡ Ἐκτελεστικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Κοσμητείας Ἐθνικοῦ Τοπίου καὶ Πόλεων . . . μεταβάσα ἐν σώματι εἰς τὸν ἱερὸν χώρον τῆς Ἐλευσίνος τὴν πρωΐαν τῆς 5ης Ἰουλίου 1966, διεπίστωσε τὰ ἑξῆς:*

Τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσίνος καὶ ἡ περίξ αὐτοῦ περιοχὴ ἔχουν μεταβληθῆ εἰς ἀληθῆ κόλασιν ἐκ τῆς γεινιάσεως τῶν ἀδηφάγων ἐργοστασίων, καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως τοῦ ἐργοστασίου τῶν τσιμέντων, -τὸ ὁποῖον ἐκτὸς τῆς πρωτοφανοῦς καὶ ἀνηλεοῦς καταστροφῆς τοῦ τοπίου, τῆς ἐξαφανίσεως πολυτιμοτάτων ἐρειπίων καὶ μνημείων τῆς ἀρχαιότητος (παλαιότερον τοῦ θεάτρου τοῦ ἐπὶ σταδίου κλπ., πρό τινων δὲ ἐτῶν σπηλαίου τοῦ Πανός, ὅπερ ἀνετινάχθη, τμήματος τῶν τειχῶν τῆς Ἐλευσινιακῆς ἀκροπόλεως καὶ πολλῶν ἄλλων, μέχρι καὶ τοῦ Ἐνετικοῦ πύργου, ὅστις ἀπετέλει καὶ αὐτὸς μνημεῖον μιᾶς ἐποχῆς τῆς ἱστορίας μας) ἐρεύγεται συνεχῶς διὰ τῶν καπνοδόχων τοῦ καπνοῦ περιέχοντας κόνιν τσιμέντου, ἢ ὁποῖα ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπικάθηται ἐπὶ τῶν μαρμάρων καὶ τῶν ἄλλων ἐρειπίων τοῦ ἀμέσως γεινιάζοντος Ἱεροῦ καὶ συντελεῖ εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν ὄσων ἐσεβάσθησαν οἱ αἰῶνες καὶ ἀπεκάλυψεν ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη μνημείων, τὸ δὲ εἰσπνέεται ὑπὸ τῶν κατοίκων καὶ ὑπονομεύει τὴν ὑγείαν αὐτῶν, ἰδίως δὲ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι κατοικοῦν εἰς τὸν κακῶς ἀνεγερθέντα εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, πλησιέστατα τῶν λατομείων, οἰκισμὸν.

Ἡ Κοσμητεία Ἐθνικοῦ Τοπίου καὶ Πόλεων εἶχε καὶ παλαιότερον διαμαρτυρηθῆ διὰ τὴν συντελουμένην εἰς τὰς ἡμέρας μας καταστροφὴν μοναδικῆς ἱερότητος πολιτιστικοῦ χώρου, ἀνήκοντος εἰς τὴν πεπολιτισμένην ἀνθρωπότητα, διὰ τῆς ὁποίας καταστροφῆς ὑποβιβαζόμεθα εἰς τὴν τάξιν τῶν πλέον βαρβάρων λαῶν ἐξ ὄσων ποτὲ ἐπέδραμον εἰς τὴν χώραν μας, καὶ ἐζήτησε τὴν ἄμεσον ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐργοστασίων, ἀρχῆς γενομένης ἐκ τοῦ ἐργοστασίου τσιμέντου, τὸ ὁποῖον παρεμόρφωσε, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμορφώη καὶ ἀπειλεῖ νὰ ἐξαφανίση τελείως τὴν ἱερὰν γῆν τῆς Ἐλευσίνος . . .

Ἐὰν δὲν εἰσακουσθῆ ἡ ἐκκλησις αὕτη, ἡ Κοσμητεία θὰ ἀναγκασθῆ νὰ ἀποταθῆ καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, εἰς τὴν UNESCO καὶ τοὺς λοιποὺς παρεμφερεῖς ὀργανισμοὺς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν πράττει ἐν τῷ παρόντι, ἐκ τοῦ φόβου τῆς δυσφημίσεως τῆς πατρίδος μας, δοθέντος ὅτι σημαίνοντες ξένοι ἐδημοσίευσαν ἤδη δυσφημιστικὰς βαρυτάτας κρίσεις ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, διὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἱστορικῶν μνημείων καὶ τοῦ φυσικοῦ τοπίου καὶ τὴν καθημερινῶς συντελουμένην καταστροφὴν αὐτῶν».

Οι ενέργειες αυτές έμειναν χωρίς αποτέλεσμα και η κατάσταση επιδεινώθηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 21 Απριλίου 1967. Επί επτά χρόνια η δικτατορική κυβέρνηση όχι μόνο αγνόησε προκλητικά τις διαμαρτυρίες και τα υπομνήματα του Δήμου και των Συλλόγων ή Σωματείων της πόλης, αλλά και ενθάρρυνε την ίδρυση ή επέκταση εργοστασίων στην υπερκορεσμένη από τις ρυπογόνες βιομηχανίες πόλη εν ονόματι της «οικονομικής ανάπτυξης» και του περιορισμού της ανεργίας.

Αποκαλυπτικό για το μέγεθος του προβλήματος που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι, προβλήματος επιβίωσης, είναι το Ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου Ελευσίνας της 14 Μαρτίου 1973, στο οποίο επισημαίνονταν οι κίνδυνοι που απειλούσαν την πόλη μετά την άδεια που είχε δοθεί στην εταιρεία ΠΕΤΡΟΛΑ να επεκτείνει τα διυλιστήριά της. «*Όμοφώνως – τονίζεται στο Ψήφισμα – διεπιστώθη ότι η τοιαύτη ενέργεια της προαναφερθείσης Έταιρείας θέτει εις άμεσον κίνδυνον την υγείαν, αλλά και αυτήν ταύτην την ζωήν τών κατοίκων της πόλεως, διότι εκ τών βιομηχανικῶν ἀποβλήτων τών ἐγκαταστάσεων αὐτῆς θὰ ἐπιδεινωθῆ τὸ ἤδη ἐκ τών ἀναθυμιάσεων τών και σήμερον ἐγκατεστημένων και λειτουργουσῶν βιομηχανιῶν, – ὡς εἶναι ἡ Χαλυβουργική, ἡ Ὑψικάμιμος της Χαλυβουργικῆς, ἡ Α.Ε. Τιτάν και ἀκόμη αἱ ἤδη ὑφιστάμεναι ἐγκαταστάσεις της Α.Ε. ΠΕΤΡΟΛΑ – βεβαρυμένον περιβάλλον της πόλεως, τὸ δὲ διότι ἐκ μιᾶς ἀπροβλέπτου ἐκρήξεως τών λεβήτων τών ὑπὸ σύστασιν διυλιστηρίων της προαναφερθείσης Έταιρείας θὰ ἀφανισθῆ ἐν τῇ κυριολεξίᾳ ὀλόκληρος ἡ πόλις...*

Αὐτονόητον βεβαίως εἶναι ὅτι ἡ πραγματοποιήσις τών βλέψεων της Έταιρείας θὰ σημάνη τὴν πλήρη καταστροφὴν τοῦ κόλπου της Έλευσίνος, ἐνῶ διὰ τὰ ἐν τῇ πόλει ἀνεκτιμήτου σπουδαιότητος μνημεῖα της ἀρχαιότητος οὐδεὶς λόγος θὰ δύναται πλέον νὰ γίνῃ ἐν τῷ μέλλοντι, ἐφ' ὅσον ἡ διατήρησις τούτων ἐν μέσῳ τών καμινάδων, τών ἀερίων, της κόνεως και τών παντοειδῶν ἀποβλήτων θὰ εἶναι ἐν τοῖς πράγμασιν ἀδύνατος».

Ζητούσε ἀκόμη το Δημοτικό Συμβούλιο «*τὴν ἀνάκλησιν και τὴν μὴ χορήγησιν ἐν τῷ μέλλοντι πάσης ἀδείας διὰ τὴν ἐπέκτασιν τών διυλιστηρίων της ΑΕ ΠΕΤΡΟΛΑ πέραν της ἣν κατέχει σήμερον αὐτῆ ζώνης, ὡς και τὴν ἀπαγόρευσιν της ἐγκαταστάσεως οἰασδήποτε παρεμφοροῦς βαρείας βιομηχανίας*»¹².

Η φωνή της Ελευσίνας, πνιγμένη στο θόρυβο τῶν μηχανῶν, στους

καπνούς και στη σκόνη δεν έφθασε στ' αυτιά του Κράτους... Οι προσπάθειες συνεχίσθηκαν, και μάλιστα εντονότερες, κυρίως από το 1975, το κακό όμως είχε συντελεσθεί. Το Θριάσιο πεδίο είχε πια μεταβληθεί σε απέραντο συγκρότημα εργοστασίων και η θάλασσα της Ελευσίνας σε βούρκο.

Στις 12 Ιανουαρίου 1980 ο Δήμος Ελευσίνος απηύθυνε έκκληση προς τους διεθνείς οργανισμούς για τη σωτηρία της πόλης από τη βιομηχανική ρύπανση και παρείχε συγκεκριμένα στοιχεία για τις συνέπειές της στον πληθυσμό: η αύξηση της νοσηρότητας και της θνησιμότητας ήταν κατά 50% ανώτερη από την αντίστοιχη της Αθήνας· οι αναπνευστικές παθήσεις ήταν διπλάσιες στους ενήλικους και επταπλάσιες στα παιδιά σε σύγκριση με αγροτικές περιοχές της Ελλάδας. Είχαν επίσης σημειωθεί ανεξήγητες αποβολές καθ' όλα υγιών γυναικών και διπλασιασμός τερατομόρφων βρεφών τη δεκαετία 1970—1980. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και μετεγενέστερη έρευνα που πραγματοποιήθηκε από επιστήμονες του Ινστιτούτου Υγείας Παιδιού: εξετάστηκαν 1628 παιδιά της Ελευσίνας και 1308 παιδιά των Μεσογείων της Αττικής. Η επιλογή των δύο αυτών περιοχών έγινε γιατί το Θριάσιο πεδίο αποτελεί χτυπητό παράδειγμα μολυσμένης περιοχής, όπου τα επίπεδα των αιωρούμενων στον αέρα σωματιδίων είναι μέχρι 7 φορές ψηλότερα από τη μέση τιμή που είναι αποδεκτή από την Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας. Η περιοχή των Μεσογείων αντίθετα παρουσιάζει χαμηλή βιομηχανική ρύπανση της ατμόσφαιρας, ενώ δεν έχει μεγάλες διαφορές με την Ελευσίνα σε ότι αφορά τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι α) Το 17,1% των παιδιών της Ελευσίνας είχαν διάφορες δερματοπάθειες, ενώ στα Μεσόγεια μόνο το 2,3% β) το 38,7% των παιδιών της Ελευσίνας είχαν βλάβες από ερεθισμό στα μάτια (επιπεφυκίτιδες, βλεφαρίτιδες κλπ.) ενώ ανάλογες βλάβες είχε το 8,1% των παιδιών στα Μεσόγεια. Δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά στην οπτική οξύτητα στους δύο πληθυσμούς παιδιών¹³.

Οι συνέπειες αυτές, αναπότρεπτες για μια περιοχή βιομηχανικής συμφόρησης, υπάρχει κίνδυνος να συνεχισθούν και να επεκταθούν όταν ληφθεί υπ' όψη ότι στο Θριάσιο πεδίο λειτουργούν σήμερα 552 βιομηχανίες και βιοτεχνίες που κατανέμονται κατά περιοχές ως εξής¹⁴.

Ελευσίνα	50
Ασπρόπυργος	311
Μάνδρα	112
Μαγούλα	79

Ο αριθμός των βιομηχανιών της Ελευσίνας, αν και δεν φθάνει στο ένα δέκατο του συνόλου των βιομηχανιών του Θριασίου πεδίου, προκαλεί εν τούτοις πολύ μεγαλύτερη ρύπανση από ό,τι τα εργοστάσια των άλλων πόλεων της περιοχής. Το γεγονός αυτό οφείλεται και στο είδος των βιομηχανιών, αλλά και στο ότι η περιοχή του δήμου Ελευσίνας καλύπτει μόλις το 5,22% της συνολικής επιφάνειας του Θριασίου πεδίου, όπως φαίνεται από τον παρακάτω Πίνακα¹⁵: σε σύνολο 354.300 στρεμμάτων, μόνο 18.500 στρέμματα ανήκουν στην Ελευσίνα στα οποία η καλλιεργήσιμη γη και οι βοσκότοποι καλύπτουν μόλις το 8,7% και δεν υπάρχουν καθόλου δάση.

ΔΗΜΟΣ ή ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ	Καλλιεργείες	Βοσκότοποι	Δάση	Οικοδομήσιμη έκταση	Σύνολο	Πληθυσ- μός 1981
ΕΛΕΥΣΙΝΑ	6,7	2,0	—	9,8	18,5	20,320
ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΣ	46,8	44,7	6,7	3,3	102,0	12,541
ΜΑΝΔΡΑ	15,5	67,4	120,2	12,9	206,0	8,804
ΜΑΓΟΥΛΑ	7,0	7,2	3,0	7,6	18,8	1,915
ΣΥΝΟΛΟ	76,0	121,3	129,9	16,6	354,3	43,580

*Από τα 121,3 χιλ. στρέμματα βοσκοτόπων, τα 3,8 χιλ. στρέμματα περίπου είναι το αεροδρόμιο.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο μισός περίπου πληθυσμός του Θριασίου πεδίου (σύνολο 43580 ατόμων κατά την απογραφή του 1981) είναι συγκεντρωμένος στην Ελευσίνα (20320 κάτοικοι) και ακολουθούν ο πληθυσμός του Ασπρόπυργου (12541 κάτοικοι), της Μάνδρας (8804 κάτοικοι) και της Μαγούλας (1915 κάτοικοι). Η επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων της απογραφής του 1981 δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί, στοιχεία όμως για την επαγγελματική απασχόληση του πληθυσμού της πόλης μπορούμε να αντλήσουμε από τους εκλογικούς καταλόγους, που κατά την αναθεώρηση του 1983 περιλαμβάνουν

6549 άνδρες και 6794 γυναίκες. Από τους άρρενες ψηφοφόρους οι 3945 (ποσοστό 60,23%) είναι εργάτες, ιδιωτικοί υπάλληλοι και τεχνίτες διαφόρων ειδικοτήτων, ενώ ιδιαίτερα περιορισμένος παρουσιάζεται ο αριθμός των γεωργών και των ελευθέρων επαγγελματιών. Αρκετά μεγαλύτερος όμως είναι ο συνολικός αριθμός των εργατών που εργάζονται στις βιομηχανίες της Ελευσίνας μολοτόνι είναι μόνιμοι κάτοικοι της Αθήνας, του Πειραιά και άλλων γειτονικών πόλεων. Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία ο αριθμός των εργαζομένων στις βιομηχανίες και στις βιοτεχνίες της περιοχής της Ελευσίνας ανέρχεται σε 26790 άτομα (22920 άνδρες, 3900 γυναίκες, 600 ανήλικοι).

Το φαινόμενο είναι μοναδικό στον ελληνικό χώρο και όχι μόνο δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό της Ελευσίνας ως εργατούπολης, αλλά και ερμηνεύει την ιδιαίτερη εκλογική συμπεριφορά του πληθυσμού τα τελευταία τριάντα χρόνια, σε σχέση με άλλες βιομηχανικές πόλεις: όπως φαίνεται από τον Πίνακα των εκλογικών αποτελεσμάτων της Ελευσίνας, που δημοσιεύεται στις σελ.153-156 του βιβλίου, το ποσοστό των ψηφοφόρων συντηρητικών κομμάτων εμφανίζεται σταθερά χαμηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό στο σύνολο του εκλογικού σώματος. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί το αποτέλεσμα των εκλογών του 1950 —αμέσως μετά τη λήξη του εμφύλιου πολέμου: Η αριστερή «Δημοκρατική Παράταξις» με επικεφαλής τους Ιωάννη Σοφιανόπουλο, Αλέξανδρο Σβώλο και Νεόκοσμο Γρηγοριάδη, που υποστηριζόταν και από το παράνομο τότε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, συγκέντρωσε στην Ελευσίνα το 31,09% των ψήφων (εθνικό ποσοστό 9,70%) και τα Κεντρώα Κόμματα (Ν.Πλαστήρας, Εμμ. Τσουδερός, Σοφ.Βενιζέλος, Παν.Κανελλόπουλος, Γ.Παπανδρέου) το 47,99% (εθνικό ποσοστό 49,62%).

Είναι έξω από τις προθέσεις του συγγραφέα του βιβλίου αυτού να προχωρήσει στην ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς του ελευσινιακού πληθυσμού, που τα τελευταία τριάντα χρόνια έχει μεταβληθεί εντυπωσιακά σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, όταν η Ελευσίνα, όπως και όλα τα χωριά και οι κωμοπόλεις της Αττικής υπερψήφισαν τα συντηρητικά κόμματα. Είναι σαφές ότι η εργατική τάξη της Ελευσίνας διαδραμάτισε τον κύριο ρόλο στη μεταβολή αυτή, όπως επίσης ότι επηρέασε αποφασιστικά το γενικότερο πολιτικό κλίμα της πόλης με εκδηλώσεις που είχαν σχέση όχι μόνο με

τα εσωτερικά προβλήματα της χώρας, αλλά και με διεθνή (κινήματα ειρήνης, αποπλισμός κλπ.). Παράλληλα το σύνολο του πληθυσμού της Ελευσίνας ενίσχυσε τις προσπάθειες για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής και συμπαραστάθηκε στους πρωτεργάτες των προσπαθειών αυτών.

Σήμερα η Ελευσίνα, παρά τις καταστροφές που προκάλεσαν οι ρυπογόνες βιομηχανίες, μπορεί να θεωρηθεί μια ζωντανή και δημιουργική πόλη. Πνευματικά και αγαθοεργά ιδρύματα, άτομα και σύλλογοι, βοήθησαν και βοηθούν προς την κατεύθυνση αυτή, και σ' αυτούς όλους θα οφείλει η αυριανή ελευσινιακή κοινωνία τη μεταβολή που έχει αρχίσει από χρόνια να συντελείται και που στόχο της έχει να ξαναγίνει η Ελευσίνα —όσο κι αν αυτό φαίνεται σήμερα ανέφικτο— τόπος που θα διδάξει τους ανθρώπους, όπως έγραφε στην «Ελευσίνα διαθήκη» του ο Άγγελος Σικελιανός «να παλέψουμε ανένδοτα για να γκρεμίζουν όλα εκείνα τα εμπόδια και τα τείχη, που ο στενός πολιτισμός και εγωϊσμός ορθώνει ανάμεσα από άτομα και άτομα, ανάμεσα απ' τους ίδιους λαούς»¹⁶.

ΔΥΟ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

**ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ ΣΤΑ
ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ**

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΡΙΠΟΛΙΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΗ ΛΑΣΚΟΥ

Ο ύπαρχος του υποβρυχίου «Κατσώνης» Ηλίας Τσουκαλάς, ύστερα από την άνιση μάχη με γερμανικό πολεμικό, κι όταν το θρυλικό πλοίο του Ελληνικού Ναυτικού άρχισε να βυθίζεται, έπεσε στη θάλασσα και κολυμπώντας όλη σχεδόν τη νύχτα μπόρεσε να φθάσει στο Καστρονήσι, τη βορειότερη ακτή της Σκιάθου. Στο ωραίο βιβλίο του «Υποβρύχιον Υ1», που αναφέρεται στη δράση του «Κατσώνη» κατά το δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, περιέγραψε και τις τελευταίες στιγμές του ηρωικού κυβερνήτη του Βασίλη Λάσκου. Από τη δεύτερη έκδοση του βιβλίου (Αθήνα 1971) και από το κεφάλαιο «Ανήμερα του Σταυρού» (σ.43-52) επιλέγω όσα αναφέρονται στον Ελευσίνιο ήρωα. Θεωρώ αναγκαίο να προτάξω το σήμα, με το οποίο γνωστοποιήθηκε από τη συμμαχική αποστολή Ασυρμάτου Μ.Ο.4 στο Συμμαχικό Αρχηγείο του Καΐρου η βύθιση του «Κατσώνη»: «*Υποβρύχιον «Κατσώνης» έβυθίσθη υπό γερμανικού άνθροπυρροχιακού, ώραν 21.00' τής 14ης Σεπτεμβρίου εις θέσιν 31° 19' Βόρειον και 23° 25' Ανατολικόν. Έβαλλε διά τοῦ πυροβόλου μέχρι τελευταίας στιγμῆς. Κυβερνήτης έφονεύθη μαχόμενος. Διεσώθη ὑπαρχος και ὑπαξιωματικοί Τσίγκρος και Άντωνίου, εύρισκόμενοι μαζί μας. Πολλοί άνδρες έφονεύθησαν. Υπόλοιποι θεωροῦνται αιχμάλωτοι πολέμου. Περισσότερα πληροφορία έπονται. 21 Σεπτεμβρίου 1943.*

Η ρουτίνα της περιπολίας μας συνεχιζόταν, όταν στις 12 Σεπτεμβρίου, τα μεσάνυχτα, σταματήσαμε ανοιχτά απ' τη Σκύρο δυο καΐκια. Όπως μάθαμε, μόλις έπεσαν δίπλα μας, το ένα ερχόταν απ' τη Σκύρο και πήγαινε στην Ύδρα και τ' άλλο ερχόταν απ' τη Θεσσαλονίκη για τη Σαλαμίνα, απ' όπου κατάγονταν κι ο καπετάνιος του. Έτσι βρεθήκαν πατριώτες με τον Κυβερνήτη, και κάπου-κάπου στην κουβέντα τους πετούσαν και κάνα-δυο αρβανίτικα.

Αυτό το καΐκι μας πληροφόρησε πως εκείνες τις μέρες θα έφυγε απ' τη Θεσσαλονίκη για τον Πειραιά ένα μεγάλο επιβατικό, το επιταγμένο γαλλικό «Simfra», με αδειούχους Γερμανούς για την Αθήνα. Μοναδική ευκαιρία να το περιμένουμε στο στενό της Σκιάθου, απ' όπου, τρεις μήνες πριν, είχαμε χτυπήσει το φορτηγό «Rigel»...

Ήταν μεσημέρι, 14 Σεπτεμβρίου, του Σταυρού. Περιπολούσαμε στο στενό ανάμεσα απ' τη Σκιάθο και τις ανατολικές ακτές του

Πηλίου. Όλοι ανυπόμονοι, όλοι βασανιζόμενοι απ' το ίδιο ερώτημα: «Θα πέραγε το «Simfra»; Γιατί, αν ώσπου νυχτώσει δε φαινόταν, δεν μπορούσαμε να περιμένουμ' άλλο.

Κάποια στιγμή ο Τρουπάκης, που κοίταζε απ' το περισκόπιο σταυροκοπιέται...«—Γρήγορα τον Κυβερνήτη!», λέγει.

Άμα πήγε ο Λάσκος και κοίταξε κι αυτός, «Ο Θεός μας φύλαξε, είπε, τέτοια χρονιάρια μέρα!».

Τ' είχε συμβεί; Είχαμε περάσει ανάμεσ' από δυο νάρκες, που έπλεαν στην επιφάνεια! Θα 'χαν ξεκολλήσει απ' το εκεί κοντά μας συμμαχικό ναρκοπέδιο.

Η υπόλοιπη μέρα πέρασε ήσυχα. Τίποτα δε φάνηκε στο περισκόπιο. Ούτε τα υδρόφωνα άκουσαν κανέναν ήχο, μ' όλο που οι τηλεγραφηταί είχαν βάλει από μόνοι τους διπλά ακουστικά και κάναν διπλή βάρδια.

Σουρούπωνε πια και το «Simfra» πουθενά να φανεί. Αλλάξαμε πορεία για να βγούμε απ' το μπουγάτσι, όταν το περισκόπιο έπιασε ένα μικρό καΐκι, που ρυμουλκούσε το βαρκάκι του. Η διαταγή περιπολίας όριζε: «Κατά την διάρκειαν της περιπολίας σας πρέπει να ενεργήτε κατά τρόπον ώστε η παρουσία σας να γίνεται γνωστή εις τον εχθρόν, ίνα επέρχεται ούτω σύγχυσις εις την ναυσιπλοΐαν».

Πες, λοιπόν, γι' αυτό - αφού τώρα πια εγκαταλείπαμε εκείνον τον τομέα - για να πάρει πληροφορίες, ο Κυβερνήτης θέλησε να σταματήσει το καΐκι. Το πλησιάσαμε πολύ κι αναδυθήκαμε μεμιάς δίπλα του. Οι πέντε άνδρες, το πλήρωμά του, τόσο πολύ τρόμαξαν, ώστε πήδηξαν αμέσως στο βαρκάκι, έλυσαν τη μπαρούμα κι άφησαν το σκάφος ξυλάρμενο.

Μα μήπως οι δικοί μας; Μόλις, ανεβαίνοντας στη γέφυρα, είδαν καπνό κατά το βοριά, τα 'χασαν:

— Το «Simfra», φώναξαν όλοι με μια φωνή.

Καταδυθήκαμε και, έτοιμοι για επίθεση, πλεαμε κατά τον καπνό.. Οπού πάνω στην κατάδυση, να 'σου και σταματά ο κινητήρας —έναν τον είχαμε— και μένουμε ακυβέρνητοι. Συνδέσαμε λοιπόν και τον αριστερόν κινητήρα, ώστε σε περίπτωση ανάγκης, να μη βρεθούμε ολότελα ακυβέρνητοι...

Φανερό πως όλοι κει μέσα, απ' τον Κυβερνήτη ως τον τελευταίο ναύτη, κάναν, ό,τι μπορούσαν για να μη γυρίσουμε πριν απ' την ώρα μας κι άπραχτοι στη Βάση. Διαρροές είχαμε. Βλάβες είχαμε.

Αναποδιές είχαμε. Μα οι Κατσώνηδες έναν είχαν σκοπό: το σκοπό της περιπολίας. Και μια ψυχή: του Κυβερνήτη τους.

Καθώς προχωρούσαμε εν καταδύσει σκοτεινίασε. Στις 8 δεν έβλεπες πια τίποτε απ' το περισκόπιο. Αναδυθήκαμε κι η ομοχειρία του πυροβόλου πήγε στη θέση της... Ο Κυβερνήτης, ο Τρουπάκης, ο Μυκόνιος, ο Λαμπρινούδης κι ο Χαρίδης, ήτανε στη γέφυρα και προσπαθούσαν με τα κιάλια να βρουν τον εχθρό και να δουν τι πορεία ακολουθεί.

Σε λίγο ο Λάσκος πληροφορεί με το φωναγωγό πως θα επιτεθεί σ' ένα εμπορικό. (Το 'χε ως αρχή, και στις πιο κρίσιμες ακόμα στιγμές, να κρατάει ενήμερο το πλήρωμα).

Εμείς κάτω, είχαμε ετοιμάσει τους τορπιλλοσωλήνες και τρίβαμε τα χέρια από ευχαρίστηση. Θα χτυπήσουμε τώρα το «Simfra», αναλογιζόμαστε, και μετά, άλλα γλέντια στη Νικαρία!

Με τ' αυτί κολλημένο στο φωναγωγό της γέφυρας, περιμέναμε μ' αγωνία να καταλάβουμε κι εμείς από κει τι γινόταν στην επιφάνεια.

Προχωρούσαμε έτσι με τις μηχανές, όταν άξαφνα το πλοίο μας έκανε σήμα αναγνωρίσεως. Μας είχανε πάρει χαμπάρι οι άθλιοι, προτού προφτάσουμε να τους ρίξουμε τις τορπίλλες μας, μα δε μπορούσαν να καταλάβουν τι είχαν μπροστά τους.

Ο Κυβερνήτης διέταξε αμέσως «ταχεία κατάδυση». Όλοι απ' τη γέφυρα πήδηξαν στον πυργίσκο. Το πώμα έκλεισε, τα εξαεριστικά άνοιξαν, και γρήγορα κρυφτήκαμε κάτω απ' τη θάλασσα. Ο πυργίσκος ζητούσε τώρα πληροφορίες απ' την υποτύπωση για τη θέση μας. Ανησυχούσαν μήπως με τους χειρισμούς της επιθέσεως και το ρεύμα του καναλιού βρεθούμε μες στο ναρκοπέδιο... Μα δεν προφτάσαμε να λύσουμε τις απορίες μας και δεχτήκαμε την πρώτη δέσμη βομβών βυθού.

Να πάρει ο διάβολος το «Simfra» που με τόσο σατανικές συμπτώσεις —δε λέω— μας είχε κολλήσει και μας καθήλωσε εκεί σα μαγνήτης.

Η έκρηξις έκανε έναν κρότο υπόκωφο και σκληρό. Ο γέρο-«Κατσώνης» τραντάχτηκε ολόκληρος και τρίξαν οι αρμοί του. Όμως κρατήθηκε στο βάθος του. Οι λαμπτήρες έσπασαν. Πηχτό σκοτάδι απλώθηκε παντού. Κρότοι και χτύποι ακούστηκαν απ' τα διάφορα διαμερίσματα, καθώς τα πράγματα πέφταν και κυλούσαν.

Ανάψαμε αμέσως τον βοηθητικό φωτισμό. Με το χλομό του φως το προσωπικό αναθάρρεψε.

Τώρα δεχτήκαμε τη δεύτερη και σε λίγο, από πολύ κοντά, την τρίτη δέση. Η πρυμναία κι η κάθοδος του πυργίσκου άνοιξαν και μείναν εδεκεί σφηνωμένες. Το νερό, με την πίεση που είχε σ' εκείνο το βάθος, άρχισε να μπαίνει με ορμή από τ' ανοίγματα. Οι πυξίδες αναποδογύρισαν. Ένα κουδούνι κόλλησε κι άρχισε να χτυπάει σα δαιμονισμένο. Σπάσαν τα βαθύμετρα. Κόλλησαν τα πηδάλια. Στους πίνακες διανομής, τις μπαταρίες, τους κινητήρες — που δεν ήθελαν και πολύ ν' αρχηστευθούν ολότελα — σημειώθηκαν οι πρώτες πυρκαγιές από βραχυκυκλώματα. Ήμασταν ακυβέρνητοι και διαρρέαμε. Και τώρα στο έλεος του Θεού!

Ο Κυβερνήτης διέταξε ανάδυση. Ο Χρυσοχέρης άνοιξε το επιστόμιο του αέρα εκδιώξεως και, αληθινά χρυσοχέρης, είδε με χαρά, κι αυτός κι εμείς, το υποβρύχιο ν' ανεβαίνει στην επιφάνεια. Και, καθώς ξενέρισε η γέφυρα, τα νερά σταμάτησαν να μπαίνουν απ' τη σφηνωμένη κάθοδο του πυργίσκου. Τότε όσοι ήσαν εκεί σπάσανε με σίδερα τον μηχανισμό και βγήκανε στη γέφυρα.

Απ' τη χαμηλή όμως πρυμναία κάθοδο το καράβι εξακολουθούσε να διαρρέει. Οι τέσσερις άνδρες που ήταν μέσα διατάχθηκαν να βγουν στο ηλεκτροστάσιο και να κλείσουν τη στεγανή πόρτα, για να μην κατακλυσθεί ολόκληρο το υποβρύχιο. Έτσι που 'χαν έρθει τα πράγματα — όσο γινόταν πιο στραβά — τι άλλο μας έμενε παρά να κατεβάσουμε τη σημαία μας... Όμως ο Βασίλης ο Λάσκος δεν ήταν από κείνους και το πλήρωμα του «Κατσώνη» δεν είχε κι ούτε ήθελε να μάθει πως την υποστέλλουν...

«Ίδου τώρα η Ρόδος, ιδού και το πήδημα, κύριε γενναίε ύπαρχε!». είπα μέσα μου, ακούγοντας από πάνω το κανονίδι που 'χε αρχίσει.

Πρώτοι ρίξαμ 'εμείς. Οι Γερμανοί ξαφνιάστηκαν. Στην αρχή έκαναν με τις μηχανές τους ανάποδα. Οι δικές μας δεν έπαιρναν εύκολα μπρος χωρίς να τις γυρίσουν οι κινητήρες... Μα κι όταν ο Ξένος κατάφερε να κινήσει πρώτα τη δεξιά κι έπειτα την αριστερή μηχανή, δεν είχαμε μεγάλη ταχύτητα, κι έτσι σε λίγο η κορβέτα βρέθηκε πρύμα μας, οπού το κανόνι του «Κατσώνη» δεν είχε πια τομέα βολής...

Ο εχθρός παραθάρρεψε. Φυσικά! Σαν το καράβι μας δεν έριχνε, έστριψε κι ήρθε αριστερά μας. Πλησίαζε με το πλευρό κατά μας και

δος του στη γέφυρα του «Κατσώνη» μ' ό,τι είχε και δεν είχε.

Οι λαμαρίνες γύρω από τον πυργίσκο πύρωσαν. Μερικά μπρούντζα ξεφλούδισαν απ' το χρώμα που τα 'χαμε βάψει για να μη γυαλίζουν.

Πάει κι ο Στέφανος! Πέφτοντας σκέπασε με το σώμα του τους φωναγωγούς και καμιά διαταγή δεν ήρθε πια κάτω. Η ομοχειρία του πυροβόλου αφανίστηκε.

Τώρα η κορβέτα μπήκε ξανά στον τομέα βολής του πυροβόλου μας. Ο Τσίγκρος σημάδευε. Ο Αντωνίου στο κλείστρο. Γεμισταί όμως; Πού γεμισταί; Ο Γκιόκας κατάχαμα, μ' ένα μονάχα ποδάρι —τ' άλλο του το 'χε κόψει ένα βλήμα. Ποιός λοιπόν να γεμίσει; Ο ίδιος ο Κυβερνήτης; Ναι. Πάει ατός του και γεμίζει. Και το κανόνι του «Κατσώνη» ξαναρίχνει...

Μα, αργά πια! Ο εχθρός μας είχε κοντοζυγώσει και, καθώς ο Λάσκος ήταν πανύψηλος και δε φυλαγόταν, τον χτυπάει ένα βλήμα και τότε ρίχνει νεκρό, δίπλα στ' αγαπημένο του κανόνι.

Κατάπρυμα η σημαία του «Κατσώνη», υγρή ακόμα από την πρόσφατη ανάδυση, πότιζε με στάλες άρμης το κατάστρωμα, λες κι έκλαιγε με χοντρά δάκρυα το μεγάλο το χαμό...

Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ (12 Οκτωβρίου 1944)

Το κείμενο που ακολουθεί είναι παρμένο από το βιβλίο του Δημ. Ν. Δημητρίου (Νικηφόρου), Αντάρτης στα βουνά της Ρούμελης, τόμος Γ', Αθήνα 1965, (εκδ. 2η), σ. 334-338.

Η παράθεσή του κρίθηκε απαραίτητη όχι μόνο για τη ζωντάνια της περιγραφής, αλλά κυρίως γιατί αποτελεί τη μοναδική γραπτή μαρτυρία ενός αυτόπτη: από τους πρωταγωνιστές του αντάρτικου ο Δημητρίου, μόνιμος ανθυπολοχαγός στην Αλβανία και καπετάνιος του ΕΛΑΣ αργότερα, είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην περιοχή της ανατολικής Ρούμελης ως την απελευθέρωση όταν επικεφαλής των ανταρτών μπήκε στην Ελευσίνα.

Συνεχίσαμε την κίνησή μας. Προχώρησε το ένα τάγμα δεξιά, στη ρεματιά που κατεβαίνει από τα στενά της Αγια-Σωτήρας. Η Μάντρα

μπροστά μας και ο δρόμος από Ελευσίνα ήσαν ακόμα ερωτηματικά. Ακροβολιστήκαμε λοιπόν και προς αυτού.

Ξαφνικά, στα δεξιά μας, ακούμε. Παλάβωσε ο τόπος, ένα μανιασμένο τουφεκίδι. Ήρθαν στα χέρια μαζί τους [με τους Γερμανούς] οι άντρες μας. Χυμήξαμε μια δύναμη ακόμα προς τα εκεί. Τρέχαμε λαχανιασμένοι και το ντουφεκίδι μάνιαζε συνέχεια. Ξάφνου πάλι έπαψε απότομα, όπως είχε αρχίσει, Σα να τό 'κοψες με το μαχαίρι. Τρέχαμε εμείς. Πέσανε λίγοι ανάριοι πυροβολισμοί ακόμα, κι ύστερα άκρα ησυχία, τελειωτική. Φωνάζαμε να μας πουν τι συμβαίνει. Μας αποκρίθηκαν φωνές πάλι πίσω απ' τις ελιές πως: Γερμανοί! Φύγανε! χώθηκαν στους λόφους!

Από την Ελευσίνα άρχισαν ν' ακούονται καμπάνες. Σήμαιναν θριαμβευτικά. Γέμισε η πεδιάδα κλαγγητά, αχούς δροσερούς, ασημένιους, ερχόταν γύρω πανηγυρίζοντας ο ελαιώνας.

Σα να ήταν κάποιο σύνθημα αυτό, άρχισαν πίσω μας και οι καμπάνες της Μαγούλας. Αμέσως μπροστά μας και της Μάντρας. Σηκωμένη στο πόδι όλη η πεδιάδα. Μέσα από τις ελιές, προς τη Μάντρα, είδαμε απότομη κίνηση. Έρχονταν τρέχοντας προς τους ανιχνευτές μας μερικοί άνθρωποι, έξαλλοι από χαρά, κουνούσαν στον αέρα τα χέρια, φώναζαν «αδέρφιααα! αδέρφιααα!», ρίχνονταν και φιλούσαν τους αντάρτες. Και, πλέον, μεταδόθηκε αστραπή και σε μας το άγγελμα ότι πάει, τελείωσε, δεν έχει πια άλλους Γερμανούς πίσω, φύγανε τελειωτικά κι αγύριστα. Η ιστορία γύριζε τη σελίδα της κι εμείς μείναμε άφωνοι κι εκστατικοί.

Ξετρύπωναν από παντού οι αντάρτες. Ξεκολλούσαν από τους τραχειούς κορμούς του ελαιώνα. Κοιταζόμασταν. Όλοι ταραγμένοι, ότι δε χρειαζόταν πια να μένουμε τσιτωμένοι και με το δάχτυλο στη σκανδάλη. Αυτό δεν το 'χαμε σκεφτεί. Ήταν τόσο απροσδόκητο. Σαν κάτι να έλυσε μέσα μας ένα τανυσμένο χρόνια μηχανισμό και να 'σπρωξε το κορμί μας ελαφριά πίσω, άνετο, χαλαρωμένο. Τριάμιση χρόνια αγκάλιασμα με το θάνατο λυνόταν ξαφνικά. Να, έτσι ήταν για μας το ακαριαίο δευτερόλεπτο της αλλαγής, το μαγικό δευτερόλεπτο της λευτεριάς. Και πάνω από τον ελαιώνα σήμαιναν συνέχεια οι καμπάνες.

Πήδησα στο άλογό μου και κάλπασα δεξιά να βεβαιωθώ τι γινόταν με εκείνη τη μανιασμένη εμπλοκή. Είδα τους συναγωνιστές μου, έρχονταν από τους λόφους και μεσ' από τις αραιωμένες ελιές,

ξεφύτρωναν όπως είχαν βρεθεί, σκόρπιοι, ξένοιαστοι πια, δώθε από τον ξεροπόταμο, βγαίνουν από παντού, γελούμενοι, σεμνοί, σα να τους γεννούσαν ευτυχισμένους οι λόφοι. Κρατούσαν στις αγκαλιές τους τα όπλα τους ανέμελα, περπατούσαν αλαφροί, γελούσε κι ο τόπος μαζί τους. — Πάνε, πάνε, καπετάνιε!... Κατηφορίσαμε μαζί όλοι. Ανταμώσαμε χίλιοι διακόσιοι άνθρωποι, περπατούσαμε, ανακατευόμασταν για λίγο μέσα στον ασημένιο ελαιώνα, ξαφνικά χωρίς κανένα σκοπό. Δε θέλαμε νά 'χουμε κανένα σκοπό εκείνη την ώρα.

Ύστερα με τις καμπάνες συνήλθαμε πάλι. Γίναμε φάλαγγα στο δρόμο του ελαιώνα, ίσια για την Ελευσίνα, πήραμε άκρη-άκρη τον ξεριά που κατεβαίνει από το Κοκκίни.

Όσο ζυγώναμε στην πόλη άλλη έξαψη μας κυριεύε. Φάνηκαν τα πρώτα σπίτια. Και βλέπουμε στο ανάχωμα της σιδηροδρομικής γραμμής αραδιασμένον κόσμο. Μας είδαν κι αυτοί, αναταράχτηκαν, χύθηκαν πολλοί να μας προϋπαντήσουν. Από πίσω από το ανάχωμα τινάζονταν απάνω στη γραμμή κι άλλοι συνέχεια. Πολλοί γύριζαν τα κεφάλια τους απότομα πίσω και χειρονομούσαν προς την πόλη φωνάζοντας ότι «Έρχονται! Έρχονται!»

Αναδούτηκε τότε και η δική μας φάλαγγα. Παίρναμε βήμα. Κάποιος άρχισε ένα τραγούδι κι άναψε όλο το Σύνταγμα από μπρος έως πίσω.

Οι πρώτοι δικοί μας φτάσανε κοντά στη γραμμή, ξέσπασε το πλήθος ασυγκράτητο. Ζητωκραύγαζαν, καπέλα στον αέρα. Περνούσαμε τραγουδώντας εμείς, ακολουθούσε στα πλευρά μας το πλήθος πανηγυρίζοντας. Από την πόλη, σ' όλους τους δρόμους έτρεχαν γυναικομάνι και παιδιά. Πύκνωνε και δε χωρούσε το πλήθος. Ξέκοβαν τότε κομμάτια και ορμούσαν να φέρουν βόλτα το ένα τετράγωνο και τ' άλλο, να ξαναβγαίνουν μπροστά, να μας προλαβαίνουν.

— Από δω! Από δω! - παρουσιάστηκε μπροστά μας ένας συναγωνιστής και μας οδήγησε να βγούμε στην κεντρική δημοσιά, πριν απ' την πόλη, στο μέρος προς την Πελοπόννησο. Γινόταν πανζουρλισμός. Οι καμπάνες είχαν αποτρελαθεί. Γύρευαν τη διοίκηση οι συναγωνιστές της Οργάνωσης και μας λένε ότι έπρεπε να σταματήσουμε λίγο να προλάβει το Δημοτικό Συμβούλιο να τελειώσουν τις ετοιμασίες τους. «Τί ετοιμασίες;» ρωτήσαμε. — «Όχι, όχι πολλή ώρα!» είπανε ζωηρά αυτοί κι έφυγαν πάλι τρέχοντας προς την πόλη.

Βγήκαμε στη δημοσιά και σταματήσαμε.

Γύρω μας μελίσσι αγαλλόμενο το πλήθος. Τα πιτσιρικάκια κόλλησαν απάνω μας τα τεράστια φωτεινά μάτια τους. Οι κοπέλες πιασμένες αγκαζέ, δε τις χωρούσε ο τόπος πέρα δώθε, έβλεπαν, σχολίαζαν, γίνονταν παρέες με τους αντάρτες και κουβέντιαζαν. Καταλαβαίνεις ξαφνικά – οι αντάρτες αισθάνονταν άβολα. Τώρα φαίνονταν πόσο κακοντυμένοι ήσαν πολλοί. Παιδιά με ποδήλατα πήγαιναν κι έρχονταν προς την πόλη. Τέλος ήρθε η ειδοποίηση.

Διατάξαμε και σήμαναν οι σάλπιγγες προσοχή. Ανοίξαμε τη σημαία και ξεκινήσαμε. Με το δεύτερο - τρίτο βήμα ξανάρχισαν οι σάλπιγγες. Μόλις στρίψαμε στην ευθεία στον κεντρικό δρόμο, μέσα στην πόλη πλέον, είδαμε ένα θέαμα: Όλα τα σπίτια και τα μαγαζιά αριστερά και δεξιά γεμάτα σημαίες ελληνικές και συμμαχικές. Πάνω στο δρόμο, από τη μια πλευρά ως την άλλη, άσπρα πανώ γράφανε: «Ζήτω το ΕΑΜ! Ζήτω η Λευτεριά!». Πλήθος λαός ασφυκτικά στα πεζοδρόμια, χιλιάδες πρόσωπα τεντωμένα απάνω, το 'να πίσω απ' τ' άλλο να βλέπουν, χέρια δάσος που άρχισαν να αναδεύουν τρελά στον αέρα, καπέλα, μαντήλια, κι ένα βουητό από στεντόρειες ζητωκραυγές, που ανακατευόταν με τα σαλπίσματα και τα κλαγγητά της καμπάνας, και κουνιόταν η πόλη ολόκληρη. Τέλος, σ' όλο το μάκρος ο δρόμος πλαισιωμένος λυγερές κοπέλες της Ελευσίνας, με μακριές λευκές αρχαίες εσθήτες κεντημένες χαμηλά και στο στήθος με γαλανούς μαιάνδρους. Όλες και με χτένισμα αρχαίο. Πότε τα' χαν σκαρώσει κι όλας;

Στην εμφάνισή μας άρχισε το πλήθος να παραληρεί. Βγήκαν μπροστά μας μια ομάδα άντρες και γυναίκες, μας άπλωναν αγκαλιές λουλούδια, στεφάνωσαν τη σημαία μας, στεφάνωσαν τ' άλογά μας. Προχωρούσαμε και η βουή του πλήθους δυνάμωνε. Πίσω μας ακούμε, άρπαξαν κάπου οι αντάρτες ένα τραγούδι και το πήρε μεμιάς όλη η φάλαγγα:

Βροντάει ο Όλυμπος
αστράφτ' η Γκιώνα,
μουγκρίζουν τ' Άγραφα
σειέται η Στεριά!...
Στ' άρματα! Στ' άρματα,
εμπρός στον αγώνα
για τη χιλιάκριβη τη Λευτεριά!...

Το πήρε ο λαός. Σεισμός σωστός. Βλέπαμε τον κόσμο να κλαίει και να αλαλάζει με όλη τη δύναμή του.

Φτάσαμε στη στροφή και στρίψαμε δεξιά. Μπροστά μας τώρα η πλατεία. Εδώ κι αν ήταν το πλήθος. Κάτω, μια μάζα σμιχτή, ούτε ν' ανασάνει κανένας δεν βόλειε. Στα κτήρια, γύρω, παράθυρα, μπαλκόνια, δέντρα, μάντρες, ταράτσες, σταφύλι ο κόσμος. Και να παραληρούν.

Στη μέση της πλατείας το πλήθος έκλεινε το δρόμο. Τέλειωναν εκεί και οι δυο σειρές οι κοπέλες με τις αρχαίες εσθήτες. Μια άλλη κοπέλα τώρα στεκόταν ίσια μπροστά μας, ντυμένη άσπρα κι αυτή και την έκλεινε από μας μια συμβολική αλυσίδα, χάρτινη. Και η ίδια η κοπέλα, τυλιγμένη κι αυτή με αλυσίδες χάρτινες και τα χέρια της δεμένα μπροστά το ίδιο.

Σταματήσαμε και κατεβήκαμε η διοίκηση από τα άλογα. Το πλήθος παραληρούσε συνέχεια, οι καμπάνες χτυπούσαν, πίσω το τραγούδι αχούσε βροντερό. Ένωθες στα μηνίγγια σου, στ' αυτιά σου, στο πρόσωπό σου, τη δόνηση του αέρα που τον πίεζε άγρια τέτοια εκτόνωση, τόσο πάθος. Προχωρήσαμε με τον Παπαζήση, κοψαμε δυνατά τις αλυσίδες. Ύστερα η κοπέλα μας άπλωσε τα δεμένα της χέρια με μια κίνηση πού 'δειχνε λαχτάρα κι αποκάμωμα, τη λυτερώσαμε, κι αυτή έπεσε στην αγκαλιά μας.

— Ζήτωωω! Ζήτωωω! Ζήτω η Λευτεριάαα!, ορνόταν το πλήθος με λυγμούς. Αχούσε ο ύμνος:

Σπάμε την άτιμη την αλυσίδα
που μας εβάραινε θανατερά.
Θέλουμε ελεύθερη εμείς Πατρίδα
και πανανθρώπινη τη Λευτεριά!

Μπροστά μας στάθηκε τότε ο Δήμαρχος πλαισιωμένος κι από τις άλλες αρχές της πόλης. Κάτι άρχισε να λέει. Έβαζε τα δυνατά του ν' ακούεται. Φώναζαν πολλοί γύρω «ησυχία! ησυχία!». Που να ησυχάσει όμως εκείνη η λαοθάλασσα. Γίνανε οι προσφωνήσεις, έτσι στο πόδι. Κατόπιν προχώρησαν τα τμήματα όσο τα χωρούσε το μέρος, πήραμε μέτωπο προς το άγαλμα, τον Άγνωστο Στρατιώτη. Μας είχαν έτοιμο ένα στεφάνι. Το καταθέσαμε αποτίοντας φόρο τιμής στον άγνωστο στρατιώτη, άγνωστο άνθρωπο του λαού - είπαμε - σύμβολο αυτής της αθάνατης κι αδιάφθορης αξίας που είναι ο λαός μας και κάθε λαός, αυτής της πηγής κάθε δύναμης και προόδου, που

και στη δική μας δεινή ιστορική δοκιμασία μεγαλούργησε καθοδηγημένος από ιδέες κι ανθρώπους, που τη δική του δύναμη πάλι και το δικό του συμφέρον εκφράζανε, το μόνο συμφέρον που είναι ιερό και αιώνιο.

— Στους νεκρούς μας η πρώτη τιμή! Στους νεκρούς μας η πρώτη μας σκέψη - κραύγασα με όλη μου τη δύναμη και σιγούσε το σμιχτό πλήθος, ενώ απ' όλους τους δρόμους άλλες πυκνές μάζες πίεζαν ζητώντας θέση στο αδιαχώρητο.

Και στην κάποια ησυχία που 'χε απλωθεί αντήχησε τότε αχνά, ευλαβικά ο συγκλονιστικός αποχαιρετισμός των ζωντανών, που ζούσαμε τις μεγάλες αυτές στιγμές, στους νεκρούς μας, που είχαν δώσει τη ζωή τους για να τις ζούμε:

Επέσατε θύματα, αδέλφια, εσείς,
σε άνισο μάχη κι αγώνα!
Ζωή, λευτεριά και τιμή του λαού
γυρεύοντας βρήκατε μνήμα.

Αρχισε έτσι αχνά, ευλαβικά από κάπου μέσα στο πλήθος, απλώθηκε μεμιάς σ' όλη την πλατεία, σ' όλους τους δρόμους και τα παραδρόμια, ανέβηκε στα μπαλκόνια, στις ταράτσες, στα δέντρα, στάθηκε σεμνά ο λαός όπως μπορούσε να τα καταφέρει ο καθένας, κι από στροφή σε στροφή γινόταν ο ύμνος ένα καταλυτικό κι εξαγγελτικό αποθέωμα και τέλειωσε συγκλονιστικός:

Θεριεύει ο γίγαντας τώρα λαός
και σπάει τα δεσμά κι αλυσίδες.
Αιώνια η μνήμη σε σας, αδερφοί,
στον τίμιο που πέσατ' αγώνα!

Καταθέσανε κατόπιν στεφάνια ο Δήμαρχος, οι οργανώσεις, το ΕΑΜ, ο εφεδρικός ΕΛΑΣ, η ΕΠΟΝ, η Ε.Α. (Εθνική Αλληλεγγύη), οι εργάτες, τα Αετόπουλα κι άλλοι, κι άλλοι. Καταθέσανε τα στεφάνια και χαιρετούσαν τη λευτεριά μας, τις θυσίες μας, καταριόνταν το φασισμό και τις ορδές των Ούνων. Χαιρετούσαν τον καινούργιο κόσμο που θα τον οικοδομούσαν οι λαοί πάνω στις πιο αγνές αρχές, τα πιο υψηλά ιδανικά, που τα αγίασε τόσο αίμα.

Κράτησαν μια ώρα όλα αυτά. Ύστερα ψάλαμε τον Εθνικό Ύμνο και έλυσαν τους ζυγούς οι αντάρτες. Το πλήθος αναδεύτηκε, αλλά δε διαλυόταν. Μόνο αραίωσε λίγο, ίσια-ίσια να μπορεί να κυκλοφορήσει κανείς.

Είχε έρθει η ώρα και για φαγητό. Είχε έτοιμο και συσσίτιο η Οργάνωση. Μας οδήγησαν στο κτήριο, φάτσα στον Άγνωστο στρατιώτη. Ήταν απάνω το Δημαρχείο και στο ισόγειο η Λέσχη της πόλης — είχε πολλές και μεγάλες αίθουσες. Αντηχούσαν κιόλας εκεί μέσα αντάρτικα τραγούδια από τα ολάνοιχτα παράθυρα. Φαίνονταν μέσα οι αντάρτες κι οι νέοι της Ελευσίνας, άλλοι όρθιοι κύκλο και φούσκωναν οι λαιμοί τους δυνατά τραγουδώντας, άλλοι καθιστοί στα τραπέζια, τραγουδούσαν κι αυτοί. Κάθε αίθουσα το τραγούδι της κι έλεγε θ' ανοίξει να σκιστεί το κτήριο. Ο κόσμος χαιρόταν, αμέτρητα πρόσωπα που λάμπανε ευτυχισμένα, μάτια κλαμένα. Στις πόρτες της Λέσχης συνωστιζόνταν αντάρτες και νέοι, άλλοι έμπαιναν, άλλοι έβγαιναν.

Το χαρήκαμε το συσσίτιο εκείνο. Λαμπρά στρωμένα τραπέζια, ποτήρια, κουτάλια, πηρούνια, πιάτα, όλα να λάμπουν. Αστειεύονταν οι αντάρτες, ότι τρώνε ξανά σε πιάτα και καθιστοί σε καρέκλες.

Αυτή την ώρα έφτασε και η είδηση ότι ο λόχος του Σπύρου Καντά έδωσε ένα γερό βρόντο στους Γερμανούς στο Καραούλι, μετά την Αγιά Σωτήρα, τους έκαψε κάπου δέκα αυτοκίνητα και θωρακισμένα. Μελαγχόλησα:

— Τι χάσαμε! Τι χάσαμε! συλλογιόμουν. Και χίλιους και δυο χιλιάδες μπορούσαμε να μαζέψουμε μέσα σ' αυτά τα περάσματα ως το Κριεκούκι, να γεμίσουμε τον τόπο και την Αθήνα ταπεινωμένους Γερμανούς.

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΤΟΥ 1821

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΩΝ ΔΙ' ΑΠΟΛΑΒΗΝ ΑΡΙΣΤΕΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΜΕΓΑΡΙΔΟΣ

ΕΙΔΟΣ ΑΡΙΣΤΕΙΟΥ	ΟΝΟΜΑΤΑ	ΠΑΤΡΙΣ	ΔΙΑΜΟΝΗ ΧΩΡΙΟΝ	ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΔΗΜΟΣ
1.	Χαλκούν Πανούσης Χατζη-Βασιλείου	Κούντουρα	Μάνδρα	Ελευσίνος Αττικής
2.	» Πανούσης Κώστα Οικονόμου	»	»	»
3.	» Αναστάσιος Παπα-Αθανασίου	»	»	»
4.	» Μελέτιος Πανταζής	»	»	»
5.	» Γεώργιος Κόλια Πέπα	»	»	»
6.	» Κώτζος Πανούση Χατζή	»	»	»
7.	» Κώτζος Παπα-Νικολάου	»	»	»
8.	» Πανούσης Κρεκούκης	»	»	»
9.	» Δημητράκης Παπαθανασίου	»	Μαγούλα	»
10.	» Πανούσης Αναγνώστου	»	»	»
11.	» Δήμος Παπάς	»	»	»
12.	» Γεωργάκης Πάρδης	»	»	»
13.	» Αθανάσιος Μιχαλάκη	»	Μάνδρα	»
14.	» Κώστας Μαρούγκας	»	»	»
15.	» Γεωργάκης Ρούνης	»	»	»
16.	» Κώστας Τρίτζα Λάσκος	»	»	»
17.	» Δημήτριος Πέτρος	»	»	»
18.	» Μήτρος Κόλιας	»	»	»
19.	» Σταμάτης Στάμος	»	»	»
20.	» Κώτζος Στάμος	»	»	»
21.	» Νίκας Διολέτης	»	»	»
22.	» Μελέτης Στάμος	»	»	»
23.	» Γεωργάκης Διολέτης	»	»	»
24.	» Αναγνώστης Ρήγας	»	»	»
25.	» Παναγής Ιωάνν.Διολέτης	»	»	»
26.	Σιδηρούν Θανάσης Πανούση Μεθενίτης	»	»	»
27.	» Τάσης Πανούση Μεθενίτης	»	»	»
28.	» Γιάννης Γεωργίου Πέπας	»	»	»
29.	» Αθανάσιος Καμηλιάρης	»	»	»
30.	» Δημήτριος Χ.Δημήτρης	»	»	»
31.	» Αθανάσιος Μίχας	»	»	»
32.	» Γιάννης Χ.Δημήτρης	»	»	»
33.	» Θανάσης Παπα-Γεωργάκης	»	»	»
34.	» Μήτρος Κώστα Ζαφείρης	»	»	»
35.	» Μελέτιος Μήλας	»	»	»
36.	» Κώστας Κολοβέντζης	»	»	»

37.	Σιδηρούν	Γεώργιος Στάθης	Κούντουρα	Μάνδρα	Ελευσίνας	Αττικής
38.	»	Δημήτριος Κοροπούλης	»	»	»	»
39.	»	Βασίλειος Σταμάτη Μεθενίτη	»	»	»	»
40.	»	Αναστάσιος Σταμάτη Μεθενίτη	»	»	»	»
41.	»	Αγγελής Νίκας	»	»	»	»
42.	»	Βασίλειος Πάνο Ηλία	»	Ελευσίς	»	»
43.	»	Μακροδημήτρης	»	Μάνδρα	»	»
44.	»	Θανάσης Γιάννη Τζαντήλα	»	»	»	»
45.	»	Σίδηρος Φράγκος	»	»	»	»
46.	»	Αναστάσιος Κώστα Ηλία	»	»	»	»
47.	»	Γιάννης Κολοβέντζης	»	»	»	»
48.	»	Γιάννης Δήμας	»	»	»	»
49.	»	Μήτρος Φάνης	»	»	»	»
50.	»	Αγγελής Κρεκούκης	»	»	»	»
51.	»	Αναγνώστης Χ. Μήτρου	»	»	»	»
52.	»	Μελέτιος Αγγελή Στάθης	»	»	»	»
53.	»	Δημήτριος Ρήγος	»	Ελευσίς	»	»
54.	»	Μήτρος Υφαντής	»	»	»	»
55.	»	Αναστάσιος Νίκα Διολέτης	»	Μάνδρα	»	»
56.	»	Πανούσης Γεώργη Ρήγας	»	Μαγούλα	»	»
57.	»	Αναστάσιος Δέδε Μαρούγκας	»	Μάνδρα	»	»
58.	»	Γιάννης Φιλιππίς	»	Μαγούλα	»	»
59.	»	Αθανάσιος Κανάκης	»	»	»	»
60.	»	Γιάννης Πανούση Ρήγας	»	»	»	»
61.	»	Αθανάσιος Π. Οικονόμου	»	»	»	»
62.	»	Αναγνώστης Μπουμπουστό- πουλος	»	»	»	»
63.	»	Αθανάσιος Μοίρας	»	»	»	»
64.	»	Πανούσης Μιχαλάκης	»	»	»	»
65.	»	Δημήτριος Μίχας	»	»	»	»
66.	»	Γιάννης Γεωργάκη Πάρδης	»	»	»	»
67.	»	Αποστόλης Θάνος	»	»	»	»
68.	»	Μελέτιος Μοίρας	»	»	»	»
69.	»	Αθανάσιος Μακρής	»	»	»	»
70.	»	Γεώργιος Σαμπάνης	»	»	»	»
71.	»	Κάτζος Τζαντήλας	»	»	»	»
72.	»	Μελέτιος Α. Νέζης	»	»	»	»
73.	»	Γιαννάκης Θ. Οικονόμου	»	»	»	»
74.	»	Γεώργιος Ηλία	»	»	»	»
75.	»	Γιαννάκης Γιάννη Τζαντήλας	»	Μάνδρα	»	»
76.	»	Γιάννης Φράγκος	»	»	»	»
77.	»	Γιάννης Θ.Κολοβέντζης	»	»	»	»
78.	»	Μελέτιος Θ.Κολοβέντζης	»	»	»	»
79.	»	Κόλιας Ρεπούσκος	»	»	»	»
80.	»	Μήτρος Ρεπούσκος	»	»	»	»
81.	»	Κάτζος Ρεπούσκος	»	»	»	»
82.	»	Αναστάσιος Σαμαρτζής	»	»	»	»
83.	»	Γιάννης Δημητρούλης	»	»	»	»
84.	»	Πέπας Φάνης	»	»	»	»
85.	»	Γεωργάκης Σαμαρτζής	»	»	»	»
86.	»	Ανδρέας Κουμποζής	»	»	»	»
87.	»	Πανούσης Κουμποζής	»	»	»	»

			Κούντουρα	Μάντρα	Ελευσίνας	Αττικής
88.	Σιδηρούν	Στάθης Κουμπουζής				
89.	»	Μελέτιος Πάρτζης	»	»	»	»
90.	»	Μήτρος Πάρδης	»	»	»	»
91.	»	Γιάννης Μαρούγκας	»	»	»	»
92.	»	Κόλιας-Δέδε Μαρούγκας	»	»	»	»
93.	»	Γιάννης Κώστα Ρόκα	»	»	»	»
94.	»	Δημήτριος Γ. Πόγκας	»	»	»	»
95.	»	Γιάννης Θ. Πόγκας	»	»	»	»
96.	»	Τρίτζης Ρήγας	»	»	»	»
97.	»	Αναστάσιος Γιάννος	»	»	»	»
98.	»	Δημητράκης Τζοτάκος;	»	»	»	»
99.	Χαλκούν	Μελέτιος Κανάκης	»	Ελευσίς	»	»
100.	»	Κώτζος Σηλαιώτης	»	»	»	»
101.	»	Αναστάσιος Λογοθέτης	»	»	»	»
102.	»	Γεωργάκης Μερτίκας	»	»	»	»
103.	»	Βασίλειος Τζαντήλας	»	»	»	»
104.	»	Γεώργιος Α. Ηλίας	»	»	»	»
105.	»	Αναστάσιος Α. Ηλίας	»	»	»	»
106.	»	Αναστάσιος Πέτρος;	»	Μάνδρα	»	»
107.	»	Ιωάννης Τράκας	»	»	»	»
108.	»	Νικόλαος Μιχαλάκης	»	»	»	»
109.	»	Πανούσης Δέδε Ρόκας	»	»	»	»
110.	»	Θεοδωρής Αδάμης	»	»	»	»
111.	»	Πανούσης Λάσκος	»	»	»	»
112.	»	Σπύρος Σαμπάνης	»	»	»	»
113.	»	Αθανάσιος Παπαδάμ	»	»	»	»
114.	»	Κόλιας Τρίτζα Λάσκος	»	»	»	»
115.	»	Θεοδωρής Κολοβέντζης	»	»	»	»
116.	»	Δημητράκης Καντάς	»	»	»	»
117.	»	Θανάσης Χ.Βασιλείου	»	»	»	»
118.	»	Χρήστος Λούλης	»	»	»	»
119.	»	Γεωργάκης Π. Λάσκος	»	»	»	»
120.	»	Αθανάσιος Νίκας	»	»	»	»
121.	»	Μήτρος Δούκας	»	»	»	»
122.	»	Ιωάσαφ μοναχός	»	»	»	»
123.	»	Τάσης Κόλια Πέπας	»	»	»	»
124.	»	Γεώργιος Θ. Οικονόμου	»	Μαγούλα	»	»
125.	»	Κώστας Γκλιάτης	»	»	»	»
126.	Σιδηρούν	Κώτζος Μιχαλάκης	»	»	»	»
127.	»	Αναστάσιος Μαρνέρης	»	»	»	»
128.	»	Βασίλειος Μαρνέρης	»	»	»	»
129.	»	Μήτρος Ν. Μερτίκας	»	»	»	»
130.	Χαλκούν	Σ. Τρίτζα Παύλος	»	»	»	»
131.	»	Παύλος Α. Αδάμης	»	»	»	»
132.	»	Αγγελής Γκίκας	»	»	»	»
133.	»	Μελέτιος Μυριάνδης;	»	»	»	»
134.	»	Μελέτιος Ιωάννου Διολέτης	»	Μάνδρα	»	»
135.	»	Αναγνώστης Μιχαήλου	»	Μέγαρο	Μέγαρο	»
136.	Σιδηρούν	Γιάννης Βασιλείου Σιπάρδης	»	Μάνδρα	Ελευσίνας	»
137.	»	Γιάννης Πάλλη Στάθης	»	»	»	»
138.	»	Αναστάσιος Λάσκος	»	Μαγούλα	»	»

139.	Σιδηρούν	Γιάννης Πάρδης	Κούντουρα	Μάνδρα	Ελευσίνας	Αττικής
140.	»	Πανούσης Α. Ρήγας	»	»	»	»
141.	»	Δημητράκης Μίλησης	»	Ελευσίς	»	»
142.	»	Χρήστος Καλατάς	»	»	»	»
143.	»	Πάνος Αδάμ	»	»	»	»
144.	»	Μελέτης Παπαγιάννης	»	»	»	»
145.	»	Αλέξης Αδάμ	»	»	»	»
146.	»	Μήτρος Αδάμ	»	»	»	»
147.	»	Ανδρέας Κοροπούλης	»	»	»	»
148.	Χαλκούν	Πανούσης Χρόνης	»	»	»	»
149.	»	Ιωάννης Παγώνης	»	»	»	»
150.	»	Γιάννης Γιαννάκη Τζαντήλα	»	»	»	»

Ἄθηναι τὴν Μαΐου 1844
Π.Γ. Ρόδιος

ΠΗΓΗ: *Γενικά Αρχεία του Κράτους. Αρχεῖον Περιόδου Ὀθωνος: Αριστεία φ. 275. Ο πίνακας αὐτός συντάχθηκε τὸ 1844 μετὰ τὴν ἀπόφαση γιὰ τὴν ἀπονομὴ ἠθικῶν ἀμοιβῶν στους ἀγωνιστὲς τοῦ 1821. Ἄλλοι πίνακες ποὺ συντάχθηκαν σὲ ἄλλες περιόδους ἴσως λαμβάνουν.*

ΕΛΕΥΣΙΝΙΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΤΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ 1897-1922

Σακελλαρίου Αναστάσιος, λογαγός	Παπαγεωργίου Δημήτριος
Μορφόπουλος Αθανάσιος, αεροπόρος	Παπαδημητρίου Θρασύβουλος
<i>Στρατιώτες καὶ ναῦτες:</i>	Πέππας Χρήστος
Γκιόκας Σωτήριος	Πετράκης Παναγιώτης
Κανάκης Ιωάννης	Πήλιουρης Αλέξανδρος
Κόλιας Βασίλειος	Σκόρδας Δημήτριος
Κουταλιέρης Μάρκος	Στάθης Βασίλειος
Μήλιωσης Αναστάσιος	Τσοκάνης Αναστάσιος
Μιχαλάκης Μελέτιος	Τσόκας Αναστάσιος
Μορφόπουλος Μελέτιος	Φουρίκης Ελευθέριος

ΠΗΓΗ: *Αρχεῖο Δήμου Ελευσίνας, «Κατάστασις ἐμφαίνουσα τοὺς κατὰ τοὺς πολέμους 1897 μέχρι 1922 φονευθέντας δημότας Ελευσίνας».*

ΕΛΕΥΣΙΝΙΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟ-ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Αγάθος Ιωάννης	Κυπραίος Κωνσταντίνος
Αλεξανδρής Αντώνιος	Λιάσκος Εμμανουήλ
Ηλιάδης Ηλίας	Παναγιωτίδης Νικόλαος
Ηλιάδης Μελέτιος	Σωτηρίου Σωτήριος
Κολιάκος Χρήστος	Σύρμαλης Μιχαήλ
Κυπραίος Βασίλειος	Χατζηγεωργίου Ελευθέριος

ΕΛΕΥΣΙΝΙΟΙ ΕΞΑΦΑΝΙΣΘΕΝΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟ-ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ*

Κουγιουμτζόγλου Γεώργιος
Μουρίκης Αθανάσιος
Μουρίκης Αναστάσιος

Μπάρδης Αναστάσιος
Παπανικολάου Ιωάννης
Χατζηδάκης Αχιλλεύς

ΠΗΓΗ: *Αρχαία Δήμου Ελευσίνος. Τα ονόματα των νεκρών και των εξαφανισθέντων περιλαμβάνονται σε δυο καταστάσεις που συντάχθηκαν στις 5^ο Ιανουαρίου 1974, και στις οποίες σημειώνονται ο βαθμός, η μονάδα και η μάχη στην οποία έπεσαν.*

*Για τον Βασίλη Λάσκο και την ηρωϊκή δράση του βλ. σ. 117-118.

ΕΛΕΥΣΙΝΙΟΙ ΠΟΥ ΕΠΕΣΑΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟΥ ΑΓΩΝΑ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΩΝ (1941-1944)

Ανυφαντής Πέτρος
Ανυφαντής Μελέτης
Γέμελας Μιχάλης
Γραμματόπουλος Δανιήλ
Θεολόγος Μανώλης
Θεολόγος Φραγκίσκος
Καλαθάς Ζαφείρης
Κανάκης Γεώργιος
Καρέλος Θεόδωρος
Κουβίδης Γεώργιος
Κριμπάτσος Δημήτριος
Κουμαριανός Ιωάννης
Κιρλής Κωνσταντίνος
Καλοκαιρινού Μάρω
Λαζαρίδης Ανέστης
Μιχαήλος Παναγιώτης
Μαυροειδής Νικ.
Μακρίδης Δημήτριος
Μαούνης Νικόλαος
Μπαζές Μ.

Μουμουτζής Νικόλαος
Μοίρας Στάμος
Μουρίκης Νικόλαος του Ι.
Μουρατζάς Νικόλαος
Ναλπαντιάν Μ.
Οικονομάκος Βαγγέλης
Πλέλης Βασίλειος
Πλέλης Γρηγόριος
Παπαναστασίου Νικόλαος
Πέππας Νικόλαος
Σαμαρτζής Γεώργιος
Σαχπάζης Παντελής
Σκιαδάς Φραγκίσκος
Σκλιάς Σπύρος
Τζιέρας Δημ.
Φουτρής Φραγκούλης
Φουντουκίδης Στέλιος
Φράγκος Στράτος
Φαγαδέας Ανδρέας
Φαρασόπουλος Χαράλαμπος

ΠΗΓΗ: *Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης (ΠΕΑΕΑ). Παράρτημα Ελευσίνας. Ο Πίνακας αυτός δημοσιεύθηκε στην εφ. «Δημοτικά Νέα Ελευσίνας», έτος Β', αρ. φ. 11, Ιούνης 1984.*

**ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ
ΑΠΟ ΤΟ 1946 ΩΣ ΤΟ 1985**

	Αποτελέσματα Ελευσίνας		Συνολικά αποτελέσματα	Αρχηγοί Κομμάτων
	Ψήφοι	Ποσοστά	Ελλάδος Ποσοστά	
31 Μαΐου 1946				
Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων	510	57,30%	55,12%	Τζών Θεοτόκης Κ.Τσαλδάρης Π. Μαυρομιχάλης Στυλ. Γονατάς
Εθνική Πολιτική Ένωσις	72	8,10%	19,28%	Σοφ. Βενιζέλος Γ. Παπανδρέου Π. Κανελλόπουλος
Κόμμα Φιλελευθέρων	299	33,60%	14,39%	Θεμ. Σοφούλης
Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος	2	0,22%	5,96%	Ναπ. Ζέρβας
Διάφοροι	7	0,78%	0,78%	
5 Μαρτίου 1950				
Δημοκρατική Παράταξις	559	31,09%	9,70%	Ι.Σοφιανόπουλος Αλ. Σβώλος Ν. Γρηγοριάδης Ν.Πλαστήρας
Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρου (ΕΠΕΚ)	432	24,03%	16,44%	Εμμ. Τσουδερός
Κόμμα Φιλελευθέρων	233	12,96%	17,24%	Σοφ. Βενιζέλος
Μέτωπο Εθνικής Αναδη- μιουργίας	172	9,57%	5,27%	Παν. Κανελλόπουλος
Κόμμα Γεωργ.Παπανδρέου	103	5,73%	10,67%	Γ. Παπανδρέου
Λαϊκόν Κόμμα	109	6,06%	18,80%	Κ. Τσαλδάρης
Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος	66	3,67%	3,65%	Ναπ. Ζέρβας
Παράταξις Αγροτών και Εργαζομένων	18	1,00%	2,62%	Α. Μαλτατζής Α. Μυλωνάς
Νέον Κόμμα	5	0,28%	2,50%	Σπ. Μαρκεζίνης
Εθνική παράταξις εργαζο- μένου λαού	—	—	1,59%	
Εθνικόν Αγροτικόν Κόμμα Χιτών	2	0,10%	0,84%	Γ. Γρίβας

9 Σεπτεμβρίου 1951	Αποτελέσματα Ελευσίνας		Αποτελέσματα Ελλάδας	Αρχηγοί Κομμάτων
Εθνική Προοδευτική Ένωσης Κέντρου (ΕΠΕΚ)	833	40,91%	23,49%	Ν. Πλαστήρας
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)	503	24,70%	10,57%	Διοικούσα Επιτροπή
Ελληνικός Συναγερμός	450	22,10%	36,53%	Αλ. Παπάγος
Κόμμα Φιλελευθέρων	176	8,64%	19,04%	Σοφ. Βενιζέλος
Λαϊκόν Κόμμα	61	3,01%	6,66%	Κ. Τσαλδάρης
Κόμμα Γεωργ.Παπανδρέου	13	0,64%	2,10%	Γ. Παπανδρέου
16 Νοεμβρίου 1952				
Ελληνικός Συναγερμός	651	31,30%	49,22%	Αλ. Παπάγος
ΕΠΕΚ-Κόμμα Φιλελευθέρων-Σοσιαλιστικό-Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας	897	43,12%	34,22%	Ν. Πλαστήρας, Σοφ.Βενι- ζέλος, Αλ. Σβώλος
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)	532	25,58%	9,55%	Ι. Πασαλίδης
19 Φεβρουαρίου 1956				
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσης (ΕΡΕ)	1061	27,22%	47,38%	Κ. Καραμανλής
Δημοκρατική Ένωσης (Κόμματα Κέντρου και ΕΔΑ)	2798	71,80%	48,15%	Σοφ. Βενιζέλος Γ. Παπανδρέου Αλ. Σβώλος-Γ. Καρτάλης Ι. Πασαλίδης
Κόμμα Προοδευτικών	19	0,49%	2,22%	Σπ. Μαρκεζίνης
Ανεξάρτητοι	19	0,49%	1,37%	—
11 Μαΐου 1958				
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)	2626	55,38%	24,42%	Ι. Πασαλίδης
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσης (ΕΡΕ)	946	19,95%	41,17%	Κ.Καραμανλής
Κόμμα Φιλελευθέρων	724	15,27%	20,68%	Σ. Βενιζέλος- Γ. Παπανδρέου
Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωσης (ΠΑΔΕ)	352	7,42%	10,62%	Σ. Μαρκεζίνης Α. Μπαλατζής Σ. Αλαμανής
Ένωσης Λαϊκού Κόμματος	94	1,98%	2,94%	Κ. Τσαλδάρης Π. Κανελλόπουλος Στ. Στεφανόπουλος

	Αποτελέσματα Ελευσίνας		Αποτελέσματα Ελλάδας		Αρχηγοί Κομμάτων
29 Οκτωβρίου 1961					
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ)	1370	23,62%	50,81%		Κ. Καραμανλής
Συνασπισμός Ενώσεως Κέντρου-Κόμματος Προοδευτικών	1640	28,28%	33,66%		Γ. Παπανδρέου Σπ. Μαρκεζίνης
Πανδημοκρατικό Αγρο- τικό Μέτωπο Ελλάδος (ΠΑΜΕ)	1990	34,32%	14,63%		Ι. Πασαλίδης (ΕΔΑ)
Ανεξάρτητοι	799	13,78%	0,90%		
3 Νοεμβρίου 1963					
Ένωση Κέντρου	3035	44,45%	42,04%		Γ. Παπανδρέου
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)	1960	28,71%	14,34%		Ι. Πασαλίδης
Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ)	1384	20,27%	39,37%		Κ. Καραμανλής
Κόμμα Προοδευτικών	448	6,57%	3,73%		Σπ. Μαρκεζίνης
16 Φεβρουαρίου 1964					
Ένωση Κέντρου	3700	54,77%	52,72%		Γ. Παπανδρέου
Συνασπισμός ΕΡΕ και κόμ- ματος Προοδευτικών	1291	19,12%	35,26%		Π. Κανελλόπουλος Σπ. Μαρκεζίνης
Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)	1764	26,11%	11,80%		Ι. Πασαλίδης
17 Νοεμβρίου 1974					
Νέα Δημοκρατία	4059	43,30%	54,37%		Κ. Καραμανλής
Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις	2320	24,75%	20,42%		
Ενωμένη Αριστερά Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ)	1653	1,06%	9,45%		
Διάφοροι	1243	13,26%	13,58%		Α. Παπανδρέου
	100	1,06%	1,05%		

20 Νοεμβρίου 1977

	Αποτελέσματα Ελευσίνας		Αποτελέσματα Ελλάδας	Αρχηγοί Κομμάτων
Νέα Δημοκρατία	3590	35,57%	41,85%	Κ. Καραμανλής
Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ)	3323	32,92%	25,93%	Α. Παπανδρέου
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας	1523	15,09%	9,36%	Χ. Φλωράκης
Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου (ΕΔΗΚ)	824	8,14%	11,95%	Γ. Μαύρος
Εθνική Παράταξις	377	3,74%	6,82%	—
Συμμαχία Αριστερών και Προοδευτικών Δυνάμεων	291	2,88%	2,72%	—
Διάφοροι	164	1,64%		

18 Οκτωβρίου 1981

Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ)	6033	55,50%	48,06%	Α. Παπανδρέου
Νέα Δημοκρατία	2505	23,05%	35,86%	Γ. Ράλλης
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος	2170	19,96%	10,92%	Χ. Φλωράκης
Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου (ΕΔΗΚ)	30	0,28%	0,40%	Ι. Ζίγδης
Διάφοροι	132	1,21%	—	

2 Ιουνίου 1985

Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ)	6002	47,20%	45,82%	Α. Παπανδρέου
Νέα Δημοκρατία	4065	31,97%	40,84%	Κ. Μητσοτάκης
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας	2337	18,38%	9,89%	Χ. Φλωράκης
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελ- λάδας Εσωτερικού	204	1,6%	1,84%	Γ. Μπανιάς-Λ. Κύρκος
Διάφοροι	118	0,92*	1,61%	

* Όπου στο άρθροισμα των ποσοστών δεν συμπληρώνεται ο αριθμός 100, έχει παραλειφθεί ο αριθμός άκυρων ψηφοδελτίων ή ψήφων που δόθηκαν σε ανεξάρτητους υποψηφίους ή σε πολύ μικρά κόμματα,

**ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΚΛΟΓΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ
ΕΤΩΝ 1981 και 1984**

18 Οκτωβρίου 1981	Αποτελέσματα		Αποτελέσματα
		Ελευσίνας	Ελλάδας
Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ)	5350	47,40%	40,12%
Νέα Δημοκρατία	2398	21,20%	31,34%
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας	2254	20,00%	12,84%
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας Εσωτερικού	531	4,70%	5,29%
Κόμμα Δημοκρατικού Σοσιαλισμού (ΚΟΔΗΣΟ)	328	2,90%	4,25%
Κόμμα Προοδευτικών	135	1,20%	1,95%
Χριστιανική Δημοκρατία	99	0,90%	
Ένωσις Δημοκρατικού Κέντρου	71	0,07%	1,12%
Κόμμα Φιλελευθέρων	78	0,07%	1,04%

17 Ιουνίου 1984

Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ)	5390	44,6%	41,59%
Νέα Δημοκρατία	3510	29,0%	38,04%
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας	2347	19,4%	11,64%
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας Εσωτερικού	393	3,3%	3,42%
Εθνική Πολιτική Ένωσις (ΕΠΕΝ)	171	1,4%	2,29%
Διάφοροι	264	2,2%	2,70%

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Α΄ ΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ

1. Απόψεις των Πατέρων της Εκκλησίας για τα Ελευσίνια Μυστήρια βλ. στο βιβλίο του George Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton 1961, σ. 287-316
2. Fr. Lenormant, *Recherches archéologiques à Eleusis exécutées dans les cours de l' année 1860*, Paris 1862, σ. 379, Κ. Κουρουνιώτη, Παλαιοχριστιανική 'Ελευσίς, «*Ημερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*» 1934, σ. 520, 526.
3. Περιγραφή της βασιλικῆς δημοσίευσε ο Γ.Α. Σωτηρίου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, «*Αρχαιολογική Ἐφημερίς*» 1929, σ. 183-184· βλ. ἐπίσης Κ.Κουρουνιώτη, *ὄπ.π.*, σ. 525 και Παύλου Λαζαρίδη, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεῖα Ἀθηνῶν-Ἀττικῆς, «*Αρχαιολογικόν Δελτίον*», τ. 24 (1969) Β1, σ. 98.
4. Δ.Φίλιου, Ἐλευσίς. Μυστήρια, ἐρείπια καὶ Μουσεῖον αὐτῆς, Αθ. 1906, σ. 14, Κ.Κουρουνιώτη, Ἐλευσίς. Ὁδηγός τῶν ἀνασκαφῶν καὶ Μουσεῖον, Αθ. 1934, σ. 14.
5. Προκοπίου, *Περὶ κτισμάτων*, ἐκδ. Jac. Haury, Leipzig, 1913, σ. 112, στ. 9-12.
6. Προκοπίου, *ὄπ.π.*, σ. 111.
7. Πουλήθηκαν ἀπὸ κάτοικο τῆς Ελευσίνας στον Fr. Lenormant, *ὄπ.π.*, σ. 387, 388· βλ. ἐπίσης G.Schlumberger, *Sigillographie de l' empire byzantin*, Paris 1884, σ.170,327, M.Hadzidakis, Un anneau byzantin du Musée Benaki, «*Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*», τ. 17 (1939-1943), σ. 195.
8. Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, *Τὰ Σωζόμενα*, ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, τ.Β΄, Αθ. 1880, σ.12 και 553 σημείωση. Βλ. και Αριστείδη Μεθενίτη, *Τό Χρονικό τῆς Λεψίνας*. Ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς ἀρχαίας λατρείας ὡς τό 1925, Αθ. 1971, σ.11.
9. Μιχαήλ Ἀκομινάτου, *ὄπ.π.*, σ.27, στιχ. 4-10.
10. Héli. Ahrweiler, *Byzance et la mer.*, Paris 1966, σ.22
11. Διον.Α.Ζακυθνοῦ, *Ἡ Βυζαντινὴ Ἀυτοκρατορία*, Αθ. 1969, σ.205.
12. Διον.Α.Ζακυθνοῦ, Περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, «*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*», τ.21 (1951), σ.189-190, Ι.Λυκούρη, Αἱ ἀνά τοὺς αἰῶνας καταστροφαὶ τῆς Ἀθήνης καὶ ἡ ζωτικότης τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς, Πειραιεύς 1950, σ.9.
13. Ἰωάννου Καμενιάτου, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. G.Böhlig, Berlin-New York 1973, σ.13.

14. J.Longnon-P.Topping, *Documents sur le régime de terres dans la Principauté de Morée au XIVe siècle*, Paris 1969, σ.255.
15. Μιχ.Κορδώση, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθ. 1981, σ.134
16. K.Setton, Athens in the Later Twelfth Century, «*Speculum*», τ.19 (1944), σ.192. Héli.Ahrweiler, *Byzance et la mer*, σ.289.
17. Μιχαήλ 'Ακομινάτου, *οπ.π.*, σ. 107, στίχ. 10. Για τη δράση των πειρατών στο Αιγαίο κατά την περίοδο αυτή βλ. Héli.Ahrweiler, *οπ.π.*, σ.288-292, και για την Αττική ειδικώς Κ.Σάθα, *Αί 'Αθήναι κατά τά τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος*, Αθ. 1878, σ.55 κεξ. 86 κεξ.
18. Η γραφή 'Ελευσίνα υπάρχει στην έκδοση Βόννης (Patrologia Graeca, τ.113, σ.121). Τη διόρθωση σε 'Ελατίνα βλ. στην έκδοση του Α.Pertusi, *Costantino Porfirigenito, De Thematibus*, Città del Vaticano 1952, σ.89. Βλ. επίσης 'Ιεροκλέους, *Συνέκδημος*, έκδ. G.Perthey, φωτοτυπική ανατύπωση 'Αμστερνταμ 1967, σ.9.
19. D.Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, τ.Ι, Paris 1932, σ.108, Eliz.Zachariadu, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin, 1300-1415*, Venice 1983, σ.68-69.
20. W.Judeich. Athen im jahre 1395, Nach der Beschreibung des Niccolo da Martoni, «*Mittheilungen des Deutschen Archäologischen Instituts in Athen*», τ.22 (1897) σ.430-431. Για την περιγραφή της Αθήνας από τον Nicolo da Martoni βλ. K.Setton, *Catalan Domination of Athens 1311-1388*, London 1975², σ.227-230.
21. F.Miklosich-J.Müller, *Acta et Diplomata Craeca Medii Aevi*, τ.V, Wien 1887, σ.260-261.
22. Βλ. 'Ι.Γιαννοπούλου, 'Η περιήγησις τοῦ 'Εβλιά Τσελεμπί ἀνά τήν Στερεάν 'Ελλάδα, «'Επετηρίς 'Εταιρείας Στερεολλαδικῶν Μελετῶν», τ.2 (1969-1970),σ.151 σημ.Ι.
23. 'Απ.Βακαλοπούλου, 'Ιστορία τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ, τ.Α², Θεσσαλονίκη 1974, σ.197-198.
24. Κ.Μπίρη, 'Αρβανίτες, οἱ Δωριεῖς τοῦ νεώτερου 'Ελληνισμοῦ, Αθ. 1960, σ.80-113, T. Jochalas, Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland «*Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients*» [*Dissertationes Albanicae*] τ.13 (1971), σ.89-106.
25. Τη λέξη βρίσκουμε ἀπό τον 10ο αἰῶνα: «τά ἱμάτια αὐτῶν εἰσιν κόντουρα μέχρι γονάτων» (Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πρός τόν ἴδιον ἰδόν Ρωμανόν*, έκδ. Gy. Moravcsik, *Dumbarton Oaks*, 1967, 37, 55). Για άλλες σημασίες της λέξης στους βυζαντινούς βλ. Κ.'Αμάντου Ταχυδρομικόν σημεῖωμα, «'Ελληνικά» τ.8 (1935), σ.269, Φ.Κουκουλέ, Περί τῆς ὑποδέσεως τῶν βυζαντινῶν, «'Επιστημονική 'Επετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν» τ. Ι (1935-1936), σ. 119.

Β'. ΑΠΟ ΤΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΣΙΝΑ

1. D.Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, τ.Ι, σ.196-198. Σπ.Λάμπρου-Κ.'Αμάντου, *Βραχεία Χρονικά*, («Μνημεῖα τῆς 'Ελληνικῆς 'Ιστορίας» της Ακαδημίας

- Αθηνών) Αθ. 1932, αρ. 27, στίχοι 65-66.
2. Κ.Μπίρη, *Ἀρβανίτες*, σ. 121-125.
 3. D.Zakythinis, *δπ.π.*, σ.233-244.
 4. Σπ.Λάμπρου, *Τά τείχη τοῦ Ἴσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατά τοὺς μέσους αἰῶνας*, «*Νέος Ἑλληνομνήμων*», τ.2 (1905), σ.482. Ἄλλες μαρτυρίες για τις καταστροφές του Εξαμιλίου βλ. Σπ.Λάμπρου-Κ.Αμάντου, *Βραχέα Χρονικά*, αρ.11,20,26,30 κ.α.
 5. D.Zakythinis, *δπ.π.*, σ.246.
 6. Για την εκστρατεία αυτή βλ. Ἄπ.Βακαλοπούλου, *δπ.π.*, σ.338-344.
 7. Δημ.Ν.Καρύδη, *Πολεοδομικά τῶν Ἀθηνῶν τῆς Τουρκοκρατίας*, (Διδακτορική διατριβή, Ανωτάτη Σχολή Αρχιτεκτόνων), Αθ. 1981, σ.108.
 8. *Κριτοβούλου, Ξυγγραφή Ἱστοριῶν*, έκδ. Diether Roderich Reinsch, Berlin-New York 1983, σ.128-129.
 9. Ἰ.Γ.Γιαννοπούλου, *Ἡ διοικητική ὀργάνωσις τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατά τὴν Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Αθ. 1971, σ.116.
 10. Ἰ.Γ.Γιαννοπούλου, *δπ.π.*, σ.125. Η περιοχή των Μεγάρων αποτελούσε ξεχωριστό καζά.
 11. Κ.Μπίρη, *Ἀρβανίτες*, σ.215-217.
 12. Σπ.Ἀσδραχᾶ, *Ἑλληνική κοινωνία καὶ οικονομία, ἡ' καὶ ἰθ' αἰῶνες*, Αθ. 1982, Παν.Φ.Χριστοπούλου, *Ἡ περί τον Κορινθιακόν περιοχὴν κατά τὰ τέλη τοῦ ἡ' αἰῶνος*, «*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*», τ.3 (1972), σ.465-466.
 13. Φωτίου Χρυσανθακοπούλου ἢ Φωτάκου, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τ.Α'*, Αθ. 1899, σ.139.
 14. Την άποψη ότι η παράδοση αναφέρεται στα Δερβένια της Κορινθίας διατύπωσε ο Ἄπ.Βακαλόπουλος, *Νεοελληνική παράδοσις διὰ τὰ ἐπὶ Τουρκοκρατίας προνόμια τῶν Δερβανοχωριτῶν τῆς Κορίνθου*, Θεσσαλονίκη 1941, σ.6, και υποστήριξε ο Ἰ.Γιαννόπουλος, *δπ.π.*, σ.142. Αντίθετα ο Σπ.Ασδραχᾶς, *δπ.π.*, σ.367, υποστηρίζει ότι ο Φωτάκος εννοεῖ τα Δερβανοχώρια Μεγαρίδας.
 15. Σπ.Ασδραχᾶ, *δπ.π.*
 16. Μελετίου Μπεναρδῆ, *Μεγαρεῖς καὶ Δερβανοχωρῖται*, Αθ. [1936], σ.35-42.
 17. Θ.Ν.Φιλαδελφῆως, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τ.Β'*, Αθ. 1902, σ.129, σημ. 2.
 18. *Κριτοβούλου*, *οπ.π.*, σ.127
 19. Γιάννη Βλαχογιάννη, *Κλέφτες τοῦ Μοριά, 1715-1850*, Αθ. 1935, σ.30, 77 και Ἄπ.Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ.Β²*, Θεσσαλονίκη 1976, σ.365-366, 368.
 20. Κ.Σάθα, *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τ.Στ'*, Παρίσιοι 1884, σ.14.
 21. Ἄπ.Βακαλοπούλου, *δπ.π.*, σ.366.
 22. Β.Σφυρόερα, *Σώματα ἀντιστάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ (στην «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» τῆς Εκδοτικῆς Αθηνῶν) τ.ΙΑ'*, Αθ. 1976, σ.144-145.

23. Δημοσιεύθηκε σε ελληνική μετάφραση του 1836 από τον 'Αρ.Μεθενίτη, *Τό Χρονικό της Λεψίνας*, σ.152-154.
24. Βλ. 'Ι.Γιαννοπούλου, *οπ.π.*, σ.116.
25. Ο Κ.Μπίρης, *οπ.π.*, σ.215, αναφέρει, χωρίς τεκμηρίωση, προνόμια που χορηγήθηκαν «στα τέλη του 15ου αιώνα».
26. Κ.'Αμάντου, Οί προνομιακοί όρισμοί του Μουσουλμανισμού ύπέρ των Χριστιανών, «*Έλληνικά*», τ.9 (1936), σ.120.
27. Π.Ζερλέντη, *Γράμματα τών τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους*, Ερμούπολις 1924, σ.102.
28. Σπ.'Ασδραχά, *οπ.π.*, σ.175, Παν.Φ.Χριστοπούλου, *οπ.π.*, σ.466-467.
29. Για την επισήμανση του σφάλματος βλ. Σπ.'Ασδραχά, *οπ.π.*, σ.175.
30. Φωτίου Χρυσανθακοπούλου-Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, τ.Α', σ. 139.
31. 'Αρ.Μεθενίτη, *οπ.π.*, σ.153.
32. Από τα τοπωνύμια αυτά, όπως μπόρεσα να διαπιστώσω με επιτόπια έρευνα, διατηρούνται τα παρακάτω: μπογάζι της Πάστρας (όχι Σπάτας, όπως αποδόθηκε στη μετάφραση του κειμένου), Τρύπιο λιθάρι (αντί Τρυπημένη πέτρα), του Χάβουση (αντί Χαφούση), του Κοκκίνη η εκκλησιά, και η Ντάρδεζα (στο κείμενο Λουγουτάρδεζα).
33. Δ.Ζακυθνοῦ, Ειδήσεις περί τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως τῶν λιμένων τῆς Ἀττικῆς κατά τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, «*Έλληνικά*», τ.7 (1934), σ.256.
34. J.Spon-G.Wheeler, *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, τ. II, A la Haye 1724, σ.163, 166.
35. Στεφ. Δ.'Ημέλλου, *Ἡ περί πειρατῶν λαϊκή παράδοση*, Αθ. 1968: παραπομπές ευρετηρίου, στα λήμματα άγιος Γεώργιος, άγιος Δημήτριος, άγιος Νικόλαος Παναγία.
36. J.Spon-G.Wheeler, *οπ.π.*, σ.166.
37. Την πληροφορία του Louis Deshayes (1621) βλ. στου Κ.Σιμοπούλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ.Α', Αθ. 1981⁴, σ.502.
38. Jean Chesneau, *Le voyage de Monsieur d' Aramon*, (στη σειρά «*Recueil de Voyages*») τ.8, Paris 1887, σ.159. Ακαλλιέργητη βρίσκει επίσης την περιοχή και ο περιηγητής Nicolas de Nicolay την ίδια περίοδο (βλ. Κ.Φιλοπούλου-Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες τῆς Δύσεως πηγὴ γιὰ τὴν οικονομικὴ ζωὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στοὺς χρόνους Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς*, Αθήνα, 1984, σ.127).
39. Κ.Μπίρη, *Τὰ Ἀττικά τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπῆ*, Αθήνα 1959, σ.70-71.
40. J.Spon-G.Wheeler, *οπ.π.*, σ.160. Πρβλ. D.Zakynthinos, *Corsaires et pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque*, Athènes. 1939, σ.17.
41. Για τα γεγονότα της περιόδου αυτής βλ. Κ.Ντόκου. *Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς κατά τόν ἐνετοτουρκικόν πόλεμον 1684-1699 καί ὁ Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθ., 1975. Για τους ΔερβENOXωριτες βλ. σ.64.

42. Κ.Μέρτζιου, Ειδήσεις περί τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας (1690-1736), «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν», τ.2 (1969-1970), σ.373.
43. Ἀπ.Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ.Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ.55.
44. Σύμφωνα με την παράδοση που σώθηκε στην Ὑδρα η προσωνυμία Κουντουριώτης δόθηκε στον Γεώργιο Ζέρβα πολύ μετά την εγκατάσταση της οικογένειας στο νησί. Βλ. Ἀναστ.Γούδα, Βίοι Παράλληλοι, τ.Δ', Αθ. 1871, σ.230-231, Ἀντ. Λιγνοῦ Ἱστορία τῆς νήσου Ὑδρας, τ.Α', Αθ. 1946, σ.14. Για την καταγωγή της οικογένειας ἀπὸ τα Κούντουρα βλ. Ἀρ.Μεθενίτη, ὄπ.π., σ.20, Κ.Μπίρη, ὄπ.π., σ.255-256.
45. Ἀρ.Μεθενίτη, ὄπ.π., σ.20-21.
46. Χαρ.Μπούρα-Ἀθ.Καλογεροπούλου, Ἐκκλησιεὶς τῆς Ἀττικῆς, Αθ. 1969, σ. 285-286.
47. Για τους ναοὺς αὐτοὺς βλ. Ἀρ.Μεθενίτη, ὄπ.π., σ.21.
48. Σπ. Ἀσδραχᾶ, ὄπ.π., σ.176, Π.Χριστοπούλου, ὄπ.π., σ.466.
49. Σπ. Ἀσδραχᾶ, ὄπ.π., σ.175, Ι.Γιαννοπούλου, ὄπ.π., σ.144.
50. Μελετίου, Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ νέα... (β' ἐκδόση) Βενετία 1807, σ.353.
51. *A voyage performed by John Montague the earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*, London 1799, σ.84-85.
52. R.Pococke, *A Description of the East and some other Countries*, τ.ΙΙ, 2, London 1745, σ.170-171.
53. Κ.Μέρτζιου, ὄπ.π., σ.434-435.
54. Β.Κρεμμυδᾶ, Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰὼνα (1715-1792), Αθ. 1972, σ.195.
55. R.Chandler, *Travels in Greece*, Oxford 1776, σ.189.
56. Ο Χατζή Αχμέτ Αγάς διετέλεσε βοεβόδας στα 1755-1757 και στα 1762-1763 (Θ.Φιλαδέλφως, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τ.Β', Αθ. 1902, σ.277, 278).
57. Xavier Scrofani, *Voyage en Grèce fait en 1794 et 1795*, Paris-Strasbourg 1801, σ.148.
58. C.Olivier, *Voyage dans l' empire Ottoman, l' Egypte et la Perse*, τ. IV Paris 1801, σ. 464.
59. Γεωγραφία Νεωτερικῆ...παρὰ Δανιήλ (Φιλιππίδη) καὶ Γρηγορίου (Κωνσταντᾶ)... Ἐν Βιέννῃ 1791, (= ανατύπωση 1970, με ἐπιμέλεια Αικ.Κουμαριανοῦ), σ.86.
60. Edward Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806*, τ.Ι, London 1819, σ.583 καὶ J.C.Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, London 1813, σ. 375.
61. Σπ. Ἀσδραχᾶ, ὄπ.π., σ.175, Π.Χριστοπούλου, ὄπ.π., σ.466.

62. Σπ. Ἀσδραχᾶ, *δπ.π.*, σ.175, Π.Χριστοπούλου, *δπ.π.*, σ.466.
63. *Γεωγραφία* ἐκτεθεισα μὲν γαλλιστί ὑπὸ Ἀδριανοῦ Βάλβι, ἐρμηνευθεῖσα δέ... ὑπὸ Κ.Μ.Κούμα...καὶ ἀναθεωρηθεῖσα...τ.Γ', Βιέννη 1839, σ.196.
64. Μ.Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, διοικητική καὶ πληθυσμιακή ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος 1821-1971*, τ.Α' μέρος II, Αθ. 1974 σ.51, ὅπου αναφέρεται το 1879 πληθυσμὸς τῆς Ἐλευσίνας 1185 κάτοικοι καὶ τῆς Μάνδρας 2553.
65. Θ.Φιλαδελφέως, *δπ.π.*, σ.286 κ.εξ.
66. Θ.Φιλαδελφέως, *δπ.π.*, σ.338, Γ.Βαλέτα, *Χρονικὸ τῆς σκλαβωμένης Ἀθήνας*, Αθ. 1948 σ.56-57.
67. Θ.Φιλαδελφέως, *δπ.π.*, σ.344.
68. Το σημεῖωμα δημοσιεύεται ἀπὸ τον Ἀρ.Μεθενίτη, *δπ.π.*, σ.137-138.
69. Για τὴν ἀντιστοιχία ζευγαριού με στρέμματα βλ. Σπ. Ἀσδραχᾶ, *Ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία*, σ.87.
70. Ἑλ.Πρεβελάκη-Φ.Γλύτση, *Ἐπιτομαὶ ἐγγράφων τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, Γενικὴ Ἀλληλογραφία-Ἑλλάς* («Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας» τῆς Ακαδημίας Αθηνῶν αρ.9») τ.Α', Μέρος Α', Αθ. 1975, σ.316-317.
71. Francois-René de Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris en allant par la Grèce*, Paris 1811. Το ἀπόσπασμα παίρνω ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Εμμ.Ροῖδη, τοῦ 1860, (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση, ἐκδόσεις Τολίδη, Αθ. 1979, σ.234).
72. Fr.C.Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ.IV, Paris 1820, σ.122-134.
73. Pouqueville, *δπ.π.*, σ.133.
74. Pouqueville, *δπ.π.*, σ.132.
75. Για τὶς δραστηριότητες αὐτῆς τῶν κατοίκων τῆς Ἐλευσίνας καὶ τῶν Κουντούρων βλ. Αντ.Λιγνοῦ, *δπ.π.*, τ. Ε', σ.232-233 κ.α.

Γ'. ΤΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ ΚΙ Η ΕΛΕΥΣΙΝΑ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ 1821

1. Ἰ.Φιλῆμονος, *Δοκίμιον Ἱστορικόν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ.Α', Αθ. 1859, σ.392, αρ.115.
2. Ἰ.Μελετοπούλου, *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία, Ἀρχεῖον Π.Σέκερη*, Αθ. 1967, σ.110, αρ.85. Για τὸν ηγούμενο Γρηγόριο Κανέλλο, βλ. Δ.Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν*, τ.Β', Αθ. 1890, σ.15.
3. Φωτίου Χρυσανθακοπούλου ἢ Φωτάκου, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. Α', σ.129 καὶ 137.
4. Ἰ. Φιλῆμονος, *δπ.π.*, τ.Γ', Αθ. 1860, σ.417, Μελ.Μπεναρδῆ, *Μεγαρεῖς καὶ Δερβενοχωρῖται*, σ.43-44.
5. Ἰ.Φιλῆμονος, *δπ.π.*, σ.418.
6. Ἰ.Φιλῆμονος, *δπ.π.*, σ.417.

7. Για τη δράση στην Κρήτη του Ζερβονικόλα βλ. 'Αρ.Μεθενίτη, *Τό χρονικό τής Λεψίνας*, σ.40-42, κυρίως όμως τη συλλογή εγγράφων *Μνημεία Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων, Ἐπαναστάσις 1821-1830*, επιμέλεια Ἐμμ.Πρωτοψάλτη-Αν.Γιαννουδάκη-Φαλταίτς, τ.Α', Ἀθήναι 1977, σ.37, 128, 129, 179, 214, 227, 228, 229, 252.
8. Δ.Καμπούρογλου, *ὄπ.π.*, σ.11-12.
9. Ἐγγραφα για τη δράση εννέα άλλων Κουντουριωτῶν αγωνιστῶν δημοσιεύει ο Ἄρ.Μεθενίτης, *ὄπ.π.*, σ.142-151.
10. Ἄντ.Λιγνοῦ, *Ἀρχεῖον Κοινότητος Ὑδρας*, τ.Ζ', Πειραιεύς 1926, σ.65-66.
11. Ἄντ.Λιγνοῦ, *ὄπ.π.*, σ.93.
12. Fr.Rouqueville, *ὄπ.π.*, σ.133.
13. Σύμφωνα με το Ανώνυμο κείμενο του 1796, που αναφέραμε σε προηγούμενες σελίδες, στο τέλος του 18ου αιώνα οι οικογένειες των δύο χωριῶν ἦταν 450 (Κούντουρα 300, Βίλια 150). Ο Rouqueville ανεβάζει σε 300 τις οικογένειες στα Βίλια, και υπολογίζει 7 άτομα σε κάθε οικογένεια.
14. Ἄντ.Λιγνοῦ, *ὄπ.π.*, σ.148.
15. Ἄντ.Λιγνοῦ, *ὄπ.π.*, σ.159.
16. Ἰ.Φιλήμονος, *ὄπ.π.*, τ.Δ', Αθ. 1861, σ.74 και 410.
17. Βλ. Fr.Rouqueville, *ὄπ.π.*, σ.132.
18. Ἄντ.Λιγνοῦ, *ὄπ.π.*, σ.197-198.
19. Ἄντ.Λιγνοῦ, *ὄπ.π.*, σ.261.
20. *Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας*, τ.Α', Αθ. 1971², σ.323.
21. Ἄντ.Λιγνοῦ, *ὄπ.π.*, τ.Θ', σ.377.
22. Jurien de la Gravière, *La station du Levant*, τ.Ι, Paris 1876, σ.174-175, Πρβλ. Ἄπ.Βακαλοπούλου, *ὄπ.π.*, τ.Ε', σ.713.
23. Τα ἔγγραφα δημοσιεύθηκαν ἀπό τον Ἰ.Φιλήμονα, *ὄπ.π.*, τ.Δ', σ.484-485 και ἀπό τον Μελ.Μπεναρδή, *ὄπ.π.*, σ.50-51.
24. Β.Σφυρόερα, Τοπική ἐπικράτηση τῆς Ἐπαναστάσεως, («Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους», Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν), τ.ΙΒ', σ.185.
25. *Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας*, τ.ΙΒ', Αθ., 1978 σ.3-4.
26. *Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας*, τ.Ι', Αθ. 1977, σ.13.
27. *Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας*, τ.Α', σ.8.
28. Ν.Μοσχοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως κατὰ τοὺς Τούρκους ἱστοριογράφους, Ἀθ. [1960], σ.280.
29. Ἄντ.Λιγνοῦ *ὄπ.π.*, τ.Η', Πειραιεύς 1927, σ.313-314.
30. *ὄπ.π.*, σ.319.
31. *Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας* τ.ΙΑ', Αθ. 1978, σ.3-4.
32. *Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας*, τ.Α', σ.194, 231.

33. "Οπ.π., σ.339.
34. Μελ.Μπεναρδῆ, *ὄπ.π.*, σ.65-66, ἔγγραφο τῆς 18 Οκτωβρίου 1822.
35. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας τ.Α', σ.170.
36. 'Απ.Δασκαλάκη, *Κείμενα-Πηγαί τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ.Α', Αθ.1967, σ.193.
37. 'Αρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας τ.ΙΑ' σ.79-81.
38. Βλ. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.ΙΓ', Αθ.1981. σ.47-48. 219-220. Βλ. ἐπίσης *ὄπ.π.*, τ.Β', Αθ. 1862 (ἀνατ. 1972), σ.46, 48, 435.
39. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.Ι', σ.53.
40. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.Β' σ.441-442 καὶ τ.Ι', σ.62.
41. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.ΙΓ', σ.19 καὶ 219-220.
42. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.Ι', σ.82.
43. Για τὸν ἀγωνιστὴ αὐτὸν βλ. 'Εμμ.Πρωτοψάλτη, Διονύσιος Εὐμορφόπουλος, «Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά», 4 (1960), σ.57-59.
44. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.ΙΓ', σ.370.
45. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.Ι', σ.195-196.
46. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.Β', σ.141.
47. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.Β', σ.146, καὶ 557-558.
48. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.Β', σ.148-149.
49. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.Β', σ.176.
50. Η σφραγίδα δημοσιεύεται στὸ βιβλίο *Σφραγίδες Ἐλευθερίας 1821-1832 (Σφραγίδες Κοινοτήτων-Μοναστηρίων, Προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος, Ἑλληνικῆς Πολιτείας, Προσωπικῆς)*, Εἰσαγωγή Ι.Κ.Μαζαράκης-Αἰνιάν ('Ἐκδοση Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος), Αθ. 1983, ἀριθ. 317. Για τὰ ἐμβλήματα τῶν σφραγίδων τοῦ Ἀγώνα βλ. τὴν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου σ.28 κεξ.
51. 'Αντ.Λιγνοῦ, 'Αρχεῖον Κοινότητος Ὑδρας, τ.Στ', σ.273 καὶ τ.Θ', σ.265-266.
52. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.ΙΒ', σ.169.
53. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.ΙΑ', σ.110.
54. 'Αντ.Λιγνοῦ, *ὄπ.π.*, τ.Θ', σ.468-469, 479.
55. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.Β', σ.252, τ.Στ', σ.55, τ.Ι', σ.255.
56. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.Β' σ.308.
57. 'Ι.Βλαχογιάννη, 'Αρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, τ.Β', Αθ. 1907, σ.188.
58. Τα «Απομνημονεύματα» τοῦ Διονυσίου Εὐμορφόπουλου πρωτοδημοσιεύθησαν στὸ περ. «Ἐβδομάς», τ.Α' (1884), σ.89-91, 98-99, 109-111 καὶ ἀναδημοσιεύθησαν στὴ σειρὰ «Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ '21», Αθήνα [1957] τ.20, σ.9-26, με εἰσαγωγή τοῦ Εμμ.Πρωτοψάλτη. Το ἀπόσπασμα που παραθέτω βλ. *ὄπ.π.*, σ.18.
59. 'Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.Ζ', Αθ. 1973 σ.364, 367, 387, 454, 466, 480

- και *Ἀρχεῖον Λαζάρου καὶ Γεωργίου Κουντουριώτη*, τ.Ε΄, σ.406-408, όπου ειδήσεις για τη ρήξη του Ευμορφόπουλου με τους Δερβενοχωρίτες μετά τη δολοφονία του αδελφού του.
60. Ξεφεύγει από τα πλαίσια αυτού του βιβλίου η αναφορά στην τυχοδιωκτική επιχείρηση των Ελλήνων στο Λίβανο το χειμώνα του 1825-1826, στην οποία έλαβαν μέρος ο Κριεζώτης και ο Μαυροβουνιώτης. Μετά την αποτυχία της επιχείρησης αυτής ο Κριεζώτης προσπάθησε, από την Ἄνδρο που βρισκόταν, να βρει εφόδια για την ενίσχυση των στρατευμάτων της Αττικής και της Εύβοιας. Βλ. Γιώργου Ντεγιάννη, *Ὁ Νικόλαος Κριεζώτης*, τ.Α΄, Αθ. 1967, σ.198-201, 216-228.
61. Ἐθν.Χρυσολόγη, *Νικόλαος Κριεζώτης*, Αθ. 1877 (ανατύπωση στο «Αρχεῖον Ευβοϊκῶν Μελετῶν», τ.17 (1971), σ.148-149, Πρβλ. Γ.Ντεγιάννη, *ὄπ.π.*, σ.226-228.
62. Σπυρ.Τρικούπη, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, ἐκδ. γ΄, τ.Δ΄ Αθ. 1888, σ.45.
63. Νικ.Σπηλιάδη, *Ἀπομνημονεύματα*, τ.Γ΄, Αθ. 1857, σ.73-74.
64. Σπυρ.Τρικούπη, *ὄπ.π.*, σ.45, Ν.Σπηλιάδη, *ὄπ.π.*, σ. 74.
65. Κατὰ τον Παναγή Πούλο, *Ἡμερολόγια πολιορκίας Ἀθηνῶν*, 9 Ἰουνίου-8 Αὐγούστου 1826 (στη σειρά «Απομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν του '21» ἐπιμέλεια Εμμ. Πρωτοψάλτη, Αθ. [1957], σ.48): «*Τό στρατόπεδον εἰς Λεψίνα ἐσυσταίετο γενικόν, ὁμῶς ἀνέτοιμον ἀκόμη νά ἐπιχειρισθῆ, μέ ὅλα τά γράμματα τῶν πολιορκουμένων*».
66. Για τη σύσταση της Επιτροπῆς αὐτῆς (16 Φεβρουαρίου 1826) και για τις αρμοδιότητές της βλ. Γ.Δημακοπούλου, *Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν*, Αθ. 1966, σ.200-202.
67. Γεωργίας Κουλικούρδη, *Ὁ «Ἀλέξανδρος» τοῦ Χατζη-Ἀλεξάνδρη. Ἐνα πολεμικὸ καράβι τῶν Ψαρῶν. Ἡμερολόγιο καὶ δράση 1821-1838*. Αθ. 1972, σ.187
68. Κωνστ.Νικοδήμου, *Ἐπόνημα τῆς νήσου Ψαρῶν*, τ.Β΄, Αθ. 1862, σ.159-160, 163, Γ.Κουλικούρδη, *ὄπ.π.*, σ.33, 121.
69. Γ.Κουλικούρδη, *ὄπ.π.*, σ.92.
70. Ἄντ.Λιγνοῦ, *Ἀρχεῖον Κοινότητος Ὑδρας*, τ.ΙΒ΄, σ.316-317.
71. Λεπτομερὴ κατάλογο με τη δύναμη των ἀνδρῶν των στρατιωτικῶν σωμάτων του στρατοπέδου βλ. Γ.Ντεγιάννη, *ὄπ.π.*, σ.396-400 (ἐγγραφα αρ. 42, 43). Για την «Ἰώνιο Φάλαγγα» βλ. Βασ. Σφυρόερα, *Συμμετοχὴ Κυπρίων εἰς τὴν Ἰώνιον Φάλαγγα*, «*Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου*», τ.Γ΄1, Λευκωσία 1973, σ.377-383.
72. Γ.Ντεγιάννη, *ὄπ.π.*, σ.398-399.
73. Περιγραφή της μάχης του Χαϊδαρίου δίνουν ὅλοι σχεδόν οι ἀπομνημονευματογράφοι του Ἀγώνα και κυρίως ο Χρήστος Βυζάντιος, *Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν*

Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἐστρατειῶν καὶ μαχῶν, ὧν συμμετέσχεν ὁ τακτικὸς στρατός, ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1833 (ανατύπωση στη σειρά «Απομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ '21», ἐπιμέλεια Εμμ.Πρωτοψάλτη), Αθ. [1956], σ.113-134.

74. Αρ.Μεθενίτη, *ὄπ.π.*, σ.27.
75. Νικ.Καρῶρη, *Ἡμερολόγιον πολιορκίας Ἀθηνῶν, 29 Ἰουνίου 1826-11 Ἀπριλίου 1827*, (στη σειρά «Απομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ '21»), Αθ. [1957], σ.101-105, Σπυρ.Τρικούπη, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τ.Δ'*, σ.51-52.
76. Σπυρ.Τρικούπη, *ὄπ.π.*, σ.69-70.
77. Γ.Ντεγιάννη, *ὄπ.π.*, σ.248-259 ὅπου παραπομπές σε ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς.
78. Νικ.Καρῶρη, *ὄπ.π.*, σ.149.
79. «Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος», 16 Οκτωβρίου 1826. Πρβλ. Γ.Ντεγιάννη, *ὄπ.π.*, σ.249.
80. Παναγῆ Πούλου, *ὄπ.π.*, σ.50.
81. Ἰ.Βλαχογιάννη, *Ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, τ.Β'*, σ.213.
82. Πρόκειται γιὰ τὸ λόφο τοῦ Φιλοπάππου.
83. Νικ.Καρῶρη, *ὄπ.π.*, σ.143-144.
84. Νικ.Σπηλιάδη, *ὄπ.π.*, τ.Γ', σ.173-174.
85. Κωνστ.Διαμάντη, *Ἀθηναϊκὸν Ἀρχεῖον*, Αθ. 1971, σ.406-407.
86. Τὸν ἀριθμὸ αὐτὸ ἀναφέρουν οἱ περισσότεροι ἀπομνημονευματογράφοι. Κατὰ τὸν Καρῶρη, *ὄπ.π.*, σ.162, «εἰς τὴν Ἐλευσίνα μένει ὁ Βάσος (Μαυροβουινιάτης) μὲ 300 μόνους στρατιώτας, ὅστις δείχνει τὸν πλέον πατριωτικὸν χαρακτήρα εἰς ταῦτα τὰς περιστάσεις».
87. Γ.Ντεγιάννη, *ὄπ.π.*, σ.398-400.
88. Συμπληρῶνω τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ «Σμυρνέϊκου σώματος», δυσανάγνωστο στὸ χεiriόγραφο. Ο Ντεγιάννης, *ὄπ.π.*, σ.398, διάβασε: «85 τὸ Σμυρνέϊκον Σῶμα, ἀρχηγός τούτου Γιάν...». Γιὰ τὸν Καρόγλου βλ. Βασ. Σφυρόερα, *ὄπ.π.*, σ.380, 381.
89. Νικ. Σπηλιάδη, *ὄπ.π.*, τ.Γ', σ.191.
90. Ἡ ἀπάντησις τῶν Δερβενοχωριτῶν δημοσιεύθηκε στὴ «Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος», στίς 4 Δεκεμβρίου 1826, ὅπου ἐπίσης δημοσιεύθηκε καὶ τὸ γράμμα τοῦ Κιουταχί.
91. Στεφ.Παπαδοπούλου, Διονύσιος Βούρβαχης (Denys Bourbaki), ἓνας Γάλλος φιλέλληνας τοῦ 1821 ἑλληνικῆς καταγωγῆς, «*Παρνασσός*», τ.5 (1963) σ.351-352.
92. *Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τ.Γ'*, σ.198.
93. Ἰ.Βλαχογιάννη, *Ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, τ.Β'*, σ.213-214.

95. Σπυρ.Τρικούπη, *δπ.π.*, τ.Δ', σ.79.
96. Χρ.Βυζαντίου, *δπ.π.*, σ.171.
97. 'Ι.Βλαχογιάννη, *'Αρχεῖον του στρατηγοῦ Μακρυγιάννη*, τ.Β', σ.218-219.
98. *'Αρχεῖα 'Ελληνικῆς Παλιγγενεσίας*, τ.Γ', σ.316.
99. *Όπ.π.*, σ.294.
100. Σπυρ.Τρικούπη, *δπ.π.*, τ.Δ', σ. 81.
101. *'Αρχεῖα 'Ελληνικῆς Παλιγγενεσίας*, τ.Γ', σ.352.
102. Κωνστ.Διαμάντη, *'Αρχεῖα Λαζάρου καί Γεωργίου Κουντουριώτη*, τ' Η', Αθ. 1967, σ.144-145.
103. Γ.Τσεβᾶ, *'Ιστορία τῶν Θηβῶν καί τῆς Βοιωτίας ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, τ.Β', Αθ. 1928, σ.228.
104. Η αναφορά δημοσιεύεται ἀπό τον Γ.Ντεγιάννη, *δπ.π.*, σ.407-408.
105. Σπ.Λάμπρου, Σύμμικτα, «*Νέος 'Ελληνομῆμων*», τ.9 (1912), σ.353.
106. Τα σχετικά ἔγγραφα δημοσίευσαν ο Γ.Τσεβᾶς, *δπ.π.*, σ.229-230 καὶ ο 'Αρ.Μεθενίτης, *δπ.π.*, σ.138-141.
107. Για την οργάνωση των Χιλιαρχιῶν στην περιοχή των Μεγάρων καὶ της Ελευσίνας καὶ για τις χιλιαρχίες στις οποίες ἐντάχθηκαν οά Δερβενοχωρίτες (του Κριεζῶτη καὶ του Μαυροβουνιώτη) βλ. 'Αλεξ.Ι.Δεσποτοπούλου, *'Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς 'Ελλάδος*, Αθ. 1954, σ.115-116, 162-164.
108. Για τη συμμετοχή των Κουντουριωτῶν στις μάχες αὐτές σχετικὰ ἔγγραφα δημοσιεύει ο Αρ.Μεθενίτης, *δπ.π.*, σ.142-151.
109. Αρ.Μεθενίτη, *δπ.π.*
110. Ο κατάλογος των Ελευσινίων αὐτῶν αγωνιστῶν σώζεται στα Γενικά 'Αρχεῖα τοῦ Κράτους. 'Αρχεῖον περιόδου Ὁθωνος: 'Αριστεία, φάκ. 275.

Δ'. Η ΕΛΕΥΣΙΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

1. Την αναφορά του Υψηλάντη βλ. Γ.Ντεγιάννη, *δπ.π.*, σ.455-456
2. Νικολάου Κασομούλη, *'Ενθυμήματα στρατιωτικά τῆς 'Επαναστάσεως τῶν 'Ελλήνων*, ἐκδ. Γιάννη Βλαχογιάννη, τ.Γ', Αθ. 1942, σ.58.
3. Βλ. σ. 66.
4. Νικ.Κασομούλη, *δπ.π.*, σ.71
5. «Γενική 'Εφημερίς τῆς 'Ελλάδος» αρ. φ. 34, 12 Μαΐου 1828.

6. Νικ.Κασομούλη, *οπ.π.*, σ.79.
7. Σπυρ.Τρικούπη, *οπ.π.*, σ.213, Νικ.Κασομούλη, *οπ.π.*, σ.83. Ο Καποδίστριας σε επιστολή του προς τον Υψηλάντη, της 31 Μαΐου 1828, προανήγγειλε τη μετάβασή του στην Ελευσίνα: «*Ἐγὼ μελετῶ, καθὼς σᾶς ὑπεσχέθην, νὰ ἐμβιβασθῶ αὖριον τὸ βράδυ ἢ μεθαύριον τὸ ταχὺ ὡς ἐπὶ τὸ μέρος Ἐλευσίνος καὶ Μεγάρων*» (*Ἐπιστολαὶ Ἰ.Ἀ.Καποδίστρια...ἐκδοθεῖσαι παρά Ε.Α. Βετάν... μεταφρασθεῖσαι ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ παρά Μιχαήλ Γ.Σχινᾶ, τ.Β΄*, Αθ. 1841, σ.123). Στη «*Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος*», αρ. φ. 41, τῆς 9 Ιουνίου 1828, διαβάζουμε ὅτι ὁ Καποδίστριας ἐπανήλθε στὸν Πόρο στὶς 5 Ιουνίου.
8. «*Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος*», αρ. φ. 51, 18 Ιουλίου 1828.
9. «*Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος*», αρ. φ. 80, 27 Οκτωβρίου 1828.
10. «*Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος*», αρ. φ. 84, 10 Νοεμβρίου 1828.
11. Βλ. σ. 66.
12. Το κείμενο τῆς προκήρυξης δημοσιεύεται στὴ «*Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος*», αρ. φ. 48, 7 Ιουλίου 1828.
13. Ἡλία Γεωργίου, Τρεῖς ἐκθέσεις τοῦ Γάλλου προξενικοῦ πράκτορος (1828) Ζυσερά ντε Σαιν Ντενίς, «*Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*», τ. 2 (1969-1970), σ.117. Για τὴ δράση τοῦ Γάλλου διπλωμάτη στὴν Ελλάδα βλ. Χαρίκλειας Δημακοπούλου, Antoine de Juchereau de Saint-Denys, Προξενικός πράκτωρ ἐν Ἑλλάδι (1828-1829), «*Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας*», τ.21 (1978), σ.21-58.
14. Ἡλία Γεωργίου, *οπ.π.*, σ.117.
15. Το ἔκτυπο τῆς σφραγίδας ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸ βιβλίο «*Σφραγίδες Ἐλευθερίας, 1821-1832*» (εἰσαγωγή Ι.Κ.Μαζαράκης-Αιινιάν), αρ.759. Βλ. καὶ Μελ. Μπεναρδῆ, *οπ.π.*, σ.152.
16. Γεωργ.Δημακοπούλου, Ὁ Κώδιξ Ψηφισμάτων τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας, Α΄, 1828-1829 «*Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*», τ.14 (1967), σ.49.
17. Μελ.Μπεναρδῆ, *οπ.π.*, σ.149-151.
18. Μελ.Μπεναρδῆ, *οπ.π.*, σ.151-152
19. *Ἐπιστολαὶ Ἰ.Α.Καποδίστρια, τ.Β΄*, σ.340.
20. Μελ.Μπεναρδῆ, *οπ.π.*, σ.153.
21. Μελ.Μπεναρδῆ, *οπ.π.*,
22. Βλ. προηγουμένως σ. 47
23. Κωνστ.Μεταξᾶ, Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (στὴ σειρά «*Απομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ '21*»), Αθ. [1956], σ.167.

24. Μελ.Μπεναρδῆ, *ὄπ.π.*, σ.163-164.
25. Μελ.Μπεναρδῆ, *ὄπ.π.*, σ.156, 157.
26. Ελ.Πρεβελάκη-Φιλ. Γλύτση, *Ἐπιτομαὶ ἐγγράφων τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν*, τ. Α'1, σ. 316-317.
27. Ο παπα-Λευτέρης των Μεγάρων αναφέρεται ἢ υπογράφει σε πολλά ἐγγράφα της εποχῆς. Τον μνημονεύει ἀπὸ το 1816 ὁ Γεώργιος Ψύλλας, *Ἀπομνημονεύματα τοῦ βίου μου* (στη σειρά «Μνημεῖα της Ἑλληνικῆς ἱστορίας» της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), εἰσαγωγή Νικ.Λούρου, ἐκδοσις καὶ σημειώσεις Ελευθ.Γ.Πρεβλάκη) σ.23: «*Εἰς Ἐλευσίνα καὶ Μέγαρον ἐξενίσθη ὑπὸ δυο προκρίτων πολιτῶν. Διευκτέρευσά εἰς τὴν πρώτην κωμόπολιν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ παπα-Γεωργάκη, εἰς Μέγαρον δὲ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ παπα-Ἐλευθερίου, τὸν ὅποιον ἐγνώριζα προσωπικῶς, ὡς μαθητεύοντα πρὸ τινος χρόνου εἰς τὴν Σχολὴν Ντέκα [στην Ἀθήνα], παρὰ τῷ ἱερομονάχῳ Φιλαρέτῳ.*»
28. Μελ.Μπεναρδῆ, *ὄπ.π.*, σ.164-165.
29. Τα στοιχεῖα δημοσιεύονται ἀπὸ τὴν Ἑλ. Μπελιᾶ, Στατιστικά τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους κατὰ τὸ 1830, «*Μνημοσύνη*», τ.7 (1978-1979), σ.307-311.
30. Ἀπ.Δασκαλάκη, *Κείμενα-Πηγαὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Τά περὶ Παιδείας*, τ.Α', Αθ. 1968, σ.657.
31. Ἀπ.Δασκαλάκη, *ὄπ.π.*, τ.Β', Αθ. 1968, σ.775.
32. Ολόκληρο το ἐγγράφο βλ. Ἀπ.Δασκαλάκη, *ὄπ.π.*, τ.Β', σ.775-781.
33. Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ὑπουργεῖον Παιδείας, 1830, φακ. 24.
34. Ἀπ.Δασκαλάκη, *ὄπ.π.*, τ. Γ', Αθ.1968, σ.2038-2040 καὶ Μελ.Μπεναρδῆ, *ὄπ.π.*, σ. 178-182, 193. Δεν εἶναι ὀρθή ἡ ἀποψη τοῦ Τρύφ.Ευαγγελίδη (*Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ.Α', Αθ. 1936, σ.278) ὅτι τὴν ἴδια περίοδο ἰδρύθηκε σχολεῖο στα Κούντουρα.
35. Ἀλέξη Δημαρᾶ, *Ἡ Μεταρρύθμιση πού δέν ἐγίνε (Τεκμήρια ἱστορίας)*, Α', 1821-1894, Αθ. 1973, σ.45-50, ὅπου τα κυριότερα ἀρθρα τοῦ Διατάγματος.
36. «*Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*», φ. 29, 22 Ἰουνίου 1868. Για τὸν πληθυσμὸ της Ἐλευσίνας τὴν εποχὴ αὐτὴ (1870), βλ. Μιχ.Χουλιαράκη, *Γεωγραφικὴ, διοικητικὴ καὶ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος 1821-1971*, τ.Α', Μέρος II, Αθ. 1974, σ.39
37. Για τὴ σύγκρουση των κοτζαμπάσηδων καὶ των οπλαρχηγῶν με τὸν Καποδίστρια βλ. τὸ πρόσφατο βιβλίον τοῦ Χρ.Λούκου. *Ἡ ἀντιπολίτευση κατὰ τοῦ κυβερνήτη Ἰ.Α.Καποδίστρια 1828-1831*, Αθ. 1984, κυρίως στις σ.154-159.
38. Στεφ.Παπαγεωργίου, *Τὸ Ἀρχεῖο Γιαννάκη Ράγκου*, Αθ. 1982, σ.452-453.
39. Χρ.Λούκου, *ὄπ.π.*, σ.224-225, 232, 269.
40. Στεφ.Παπαγεωργίου, *ὄπ.π.*, σ.537-538.
41. Στεφ.Παπαγεωργίου, *ὄπ.π.*, σ.652.
42. Ἀλ.Ρίζου-Ραγκαβῆ, *Ἀπομνημονεύματα*, τ.Α', Αθ. 1894, σ.299. Για τὴν κατάσταση που επικρατοῦσε στὴν περιοχή βλ. *ὄπ.π.*, καὶ σ.296-298.

Ε'. ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑΣ (1833-1882).

1. Για τη διαίρεση του Κράτους σε Νομούς και Επαρχίες στα χρόνια του Όθωνα βλ. Γ.Μάουερ, *Ο Έλληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Χαϊδελέβεργη 1835 (μετάφρ. Όλγας Ρομπάκη, Εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τ.Βουρνά) Αθ. 1976, σ.465 κεξ. Για το νομό Αττικής και Βοιωτίας βλ. σ.469.
2. Νικ.Κασομούλη, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, τ.Γ', σ.497.
3. «*Εφημερίς της Κυβερνήσεως*», αρ.φ. 5, 8 Μαρτίου 1833.
4. M.J.L.Lacour, *Excursions en Grèce pendant l'occupation de la Morée par l'armée française dans les années 1832 et 1833*, Paris, 1834, σ.201.
5. F.X.von Predl, *Erinnerungen aus Griechenland in den Jahren 1833-34*, 35, Würzburg 1836, σ.72-73.
6. Βασ.Τσοκοπούλου, *Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του Έλληνικού Μάντσεστερ*, Αθ. 1984, σ.33-41, όπου πληροφορίες για την οικιστική κατάσταση της πόλης στα πρώτα χρόνια του νεοελληνικού κράτους.
7. Κων. Παπαθανασοπούλου, *Έλληνική έμπορική ναυτιλία (1833-1856)*, Αθ. 1983, σ.58.
8. Κωνστ.Παπαθανασοπούλου, *δπ.π.*, σ.58.
9. «*Εφημερίς της Κυβερνήσεως*», αρ. φ.7, 20 Φεβρουαρίου 1837.
10. Άγγελικής Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, Αθ. 1977, σ.105.
11. Πρακτικά του Συμβουλίου της Αρχαιολογικής Εταιρείας, τ.2, σ.115.
12. Πρακτικά του Συμβουλίου της Αρχαιολογικής Εταιρείας, τ.5, σ.7, 10, 52-53.
13. Πρακτικά του Συμβουλίου της Αρχαιολογικής Εταιρείας, τ.2, σ.114. Για την προσπάθεια συγκέντρωσης και διάσωσης αρχαιοτήτων της Ελευσίνας κατά την Καποδιστριακή περίοδο βλ. Έμμ.Πρωτοψάλτη, *Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων και λοιπών μνημείων της ιστορίας κατά τους χρόνους της Επαναστάσεως και του Καποδίστρια*, Αθ. 1967, σ. 151.
14. Βασ.Τσοκοπούλου, *Πειραιάς*, σ.157.
15. «*Εφημερίς της Κυβερνήσεως*», αρ.φ. 12, 2 Ιουνίου 1842.
16. «*Εφημερίς της Κυβερνήσεως*», αρ.φ. 37, 31 Δεκεμβρίου 1845.
17. «*Εφημερίς της Κυβερνήσεως*», αρ.φ. 5, 4 Φεβρουαρίου 1849
18. Τελωνεία και Υγειονομικοί Σταθμοί ιδρύθηκαν την περίοδο αυτή σε λιμάνια και άλλων περιοχών. Τον κατάλογο των λιμανιών αυτών βλ. στην «*Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*» *δπ.π.*
19. *Γεωγραφία*, εκτεθεισα μέν γαλλιστί υπό Άδριανού Βάλβι, ερμηνευθεΐσα δέ διά χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων υπό Κ.Μ.Κούμα, τ.Γ', Βιέννη 1839, σ.196.
20. Ίακώβου Ρίζου Ραγκαβῆ, *Τά Ἑλληνικά, ἤτοι περιγραφὴ γεωγραφικῆ, ἱστορικῆ,*

ἀρχαιολογική καὶ στατιστική τῆς ἀρχαίας καὶ νέας Ἑλλάδος, τ.Α΄, Αθ. 1853, σ.226.

21. Ἰακ. Ρίζου Ραγκαβῆ, *ὄπ.π.*, σ.344.
22. Ἰακ. Ρίζου Ραγκαβῆ, *ὄπ.π.*,
23. Από παραδρομὴ προφανῶς ο Ἄρ.Μεθενίτης, *ὄπ.π.*, σ.59, τοποθετεῖ τὴ μεταφορὰ τῆς ἐδρας τοῦ Δήμου Ἐλευσίνος στὴ Μάνδρα στα 1861. Στὴν ἀπογραφή τοῦ 1856 ἡ μεταφορὰ εἶχε πραγματοποιηθεῖ (βλ. Μιχ.Χουλιαρᾶκη, *ὄπ.π.*, τ.Α΄, μέρος II, σ.19).
24. Γ.Τσεβᾶ, *Ἱστορία τῶν Θηβῶν*, τ.Β΄, Αθ. 1928, σ.314.
25. Μιχ.Χουλιαρᾶκη, *ὄπ.π.*, σ.28.
26. Ἰακ. Ρίζου Ραγκαβῆ, *ὄπ.π.*, σ.344.
27. Μιχ.Χουλιαρᾶκη, *ὄπ.π.*, σ.51.
28. Emile Burnouf, *D' Athènes à Corinthe*. Extrait des «Nouvelles de voyages», Paris 1856, σ.18-19.
29. Fr.Lenormant. *Monographie de la voie sacrée*, τ. I, Paris 1864, σ.398.
30. Ο ἰταλικὸς αὐτὸς ὅρος (alla banda) χρησιμοποιήθηκε τὸν 18ο αἰῶνα γιὰ νὰ δηλώσει τὶς λαφυραγωγίες καὶ τὶς καταστροφές τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκαλβανούς. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἀναφέρεται στὴν περίοδο τῶν Ορλωφικῶν (1770).
31. Fr.Lenormant, *ὄπ.π.*, σ.399.
32. Γιὰ τὴ συνάντηση τοῦ Ψύλλα με τὸν ἱερέα τῆς Ἐλευσίνας βλ. καὶ σ. 169, σημ. 27.
33. Καμιὰ ἄλλη μαρτυρία γιὰ μετανάστευση ἀπὸ τὴν Ἑπειρὸ στὴν Ἀττικὴ δὲν μπόρεσα νὰ ἐπισημάνω σ' αὐτὴ τὴν περίοδο.
34. Fr.Lenormant, *ὄπ.π.*, σ.399.
35. Τὴν πληροφορία οφείλω στὸν νέο συνάδελφο κ. Κώστα Λάππα, ποὺ ἐκπονεῖ διδακτορικὴ διατριβὴ γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
36. Αποσπάσματα τοῦ κειμένου αὐτοῦ, ποὺ σώζεται στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (Ἀρχεῖο Δραγούμη), δημοσίευσε ο Ἄρ.Μεθενίτης, *ὄπ.π.*, σ.72-75.
37. Ἄρ.Μεθενίτη, *ὄπ.π.*, σ.73.
38. Περιγραφή τοῦ φυλλαδίου βλ. Δ.Γκίνη-Β.Μέξα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1862*, τ.Β΄, Αθ. 1931, σ.77, ἀρ.3784.
39. Ἄρ.Μεθενίτη, *ὄπ.π.*, σ.75.
40. Δ.Γκίνη-Β.Μέξα, *ὄπ.π.*, τ.Β΄, σ.389, ἀρ.6057.
41. «*Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*», ἀρ.φ. 22, τῆς 20 Ἰουνίου 1861.
42. «*Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*», ἀρ. φ.57, τῆς 9 Δεκεμβρίου 1868.
43. Γιὰ τὴ ληστεία κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ βλ. Γιάννη Κολιοπούλου, *Ληστές, Ἡ Κεντρικὴ Ἑλλάδα στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1979, ὅπου καὶ ἀναφορές γιὰ τὴν περιοχή τῆς Ἀττικῆς. Εἰδικὰ γιὰ τὴ ληστεία στὴ Μεγαρίδα βλ. Μελ. Μπεναρδῆ, *ὄπ.π.*, σ.229-236.

44. 'Αρ.Μεθενίτη, *δπ.π.*, σ.63-67, όπου και τοπικές παραδόσεις για επιδρομές ληστών.
45. Μιλτ.Σειζάνη, *'Η πολιτική τῆς 'Ελλάδος καί ἡ 'Επανάστασις τοῦ 1878 ἐν Μακεδονίᾳ, 'Ηπειρῶ καί Θεσσαλίᾳ*, Αθ. 1878, σ.236 κεξ., και 'Αρ.Μεθενίτη, *δπ.π.*, σ.83.
46. 'Αρχεῖον Στεφάνου Νικ.Δραγοῦμη, *'Ανέκδοτα Ἐγγραφα γιά τήν 'Επανάσταση τοῦ 1878 στή Μακεδονία*. Εισαγωγή και επιμέλεια Ἰωάν.Νοτάρη, Θεσσαλονίκη 1966, σ.147.
47. 'Αρχεῖον Στεφ.Δραγοῦμη, σ.147.
48. 'Αρχεῖον Στεφ.Δραγοῦμη, σ.136-140, όπου δημοσιεύεται ο κατάλογος ὄλων των εθελοντών.

ΣΤ'. ΑΠΟ ΤΑ ΧΩΡΑΦΙΑ ΣΤΑ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ

1. Λευτ.Παπαγιαννάκη, *Οἱ 'Ελληνικοὶ Σιδηρόδρομοι (1882-1910), Γεωπολιτικές, οικονομικές καί κοινωνικές διαστάσεις*, Αθ. 1982, σ.99.
2. 'Ετήσιον πολιτειακόν οικονομικόν καί στατιστικόν 'Ημερολόγιον 1890, Αθ., 1889, σ.332, 'Αρ.Μεθενίτη, *δπ.π.*, σ.85.
3. Τα στοιχεία αντῶ από έντυπο πίνακα του τέλους του περασμένου αιώνα με τίτλο «Τά ἐν 'Ελλάδι σαπωνοποιεῖα» που μου υπέδειξε ο φίλος κ. Παν.Παπουτσάνης.
4. "Οπ.π.
5. "Οπ.π.
6. 'Επαμεινώνδας Χαρίλαος, *Φόρος τιμῆς τοῦ 'Εμπορικοῦ καί Βιομηχανικοῦ 'Επιμελητηρίου 'Αθηνῶν*, Αθ. 1964, σ.12.
7. Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Η μεταποίηση (Βιοτεχνία-βιομηχανία) μετά την Επανάσταση του 1821 (στο συλλογικό ἔργο «'Ελλάδα, 'Ιστορία καί Πολιτισμός» ἐκδ. Μαλλιάρη Αθ. 1982), σ.126.*
8. 'Ετήσιον πολιτειακόν... 'Ημερολόγιον 1890, σ.332.
9. 'Επαμεινώνδας Χαρίλαος, σ.11-12.
10. Λευτ.Παπαγιαννάκη, *δπ.π.*, σ.59.
11. 'Ιακ.Χ.Δραγάτη, 'Εκδρομή εἰς 'Ελευσίνα, «'Εβδομάς», τ.Α' (1884), σ.14
12. 'Επαμεινώνδας Χαρίλαος, σ.12.
13. *Τα ἐν 'Ελλάδι σαπωνοποιεῖα* δπ. π.
14. 'Επαμεινώνδας Χαρίλαος, *δπ.π.*
15. Τα στοιχεία αντῶ από το βιβλίο του Γεωργ.'Αναστασοπούλου, *'Ιστορία της 'Ελληνικῆς Βιομηχανίας*, τ.Β', Αθ.1947, σ.828, 1027.
16. Γ.'Αναστασοπούλου, *δπ.π.*

17. Στατιστικά 'Αποτελέσματα τής Γενικής 'Απογραφής τοῦ πληθυσμοῦ κατά τήν 27 'Οκτωβρίου 1907, τ.Α', Αθ. 1909, σ.43. Υπήρχε επίσης από το 1907 βιοτεχνία κατασκευής βαρελιών στην Ελευσίνα με εισαγόμενες πρώτες ύλες («'Εφημερίς τής Κυβερνήσεως», 15 Ιουνίου 1907, αρ. φ. 115).
18. Γ.Μοναχολιά, 'Η 'Ελευσίνα τοῦ χθές καί τοῦ σήμερα, Ελευσίνα 1982, σ.267.
19. 'Ιακ.Χ.Δραγάτη, ὄπ.π., σ.13-14.
20. 'Ιακ.Χ.Δραγάτη, ὄπ.π., σ.14.
21. 'Αρ.Μεθενίτη, ὄπ.π., σ.100-101.
22. 'Ετήσιον πολιτειακόν 'Ημερολόγιον, σ.196.
23. Στατιστικά 'Αποτελέσματα 'Απογραφής 1907, τ.Α', σ.123.
24. Στατιστικά 'Αποτελέσματα 'Απογραφής 1907, τ.Β', σ.10.
25. Τα στοιχεία μου παραχώρησε ο κ. Κώστας Λάμπας.
26. 'Αρ.Μεθενίτη, ὄπ.π., σ.96 κεξ.
27. «'Εφημερίς τής Κυβερνήσεως», 31 Αυγούστου 1912, αρ. φ. 262.
28. Μιχ.Χουλιαράκη, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις τής 'Ελλάδος 1821-1971, τ.Β', Αθ. 1975, σ.1-2.
29. 'Αρ.Μεθενίτη, ὄπ.π., σ.125-126.
30. 'Αρ.Μεθενίτη, ὄπ.π., σ.127.
31. 'Αρ.Μεθενίτη, ὄπ.π.
32. 'Αρ.Μεθενίτη, ὄπ.π.
33. Γεωργ.'Αναστασοπούλου, ὄπ.π., τ.Β', σ.1024.
34. Βλ.Πίνακα πληθυσμοῦ τής Ελευσίνας στη σ. 86 του βιβλίου.
35. 'Αρ.Μεθενίτη, ὄπ.π., σ.130-131.
36. 'Αρ.Μεθενίτη, ὄπ.π., σ.133.
37. 'Αρ.Μεθενίτη, ὄπ.π., σ.134-135.
38. «'Εφημερίς τής Κυβερνήσεως» τεύχ. Α', αρ.65, 19 Φεβρουαρίου 1926.
39. Βιβλίον Πρακτικῶν Κοινοτικού Συμβουλίου Ελευσίνος, Συνεδρία τής 29 Φεβρουαρίου 1932.
40. Βιβλίον Πρακτικῶν Κοινοτικού Συμβουλίου Ελευσίνος, Συνεδρία τής 11 Σεπτεμβρίου 1931.
41. Βλ.προηγούμενος, σ. 96.
42. Στατιστικά 'Αποτελέσματα τής 'Απογραφής τοῦ Πληθυσμοῦ τής 'Ελλάδος τής 15-16 Μαΐου 1928, τ.ΙΙΙ, Επαγγέλματα, Αθ. 1932, σ.200.
43. Τα στοιχεία αντῶ από την εφ. «Καθημερινή» τής 6 Μαρτίου 1929, όπου η σχετική με την απεργία των εργατῶν τής Ελευσίνας ειδησεογραφία, για την οποία βλ. στις επόμενες σελίδες.
44. Εφ. «Καθημερινή». 6 Μαρτίου 1929.

45. Γεωργ.Μοναχολιά, *οπ.π.*, σ.267.
46. Εφ. «Καθημερινή», 6 Μαρτίου 1929.
47. Τη μαγνητοφωνημένη περιγραφή από τον Μυρ. Γκέκα έθεσε στη διάθεσή μου ο Δήμος Ελευσίνος. Οι πληροφορίες του Γκέκα συμφωνούν στα περισσότερα σημεία με την ειδησεογραφία των εφημερίδων της εποχής. Στις επόμενες παραπομπές αναφέρεται: Γκέκα, *'Αφήγηση*.
48. Για τις απεργίες των ετών 1908-1918 βλ. Γιάννη Κορδάτου, *'Ιστορία του έλληνικού εργατικού κινήματος*, Αθ. 1972 (έκδ. γ'), σ.184-205.
49. Εφ. «Ριζοσπάστης», 6 Μαρτίου 1929, εφ. «Καθημερινή», 6 Μαρτίου 1929, και εφ. «'Ελεύθερον Βήμα», 6 Μαρτίου 1929.
50. Εφ. «Ριζοσπάστης» και «'Ελεύθερον Βήμα», *οπ.π.*
51. Εφ. «Ριζοσπάστης», *οπ.π.*, και Γκέκα *'Αφήγηση*. Κατά το «'Ελεύθερον Βήμα» οι απεργοί ήταν περίπου 1500.
52. Εφ. «Καθημερινή», *οπ.π.*,
53. Κατά τον Γκέκα, *'Αφήγηση*, «την ημέρα που άρχισε η απεργία ήμουν επικεφαλής ομάδας στον «Κρόνο», όπου είχαμε πληροφορία ότι υπήρχαν από τό βράδι απεργοσπάστες».
54. Εφ. «Καθημερινή» και «'Ελεύθερον Βήμα», *οπ.π.*, και Γκέκα, *Αφήγηση*.
55. Εφ. «Ριζοσπάστης», *οπ.π.*, Ο Γκέκας, *'Αφήγηση*, αναφέρει ως συλληφθέντες και τους Θεμιστοκλή Φράγκο και Ηλιόπουλο, μέλη του συμβουλίου της Ένωσης εργατών.
56. Εφ. «Καθημερινή», *οπ.π.*. Κατά την εφ. «'Ελεύθερον Βήμα» τους πυροβολισμούς δεν διέταξε ο Κικιρής: άρχισαν από χωροφύλακες, που παρασύρθηκαν από την έξαψη της στιγμής.
57. Κατά τον Γκέκα, *'Αφήγηση*, ο Μιχαήλος ήταν ελεύθερος εργάτης.
58. Φωτοτυπία της ληξιαρχικής πράξης του θανάτου του Μιχαήλου βλ. στη σ. 103.
59. Εφ. «Ριζοσπάστης» και «Καθημερινή», *οπ.π.*
60. Εφ. «Καθημερινή», 7 Μαρτίου 1929.
61. Εφ. «Καθημερινή», *οπ.π.*
62. Κατά την «Καθημερινή» της 16 Μαρτίου 1929 η απεργία είχε λυθεί την προηγούμενη μέρα. Ο «Ριζοσπάστης» αναφέρει τη λύση της απεργίας στο φύλλο του της 19 Μαρτίου 1929.
63. *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 'Οκτωβρίου 1940*, Αθ. 1950, σ.77.
64. Βιβλίου Πρακτικών κοινοτικού Συμβουλίου Ελευσίνος, συνεδρία της 27 Αυγούστου 1931.
65. Βιβλίου Πρακτικών, συνεδρία της 29 Μαΐου 1931.
66. Βιβλίου Πρακτικών, συνεδρία της 11 Νοεμβρίου 1932.

67. Εφ. «Καθημερινή», 15 Μαρτίου 1929.
68. Γεωργ.Μοναχολιά, *οπ.π.*, σ.
69. Βιβλίο Πρακτικών, συνεδρία 7 Αυγούστου 1935. Ο Θανατουλόπουλος με απόφαση του Κοινοτικού συμβουλίου ανακηρύχθηκε αργότερα ευεργέτης της Ελευσίνας.
70. 'Αρ.Μεθενίτη, *οπ.π.*, σ. 132-133.
71. Βιβλίο Πρακτικών, συνεδρία 25 Αυγούστου 1934.
72. Για τις παραστάσεις του Θεάτρου Σκιών στην Ελευσίνα βλ. Σ.Σπαθάρη 'Απομνημονεύματα καί ή τέχνη του Καραγκιόζη, Αθ. 1960, σ.37, 40. Για την παράσταση του έργου «Αθανασόπουλος», την πληροφορία οφείλω στον κ.Ευγένιο Σπαθάρη. Ο 'Αρ.Μεθενίτης, *οπ.π.*, σ.101, τοποθετεί την παρουσία του Σπαθάρη στην Ελευσίνα στην πρώτη δεκαετία του αιώνα. Ίσως πρόκειται για άλλον καραγκιοζοπαίκτη, αφού ο Σπαθάρης δεν είχε ακόμα εμφανισθεί.
73. Βιβλίο Πρακτικών, συνεδρία 25 Αυγούστου 1934.
74. Βιβλίο Πρακτικών, συνεδρία 28 Μαρτίου 1936.
75. Την πληροφορία οφείλω στον ίδιο: στο χώρο του Ιερού με πρωτοβουλία του εμφανίσθηκαν τότε δυο χορευτικά συγκροτήματα.
76. Βλ. το άρθρο του Μανόλη Ρούνη, Ο "Άγγελος Σικελιανός, ποιητής και 'Οραματιστής, «'Ελληνική 'Ανεξαρτησία», τεύχος 60 (1977), σ.390-391. Οι ομιλίες του Σικελιανού δημοσιεύθηκαν στο περ. «Τά Νέα Γράμματα», χρόνος Β' (1936), σ.45-63, 134-148, 237-251.
- 76α. "Άγγελου Σικελιανού, 'Η 'Ελευσίνα Διαθήκη, 'Ομιλία τρίτη, *οπ.π.*, σ.146-147.
- 76β. "Άγγελου Σικελιανού, *Γράμματα στην "Αννα*. Πρόλογος "Αννας Σικελιανού, Αθ. 1980, σ.25.
77. Το αναφέρει ο Μύρων Γκέκας στη μαγνητοφωνημένη αφήγησή του. Λεπτομέρειες για τη δράση του Ζαχαριάδη στην Ελευσίνα δεν μπόρεσα να εξακριβώσω.
78. Εφ. «Καθημερινή», 14 Μαΐου 1936.
79. Βιβλίο Πρακτικών, Συνεδρία 25 Σεπτεμβρίου 1936.
80. Βιβλίο Πρακτικών, Συνεδρία 23 Ιουνίου 1937.
81. Βιβλίο Πρακτικών, Συνεδρία 30 Ιουλίου 1937.
82. Βιβλίο Πρακτικών, Συνεδρία 4 Αυγούστου 1937.
83. Βιβλίο Πρακτικών, Συνεδρία 23 Νοεμβρίου 1937. Ο Μεταξάς στο «Ημερολόγιο» του τ. Δ', Αθ. 1960, σ. 285 σημειώνει στις 9 Νοεμβρίου 1937: «*Χθές βράδυ έγύρισα από την Πελοπόννησον καί τάς Πάτρας. 'Ο λαός είναι μαζί μου. 'Ο Θεός βοηθός*».
84. Βιβλίο Πρακτικών, Συνεδρία 1 Αυγούστου 1939.
85. Βιβλίο Πρακτικών, Συνεδρία 28 Ιουνίου 1938.

Ζ'. ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

1. Γενικόν Επιτελείον Στρατού. *Ὁ ἑλληνοϊταλικός πόλεμος (1940-1941). Ἡ Ἰταλική Ἐισβολή (28 Ὀκτωβρίου μέχρι 13 Νοεμβρίου 1940)*, Αθ. 1960, σ.252, 253.
2. Γενικόν Επιτελείον Στρατού. *Ἐλληνοϊταλικός πόλεμος 1940-1941. Χειμεριναί ἐπιθέσεις- Ἰταλική ἐπίθεσις Μαρτίου (7 Ἰανουαρίου-26 Μαρτίου 1941)*, Αθ. 1966, σ.162
3. Ὡπ.π., σ.162.
- 3α. Ἀρχεῖα Δήμου Ἐλευσίνος.
4. Γενικόν Επιτελείον Στρατού. *Τό τέλος μιᾶς ἐποποιΐας. Ἀπρίλιος 1941*, Αθ. 1959, σ.250-251.
5. Ὡπ.π., σ.250-251.
6. Βαγγέλη Π.Λιάπη, *Ἀντίστασις: Ἐλευσίνα 1941-1944, Πρῶτο τεῦχος*, Αθ. 1975, σ.32-33.
7. Βαγγ.Λιάπη, *ὄπ.π.*, σ.33.
8. Γ.Μοναχολιᾶ, *Ἡ Ἐλευσίνα*, σ.319.
9. Βιβλίον Πρακτικῶν Συμβουλίου, Συνεδρία 27 Ἰουνίου 1941.
10. Βιβλίον Πρακτικῶν Συμβουλίου, Συνεδρία 31 Ἰουλίου 1941. Ἡ διαταγή της Νομαρχίας Ἀττικής ἐκδόθηκε στις 14 Μαΐου 1941.
11. Βλ. Πίνακα τιμῶν γεωργικῶν προϊόντων στη σ. 116.
12. Γ.Μοναχολιᾶ, *ὄπ.π.*, σ.312.
13. Τα στοιχεία για τις ημερομηνίες των βομβαρδισμῶν και τον ἀριθμὸ των νεκρῶν ἀντῶ ἀπὸ τα Ληξιαρχικὰ βιβλία θανάτων του Δήμου και ἀπὸ προφορικές πληροφορίες.
14. Κ.Α.Αλεξανδρῆ, *Τὸ ναυτικόν μας κατὰ τὴν πολεμικὴν περίοδον 1941-1945*, Αθ. 1952, σ.120. Για τὴ δράση του υποβρυχίου «Κατσώνης» και του κυβερνήτη του Βασίλη Λάσκου βλ. το ωραῖο βιβλίον του ὑπάρχου του πλοίου κατὰ τὴ διάρκειαν του πολέμου Ηλ.Τσουκαλά. *Ὑποβρύχιον Υ1*, Αθήνα 1971². Ἀπόφασις του Δημοτικῶν Συμβουλίου Ἐλευσίνος (τῆς 1 Ἰουνίου 1965) για ἀνέγερση ἀνδριάντος του Βασίλη Λάσκου πραγματοποιήθηκε τὸ 1985 και τα ἀποκαλυπτήριά του ἐγέναν στις 14 Ἰουλίου 1985.
15. Γκέκα, *Ἀφήγησις*.
16. Βαγγ.Λιάπη, *ὄπ.π.*, σ.62-63.
17. Τις πληροφορίες οφείλω σε ἀντάρτες του ΕΛΑΣ. Ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ στοιχεία που παρέχουν ο Γ.Μπουτσίνης (Νικήτας), *Τὸ ἀντάρτικο στὴν Ἀττικὴ, 1941-1944*, Αθήνα 1979, σ.272-273 και ο Δημ.Δημητρίου (Νίκηφόρος), *Ἀντάρτης στὰ βουνὰ τῆς Ρούμελης. Χρονικὸ 1940-44. τ.Γ'*, Αθήνα 1965, σ.57 κεξ.
18. Γ.Μπουτσίνη, *ὄπ.π.*, σ.260.
19. Ψευδώνυμο του Ἐλευσίνιου ἀντισυνταγματάρχη Γεωργίου Ρήγου. Για τὴν ἐνταξί του στον ΕΛΑΣ βλ. Γ.Μπουτσίνη, *ὄπ.π.*, σ.204-207 και Χρυσοστόμου

- Πέπα, Οι τριήμερες μάχες στα Δερβενοχώρια, περ. «*Εθνική Αντίσταση*», τεύχ. 36, Δεκέμβρ. 1983, σ.10-11.
20. Λεπτομερέστατα περιγράφεται η μάχη των Δερβενοχωριών από τους Γ.Μπουτσίνη, *δπ.π.*, σ.215-255, Φοίβο Ν.Γρηγοριάδη, *Τό Αντάρτικο, ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ-ΕΚΚΑ (5/42)*, τ.Δ', Αθ. 1964, σ.353-370, Χ.Δερβενοχωριτή. Οι μάχες των Δερβενοχωριών, περ. «*Εθνική Αντίσταση*», τεύχ. 17, Νοέμβρ. 1978, σ.33-38, Χρυσ. Πέπα, Οι τριήμερες μάχες στα Δερβενοχώρια (16, 17 και 18 Οχτώβρη 1943), περ. «*Εθνική Αντίσταση*» τεύχ.38, Δεκέμβρ. 1983, σ.8-17. Από τη μάχη αυτή εμπνεύστηκε ο Αιμίλιος Βεάκης το ποίημά του *Δερβενοχώρια, Αντάρτες και χωριάτες στον Άγωνα για τή Λευτεριά*, Αθήνα 1945 (8ο, σ.1-38).
- 20α.Γ.Μπουτσίνη, *δπ.π.*, σ.206.
21. Χρυσ.Πέπα, *δπ.π.*, σ.12-14, Γ.Μπουτσίνη, *δπ.π.*, σ.241-242.
22. Τις πληροφορίες αυτές έθεσε στη διάθεσή μου ο φίλος καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης κ.Χάγκεν Φλάϊσερ. Προέρχονται από το Γερμανικό Στρατιωτικό Αρχείο του Φράϊμπουργ (Militararchiv Freiburg) φάκ. 44058/4, φύλλο 337, όπου έκθεση του LXVIII Σώματος Στρατού και έκθεση μάχης με ημερομηνία 20 Οκτωβρίου 1943 από τον διοικητή του 2ου Τάγματος του 21ου Συντάγματος Αεροπόρων «Κυνηγών».
23. Hermann Franz, *Gebirgsjäger der Polizei, 1942-1945*, Bad Nauheim: Podzum, 1963.
24. Η.Franz, *δπ.π.*, σ.108-109.
25. Λεπτομέρειες για το «μπλόκο» αυτό βλ. στο βιβλίο του Βαγγ.Λιάπη *Αντίσταση, Έλευσίνα*, σ.104-115.

Η'. Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΑΓΩΝΕΣ ΚΙ ΕΛΠΙΔΕΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΖΩΗ

1. Δημ.Δημητρίου (Νικηφόρου), *δπ.π.*, τ. Γ', σ. 330.
2. Ολόκληρο το κείμενο της «Πράξεως εγκαταστάσεως» της «Προσωρινής Διοικητικής Επιτροπής» περιλαμβάνεται στο Πρακτικό της 13 Οκτωβρίου 1944 του Δήμου Ελευσίνος.
3. Πρακτικό Προσωρινής Διοικητικής Επιτροπής της 11 Δεκεμβρίου 1944.
4. Πρακτικό Προσωρινής Διοικητικής Επιτροπής της 11 Δεκεμβρίου 1944
5. Πρακτικό Προσωρινής Διοικητικής Επιτροπής της 21 Δεκεμβρίου 1944.
6. Πρακτικά Προσωρινής Διοικητικής Επιτροπής της 19 και 22 Δεκεμβρίου 1944.
7. Πρακτικό Προσωρινής Διοικητικής Επιτροπής της 22 Δεκεμβρίου 1944.
8. Πρακτικό Προσωρινής Διοικητικής Επιτροπής της 7 Ιανουαρίου 1945.
9. Πρακτικό Προσωρινής Διοικητικής Επιτροπής της 9 Ιανουαρίου 1945.

10. Τα Αρχεία της πρώτης περιόδου του Εργατικού Κέντρου Ελευσίνας έχουν χαθεί και οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από μαρτυρίες παλιών συνδικαλιστών της πόλης.
11. Βλέπε τον Πίνακα πληθυσμού της Ελευσίνας στη σ. 86 του βιβλίου.
12. Πρακτικό του Δημοτικού Συμβουλίου Ελευσίνας της 14 Μαρτίου 1973.
13. Απόσπασμα του κειμένου της έκθεσης δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «*Δημοτικά Νέα Ελευσίνας*» αρ. 9, Απριλίου 1984.
14. Τα στοιχεία προέρχονται από έρευνά μου στο Αρχείο του Δήμου Ελευσίνας.
15. Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «*Δημοτικά Νέα Ελευσίνας*», αρ. 11, Ιουνίου 1984.
16. Άγγελου Σικελιανού, Ελευσίνα Διαθήκη, «*Τα Νέα Γράμματα*» τ. 2 (1936), σ. 146.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Α'. ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ

Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους. Ἀρχεῖον Ὀθωνος. Ἀριστεία.
Ἀρχεῖα Κοινότητος καὶ Δήμου Ἐλευσίνος
Ληξιαρχικά βιβλία Δήμου Ἐλευσίνος.

Β'. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ (Ἐκδοση Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων) τ.Α'-ΙΔ', Ἀθῆναι 1971-1981.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΗΛΙΑ. Τρεῖς ἐκθέσεις τοῦ Γάλλου προξενικοῦ πράκτορος (1828) Ζυσερώ ντε Σαιν Ντενίς, «Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν», τ.2 (1969-1970), σ. 113-138.

ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ ΑΠ.. Κείμενα-Πηγαί τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Τά περὶ Παιδείας, τ.Α'-Γ', Ἀθῆναι 1968.

ΔΙΑΜΑΝΤΗ ΚΩΝΣΤ.. Ἀρχεῖα Λαζάρου καὶ Γεωργίου Κουντουριώτη, τ'Η', Ἀθῆναι 1967.

ΔΙΑΜΑΝΤΗ ΚΩΝΣΤ.. Ἀθηναϊκόν Ἀρχεῖον, Ἀθῆναι 1971.

ΔΡΑΓΟΥΜΗ ΝΙΚ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ. Ἀρχεῖον. (Ἀνέκδοτα ἐγγραφα γιὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία) Εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια Ἰωάν.Νοτάρη, Θεσσαλονίκη 1966.

ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜ. Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τ.Β', Ἀθῆναι 1890.

ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Ἐπιστολαί... ἐκδοθεῖσαι παρὰ Ε.Α. Βετάν... μεταφρασθεῖσαι ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ παρὰ Μιχαήλ. Γ.Σχινᾶ, τ.Β', Ἀθῆναι 1841.

ΛΑΜΠΡΟΥ ΣΠΥΡ.-ΑΜΑΝΤΟΥ ΚΩΝΣΤ.. Βραχέα Χρονικά («Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ.Α', τεῦχος ΙΙ), Ἀθῆναι 1932.

ΛΙΓΝΟΥ ΑΝΤ.. Ἀρχεῖον Κοινότητος Ὑδρας, τ.Ζ'-Θ', Πειραιεύς 1926-1928.

ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΥ ΙΩΑΝ.. Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Ἀρχεῖον Π. Σέκερη. Ἀθῆναι 1967.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΕΦ.. Το Ἀρχεῖο Γιαννάκη Ράγκου, Ἀθήνα 1982.

ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ ΕΛ.-ΓΛΥΤΣΗ Φ., Ἐπιτομαὶ ἐγγράφων τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, Γενικὴ Ἀλληλογραφία, Ἑλλάς («Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ.Θ') Ἀθῆναι 1975.

ΠΡΩΤΟΦΑΛΤΗ ΕΜΜ.. Ἱστορικά ἐγγραφα περὶ ἀρχαιοτήτων καὶ λοιπῶν μνημείων τῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια, Ἀθῆναι 1967.

Γ'. ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

- ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ. 'Ιστορία τῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν-Ἐπανάστασιν ἐκστρατειῶν καὶ μαχῶν, ὧν συμμετέσχεν ὁ τακτικὸς στρατός, ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1833 (ανατύπωση στη σειρά «Απομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ '21», ἐπιμέλεια Ἐμμ.Πρωτοψάλτη) Ἀθήναι 1956.
- ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ν.ΔΗΜ. (ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ). Αντάρτης στα βουνά της Ρούμελης (Χρονικό 1940-44), τόμος Γ', Ἀθήνα 1965.
- ΕΥΜΟΡΦΟΠΟΥΛΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ. Ἀπομνημονεύματα (στη σειρά «Απομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ '21» εἰσαγωγή Ἐμμ.Πρωτοψάλτη) Ἀθήναι 1957.
- ΚΑΡΩΡΗ ΝΙΚ. Ἡμερολόγιον πολιορκίας Ἀθηνῶν, 29 Ἰουνίου 1826- 11 Ἀπριλίου 1827 (στη σειρά «Απομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ '21» ἐπιμέλεια Ἐμμ. Πρωτοψάλτη), Ἀθήναι 1957.
- ΚΑΣΟΜΟΥΛΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ. Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, ἐκδ. Γιάννη Βλαχογιάννη, τ.Γ', Ἀθήναι 1942.
- ΛΙΑΠΗ ΒΑΓΓΕΛΗ. Αντίσταση. Ἐλευσίνα 1941-44, τεύχος πρώτο, Ἀθήνα 1975.
- ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ στρατηγοῦ Ἀρχεῖον, ἐκδοσις Ἰ.Βλαχογιάννη. τ. Β', Ἀθήναι 1907.
- ΜΕΤΑΞΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ. Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως (στη σειρά «Απομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ '21», ἐπιμέλεια Ἐμμ. Πρωτοψάλτη) Ἀθήναι 1956.
- ΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΑΓΗ. Ἡμερολόγια πολιορκίας Ἀθηνῶν, 9 Ἰουνίου-8 Αὐγούστου 1826 (στη σειρά «Απομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ '21», ἐπιμέλεια Ἐμμ. Πρωτοψάλτη) Ἀθήναι 1957.
- ΡΑΓΚΑΒΗ-ΡΙΖΟΥ ΑΛΞΕ. Ἀπομνημονεύματα, τ.Α', Ἀθήναι 1894.
- ΣΠΗΛΙΑΔΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ. Ἀπομνημονεύματα, τ.Γ', Ἀθήναι 1857 (ανατύπωση φωτοτυπική Παν.Χριστοπούλου) Ἀθήναι 1975.
- ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ. Δοκίμιον Ἱστορικόν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, τ.Α'-Δ', Ἀθήναι 1859-1861.
- ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ἢ ΦΩΤΑΚΟΥ ΦΩΠΙΟΥ. Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, τ.Α', Ἀθήναι 1889.
- ΨΥΛΛΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ. Ἀπομνημονεύματα τοῦ βίου μου (στη σειρά «Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), Εἰσαγωγή Νικ.Λούρου, ἐκδοσις καὶ σημειώσεις Ἐλευθ.Γ.Πρεβελάκη), Ἀθήναι 1978.

Δ'. ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

- BURNOUF, EMILE. D'Athènes à Corinthe. Extrait des «Nouvelles de voyages», Paris 1856.
- GRAVIERE, DE LA. JURIEU. La station du Levant, τ.Ι', Paris 1876.
- CHANDLER, RICH.. Travels in Greece, Oxford 1776.

- CHATEAUBRIAND, FRANCOIS-RENÉ, Itineraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris en allant par la Grèce, Paris 1811.
- CHESNEAU, JEAN, Le voyage de Monsieur d' Aramon (στη σειρά «Recueil de Voyages», τ. VIII), Paris 1887.
- DODWELL, EDWARD, A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805, and 1806, τ.Ι, London 1819.
- FRANZ, HERMANN, Gebirgsjäger der Polizei, 1942-1945, Bad Nauheim: Podzun 1963.
- HOBHOUSE, J.C., A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810, London 1813.
- JUDEICH, W., Athen im Jahre 1395 nach der Beschreibung des Niccolo da Martoni, «Mittheilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung», τ.22 (1897) σ.430-431.
- LACOUR, M.J.L., Excursions en Grèce pendant l'occupation de la Morée par l'armée française dans les années 1832 et 1833, Paris 1834.
- POCOCKE, R., A description of the East and some other Countries, τ.ΙΙ, 2, London 1745.
- PREDL, VON, F.X., Erinnerungen aus Griechenland in den Jahren 1833-34, Würzburg 1836.
- POUQUEVILLE, FR., Voyage dans la Grèce, τ.ΙV, Paris 1820.
- SCROFANI, XAVIER, Voyage en Grèce fait en 1794 et 1795, Paris-Strasbourg 1801.
- SPON, J.-WELER, G., Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait aux années 1675 et 1676, τ.ΙΙ, A la Haye 1724.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

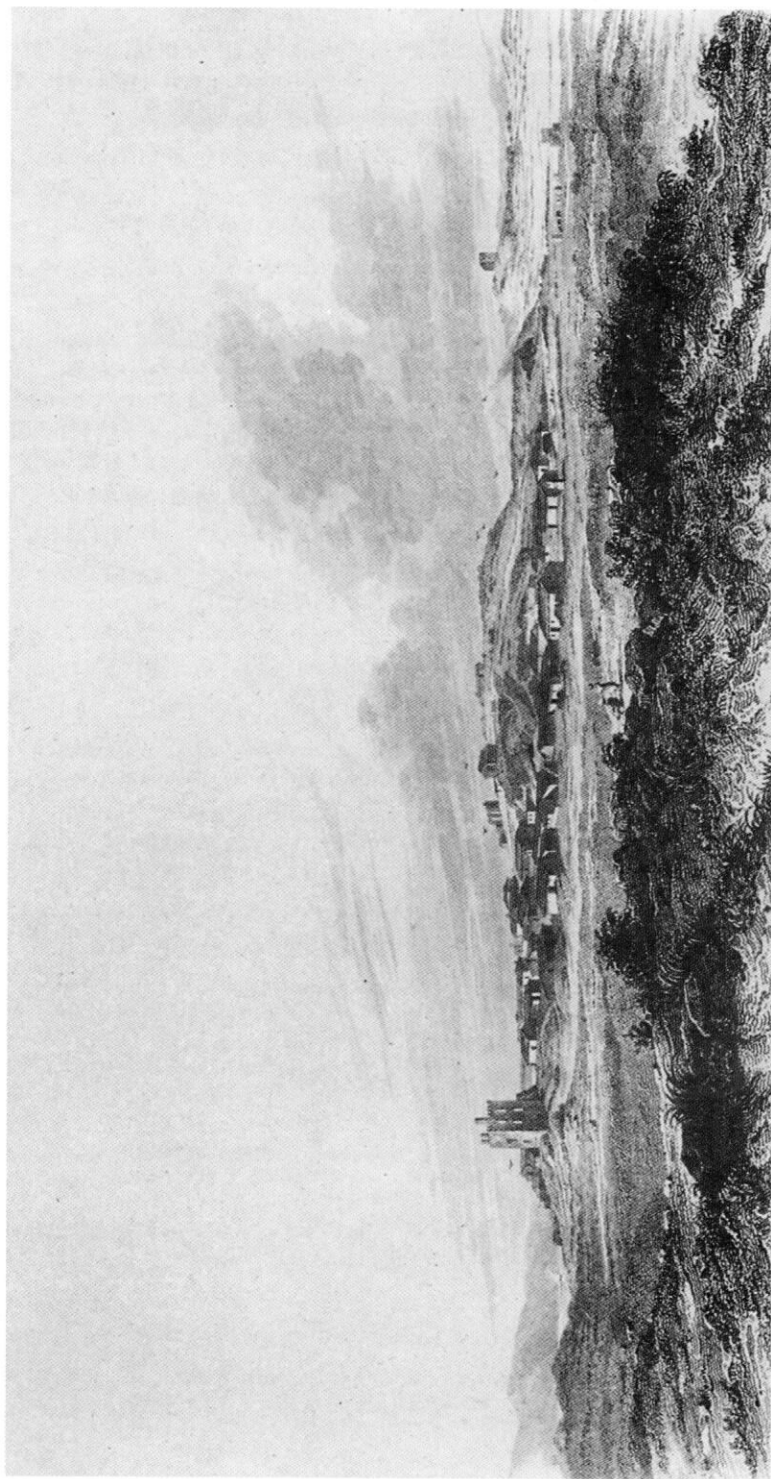
- AHRWEILER, HEL, Byzance et la mer, La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles, Paris 1966.
- ΑΜΑΝΤΟΥ ΚΩΝΣΤ. Οί προνομιακοί όρισμοί του Μουσουλμανισμού ύπέρ των Χριστιανών, «Έλληνικά», τ.9 (1936), σ. 103-166.
- ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Γ., 'Ιστορία της Έλληνικής βιομηχανίας 1840-1940, τ.Α'-Δ' 'Αθήναι 1946.
- ΑΣΔΡΑΧΑ, ΣΠ., Έλληνική κοινωνία και οικονομία, ΙΗ' και ΙΘ' αιώνες, Αθήνα 1982.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΠ., Νεοελληνική παράδοση διά τά επί Τουρκοκρατίας προνόμια των Δερβενοχωριτών Κορίνθου, Θεσσαλονίκη 1941.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΠ. Ιστορία του Νέου Έλληνισμού, τ.Α' Θεσσαλονίκη 1961.
- ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ ΓΙΑΝΝΗ, Κλέφτες του Μοριά, 1715-1859, 'Αθήναι 1935.
- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, ΙΩΑΝ., 'Η περιήγησις του 'Εβλιά Τσελεμπή ανά την Στερεάν 'Ελλάδα, «Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών», τ.2 (1969-1970), σ. 139-198.

- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, ΙΩΑΝ. 'Η διοικητική οργάνωσις τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1393-1821), Ἄθῆναι 1971.
- ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗ Ν.ΦΟΙΒΟΥ. Το Αντάρτικο. ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ-ΕΚΚΑ (5/42), τόμος Δ', Ἀθήνα 1964.
- ΔΕΡΒΕΝΟΧΩΡΙΤΗ Χ., Οι μάχες των Δερβενοχωριῶν, περ. «Ἐθνικὴ Ἀντίστασις» τευχ. 17 (Νοέμβριος 1978), σ.33-38.
- ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΛΞΕ., Ὁ κυβερνήτης Καποδίστριας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος, Ἄθῆναι 1954.
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Γ., Ἡ διοικητικὴ οργάνωσις κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, Ἄθῆναι 1966.
- ΔΗΜΑΡΑ, ΑΛΞΗ. Ἡ μεταρρύθμιση που δεν ἐγινε (Τεκμήρια ἱστορίας), Α', 1821-1894, Ἀθήνα 1966.
- ΔΡΑΓΑΤΣΗ, Χ.ΙΑΚ., Ἐκδρομὴ εἰς Ἐλευσίνα, «Ἑβδομάς», τ.Α' (1884), σ.3-4, 12-15.
- ZACHARIADU, ELIS. Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin, 1300-1415, Βενετία 1983.
- ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, ΔΙΟΝ., Εἰδήσεις περὶ τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως τῶν λιμένων τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, «Ἑλληνικά», τ.7 (1934), σ. 253-265.
- ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, ΔΙΟΝ., Περί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, «Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τ.21 (1951), σ.178-209.
- ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, D., Le Despotat Grec de Morée, τ.Ι, Paris 1932.
- ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, D., Corsaires et pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque, Athènes 1939.
- ΗΜΕΛΛΟΥ, ΣΤΕΦ., Ἡ περὶ πειρατῶν λαϊκὴ παράδοσις, Ἄθῆναι 1968:
- ΚΑΡΥΔΗ, ΔΗΜ. Πολεοδομικά των Ἀθηνῶν τῆς Τουρκοκρατίας, (Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀνωτάτη Σχολὴ Ἀρχιτεκτόνων), Ἀθήνα 1981.
- ΚΟΚΚΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ., Ἡ μέριμνα για τις ἀρχαιότητες στην Ἑλλάδα και τα πρῶτα μουσεῖα, Ἀθήνα 1977.
- ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ ΓΙΑΝΝΗ, Ληστές, Ἡ Κεντρικὴ Ἑλλάδα στα μέσα του 19ου αἰῶνα, Ἀθήνα 1979.
- ΚΟΡΩΣΗ, ΜΙΧ. Συμβολὴ στην ἱστορία και τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στους μέσους χρόνους, Ἀθήνα 1981.
- ΚΟΥΛΙΚΟΥΡΑΗ, ΓΕΩΡΓΙΑΣ., Ὁ «Ἀλέξανδρος» του Χατζη-Ἀλεξανδρή. Ἐνα πολεμικὸ καρὰβι των Ψαρῶν. Ἡμερολόγιο και δράση 1821-1838, Ἀθήνα 1972.
- ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ, ΚΩΝΣΤ., Παλαιοχριστιανικὴ Ἐλευσίς, «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλῆς Ἑλλάδος» 1934, σ.519-530.
- ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ, ΚΩΝΣΤ., Ἐλευσίς. Ὁδηγὸς τῶν ἀνασκαφῶν καὶ Μουσείων, Ἄθῆναι 1934.
- ΚΡΕΜΜΥΔΑ, Β., Το ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στο 18ο αἰῶνα (1715-1792), Ἀθήνα 1972.

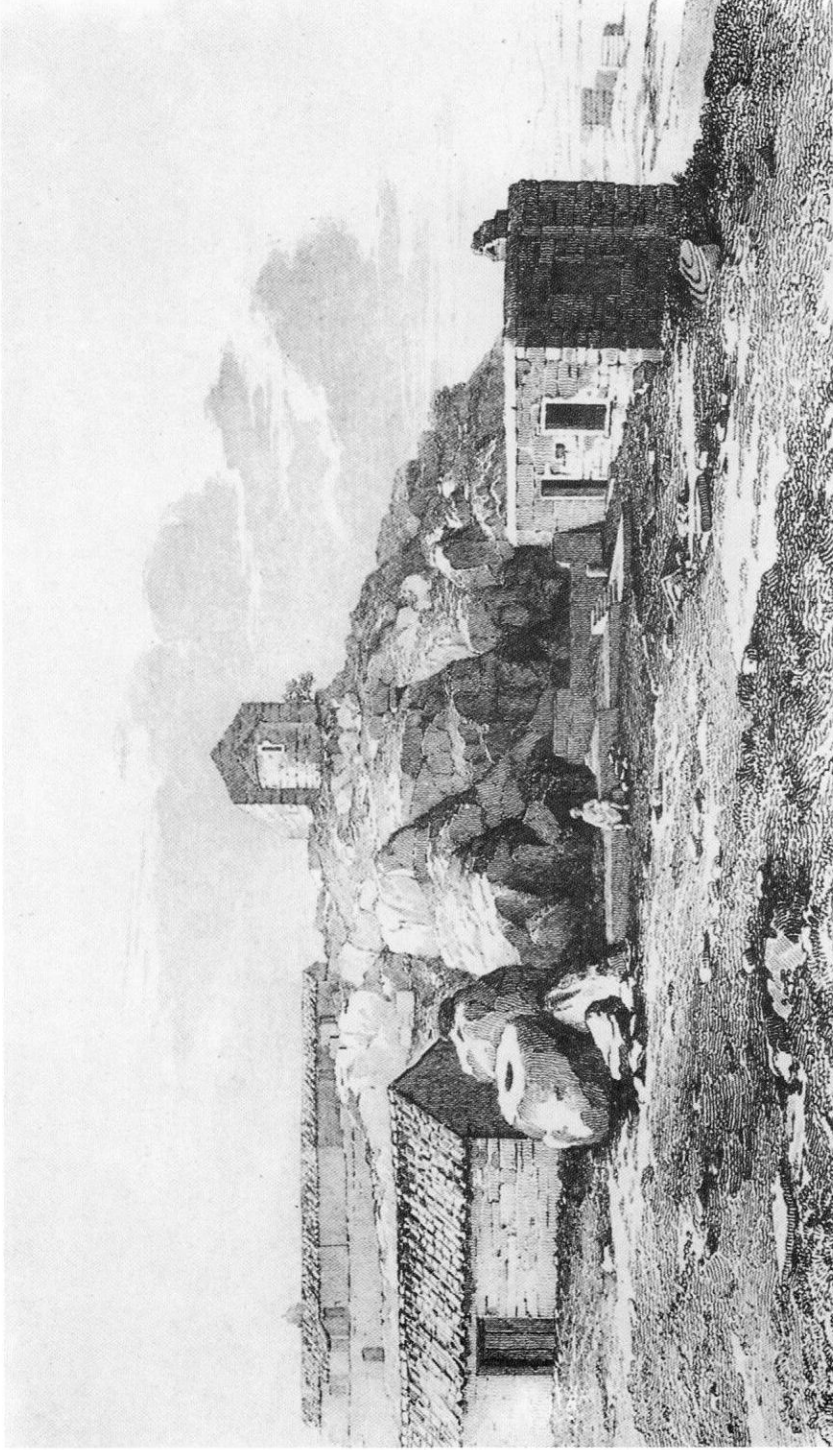
- ΛΑΖΑΡΙΔΗ ΠΑΥΛΟΥ. Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών-Αττικής «Αρχαιολογικόν Δελτίον» τ.24 (1969) Β1, σ.95-101.
- ΛΑΜΠΡΟΥ ΣΠΥΡ., Τά τείχη τοῦ Ἴσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τ.2 (1905), σ.482 κεξ.
- LENORMANT, FR., Monographie de la voie sacrée Eleusiniénne, de ses monuments et de ses souvenirs, τ. I, Paris 1864.
- LENORMANT, FR. Recherches archéologiques à Eleusis exécutées dans les cours de l'année 1860, Paris 1862.
- ΜΕΘΕΝΙΘΗ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗ. Το Χρονικό της Λεψίνας. Από την κατάργηση της αρχαίας λατρείας ως το 1925, Αθήνα 1971.
- ΜΕΡΤΖΙΟΥ ΚΩΝΣΤ., Ειδήσεις περί τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἐκ τῶν Ἀρχαίων τῆς Βενετίας (1690-1736), «Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν» τ.2 (1969-1970), σ. 339-436.
- ΜΟΝΑΧΟΛΙΑ, Γ., Ἡ Ἐλευσίνα τοῦ χθὲς καὶ τοῦ σήμερα, Ἐλευσίνα 1982.
- ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ, ΝΙΚ., Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως κατὰ τοὺς Τούρκους ἱστοριογράφους, Ἀθῆναι 1960.
- ΜΠΕΛΙΑ, ΕΛΕΝΗΣ. Στατιστικά τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους κατὰ τὸ 1830, «Μνημοσύνη», τ.7 (1978-1979), σ. 307-311.
- ΜΠΕΝΑΡΔΗ ΜΕΛΕΤΙΟΥ, Μεγαρεῖς καὶ ΔερβENOχωρῖται, Ἀθῆναι 1936
- ΜΠΙΡΗ ΚΩΣΤΑ, Τα Αττικά του Εβλιά Τσελεμπή, Αθήνα 1959,
- ΜΠΙΡΗ ΚΩΣΤΑ, Αρβανίτες, Οι Δωριεῖς του νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, Αθήνα 1960.
- ΜΠΟΥΡΑ ΧΑΡ. - ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΘΗΝΑΣ, Εκκλησίες της Αττικής, Αθήνα 1969.
- ΜΠΟΥΤΣΙΝΗ ΓΙΩΡΓΟΥ (ΝΙΚΗΤΑ), Το αντάρτικο στην Αττική, 1941-1945, Αθήνα 1979.
- ΜΥΛΟΝΑΣ GEORGE, Eleusis and Eleusinian Mysteries, Princeton 1961.
- ΝΤΕΓΙΑΝΝΗ ΓΙΩΡΓΟΥ, Ο Νικόλαος Κριεζώτης, τ.Α', Αθήνα 1967.
- ΝΤΟΚΟΥ ΚΩΝΣΤ., Ἡ Στερεά Ἑλλάς κατὰ τὸν ἐνετοτουρκικὸν πόλεμον 1684-1699 καὶ ὁ Σαλῶνων Φιλόθεος, Ἀθῆναι 1975.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗ ΛΕΥΤ. Οι Ἑλληνικοὶ Σιδηρόδρομοι (1882-1910), Γεωπολιτικές, οικονομικές καὶ κοινωνικές διαστάσεις, Αθήνα 1982.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΣΤΕΦ., Διονύσιος Βούρβαχης (Denys Bourbaki), ἓνας Γάλλος φιλέλληνας τοῦ 1821 ἑλληνικῆς καταγωγῆς, «Παρνασσός», τ.5 (1963), σ. 340-356.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ ΚΩΝΣΤ., Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία (1833-1856), Αθήνα 1983.
- ΠΕΠΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ. Οι τριήμερες μάχες στα ΔερβENOχώρια (16, 17 καὶ 18 Οχτώβρη 1943), περ. «Ἐθνικὴ Αντίσταση», τευχ. 38, Δεκεμβρῆς 1983, σ.8-17.
- ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ, ΕΜΜ., Διονύσιος Εὐμορφόπουλος, «Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά», τ. 4 (1960), σ.57-59.
- ΡΑΓΚΑΒΗ ΡΙΖΟΥ, ΙΑΚΩΒΟΥ, Ἑλληνικά, ἤτοι περιγραφὴ γεωγραφικὴ, ἱστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ στατιστικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ νέας Ἑλλάδος, τ.Α' Ἀθῆναι 1853.

- ΣΕΪΖΑΝΗ, ΜΕΛΕΤ., 'Η πολιτική τῆς 'Ελλάδος καί ἡ 'Επανάστασις τοῦ 1878 ἐν Μακεδονίᾳ, 'Ηπειρῶ καί Θεσσαλίᾳ, 'Αθήναι 1878.
- SETTON, K., Athens in the Later Twelfth Century, «Speculum», τ.19 (1944), σ. 179-207.
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, ΚΥΡ. Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ.Α', Αθ. 1981⁴.
- ΣΦΥΡΟΕΡΑ, ΒΑΣ., Σώματα αντιστάσεως του Ελληνισμού (στην «Ιστορία του Ελληνικού 'Εθνους» της Εκδοτικής Αθηνών) τ.ΙΑ', Αθήνα 1975 σ.144-151.
- ΣΦΥΡΟΕΡΑ, ΒΑΣ., Τοπική επικράτηση της Επανάστασεως, (στην «Ιστορία του Ελληνικού 'Εθνους», της Εκδοτικής Αθηνών), τ.ΙΒ', Αθήνα 1975 σ.173-199.
- ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ 1821-1832, Σφραγίδες Κοινοτήτων-Μοναστηρίων, Προσωρινῆς Διοικήσεως της Ελλάδος, Ελληνικῆς Πολιτείας, Προσωπικές, Εισαγωγῆ Ι.Κ. Μαζαράκης-Αινιάν ('Εκδοση Ιστορικῆς καί Εθνολογικῆς Εταιρείας της Ελλάδος), Αθήναι 1983.
- ΣΠΗΤΗΡΙΟΥ, ΓΕΩΡΓ. Αί παλαιοχριστιανικά βασιλικά τῆς 'Ελλάδος, «'Αρχαιολογικῆ 'Εφημερίς», 1929, σ. 161-211.
- ΤΣΕΒΑ, ΓΕΩΡΓ. 'Ιστορία τῶν Θηβῶν καί τῆς Βοιωτίας ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, τ.Β', 'Αθήναι 1928.
- ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΥ, ΒΑΣ. Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγῆ στην Ιστορία του Ελληνικού Μάντισεστερ, Αθήνα 1984.
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ, Ν.Θ., 'Ιστορία τῶν 'Αθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τ.Β', 'Αθήναι 1902.
- ΦΙΛΙΟΥ, ΔΗΜ., 'Ελευσίς. Μυστήρια, ερείπια καί Μουσεῖον αὐτῆς, 'Αθήναι 1906.
- ΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ - ΔΕΣΥΛΛΑ ΚΩΝΣΤ., Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγῆ για την οικονομική ζωή της οθωμανικῆς αυτοκρατορίας, στους χρόνους Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, Αθήνα 1984.
- ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗ ΜΙΧ., Γεωγραφική, διοικητική καί πληθυσμιακή ἐξέλιξις τῆς 'Ελλάδος 1821-1971, τ.Α' μέρος ΙΙ, 'Αθήναι 1974, τ.Β', 'Αθήναι 1975.
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Φ.ΠΑΝ. 'Η περί τόν Κορινθιακόν περιοχῆ κατά τά τέλη τοῦ 1η' αἰῶνος, « Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν», τ.3 (1972), σ.439-471.
- ΧΡΥΣΟΛΟΓΗ, ΑΘΑΝ., Νικόλαος Κριεζώτης, 'Αθήναι 1877 (ανατύπωση στο «Αρχεῖον Ευβοϊκῶν Μελετῶν», τ. 17 (1971).

Ε Ι Κ Ο Ν Ε Σ

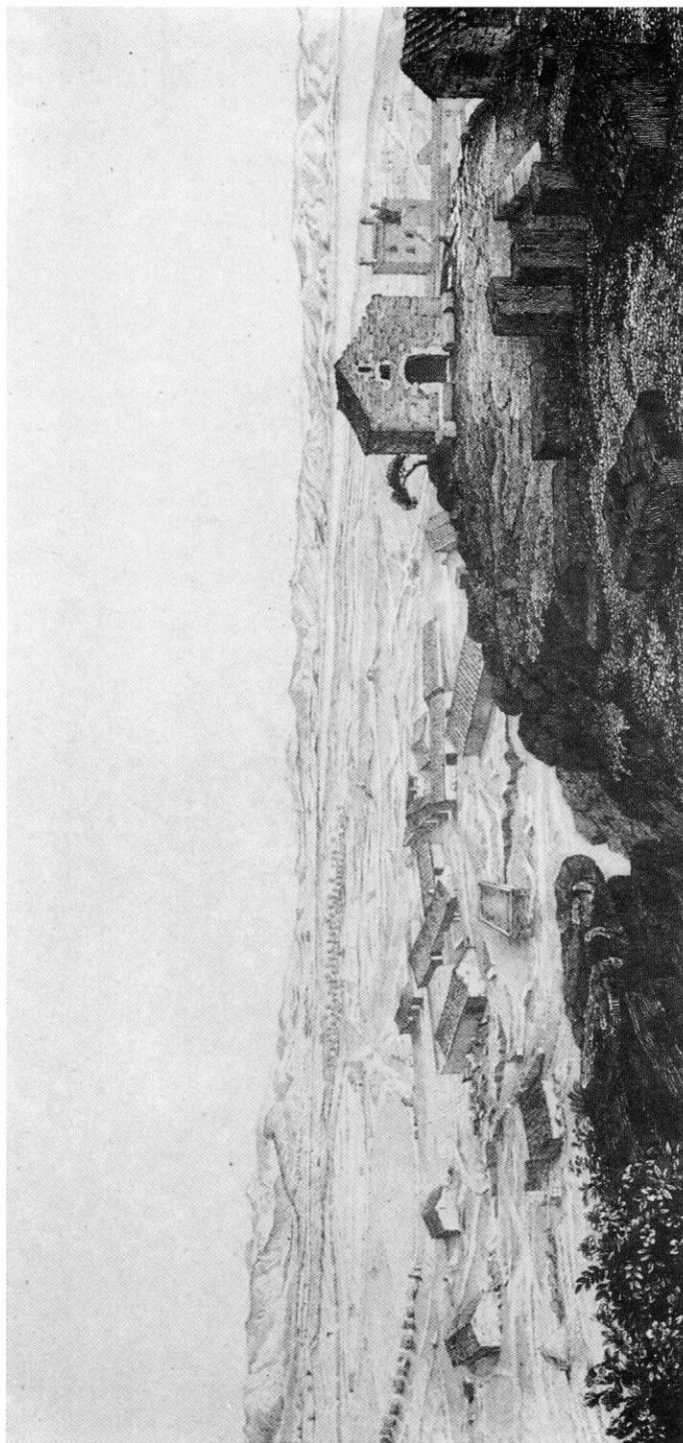
Άποψη της Ελευσίνας από το Θυρίσιο πεδίο στις παραμονές της Επανάστασης (Από το βιβλίο *Les antiquités inédites de l' Attique...* par la Société des Dilettanti, Paris 1832, πίνακας IV - Η πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα - London 1823).

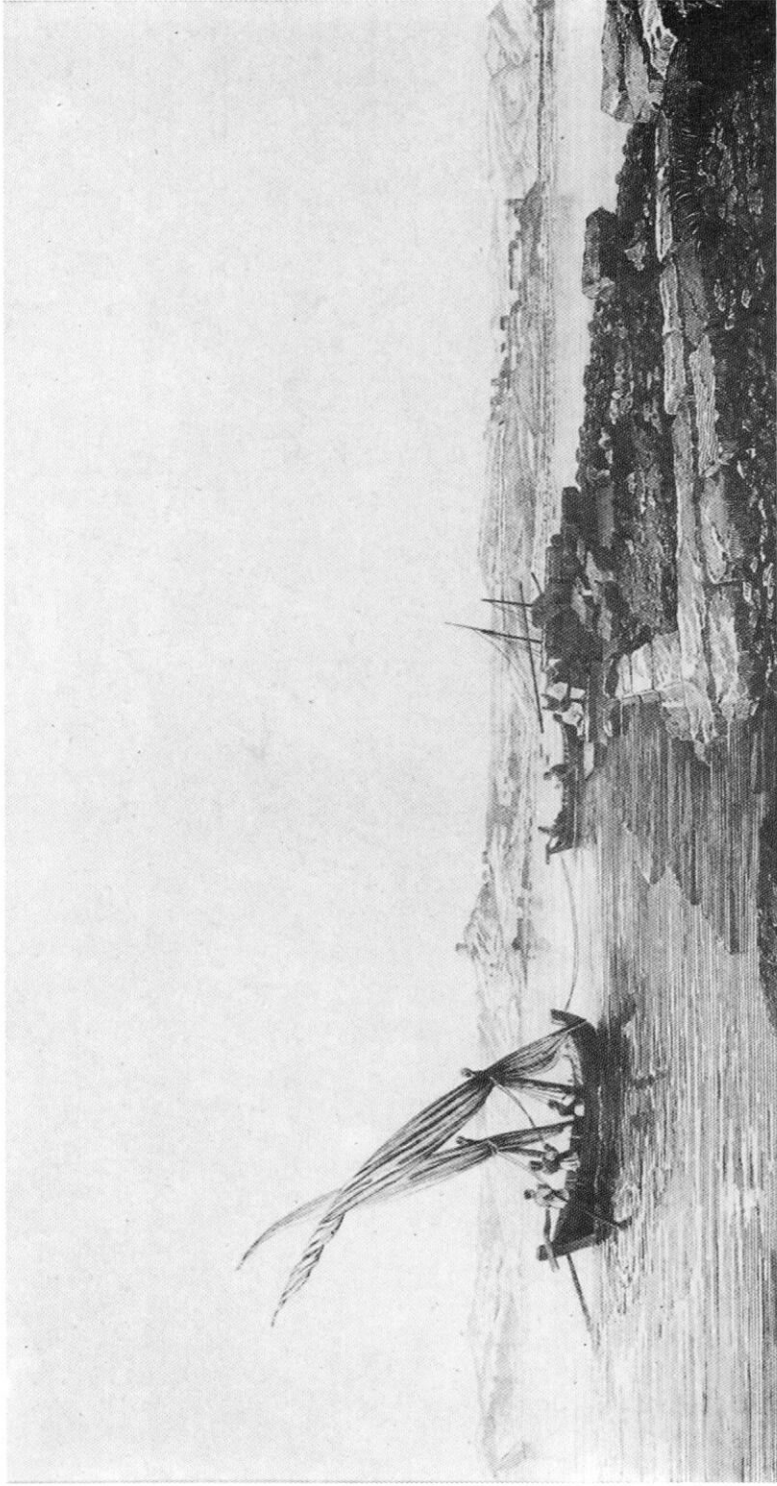
Σπίτια των αρχών του 19ου αιώνα στο χώρο του ιερού και η Παναγίτσα στην κορυφή του λοφίσκου (Από το βιβλίο τω Diletantii, πίνακας VI).

Ο μεταβυζαντινός τάφος του Αγίου Ζαχαρία της Ελευσίνας (Από το βιβλίο των Dilettanti, πίνακας VII).

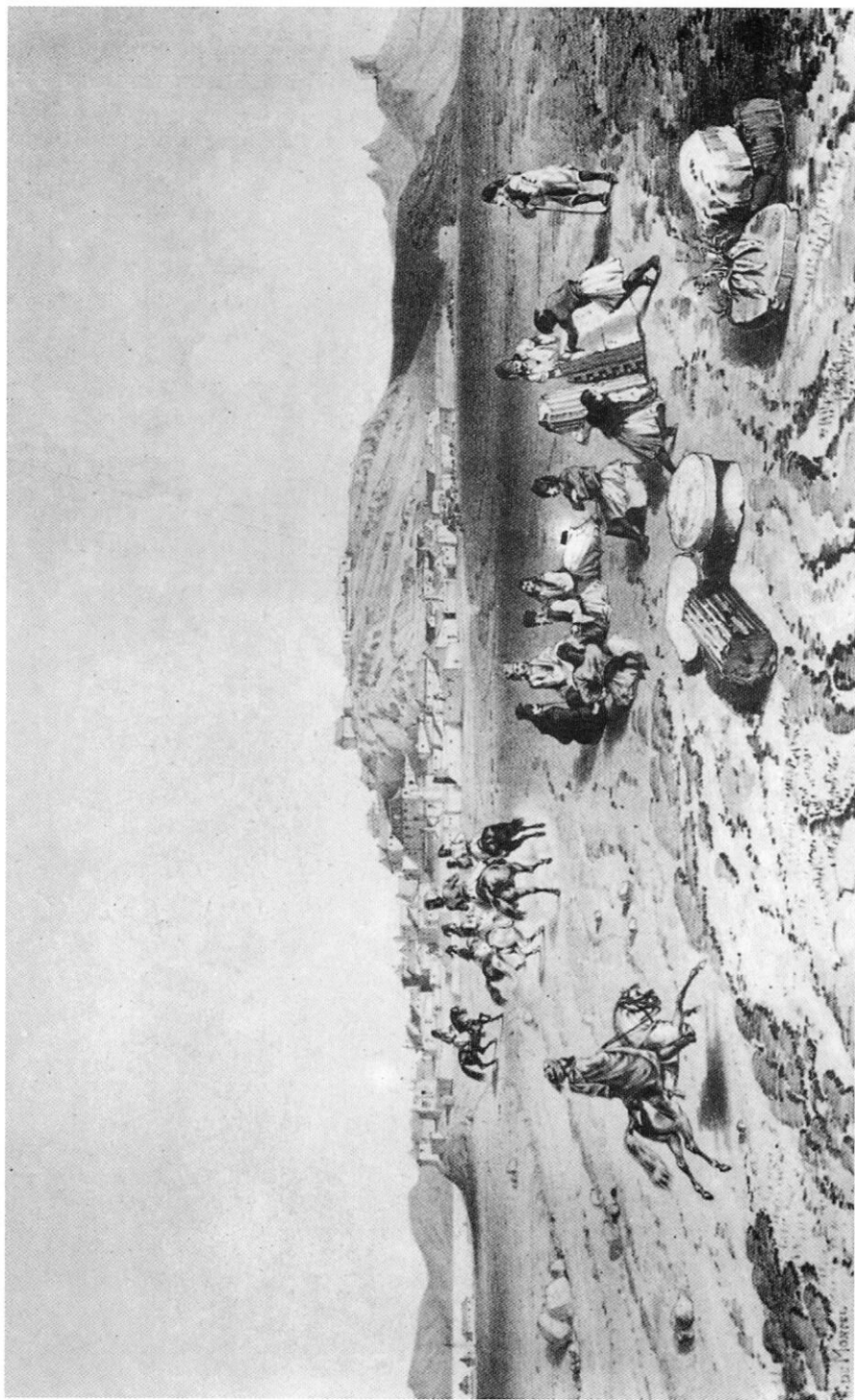
Άποψη της Ελευσίνας στις αρχές του 19ου αιώνα. Δίπλα στο ναΐσκο της Παναγίτσας ο πύργος του Τούρκου επιστάτη της περιοχής (Από το βιβλίο των Diletanti, πίνακας V).

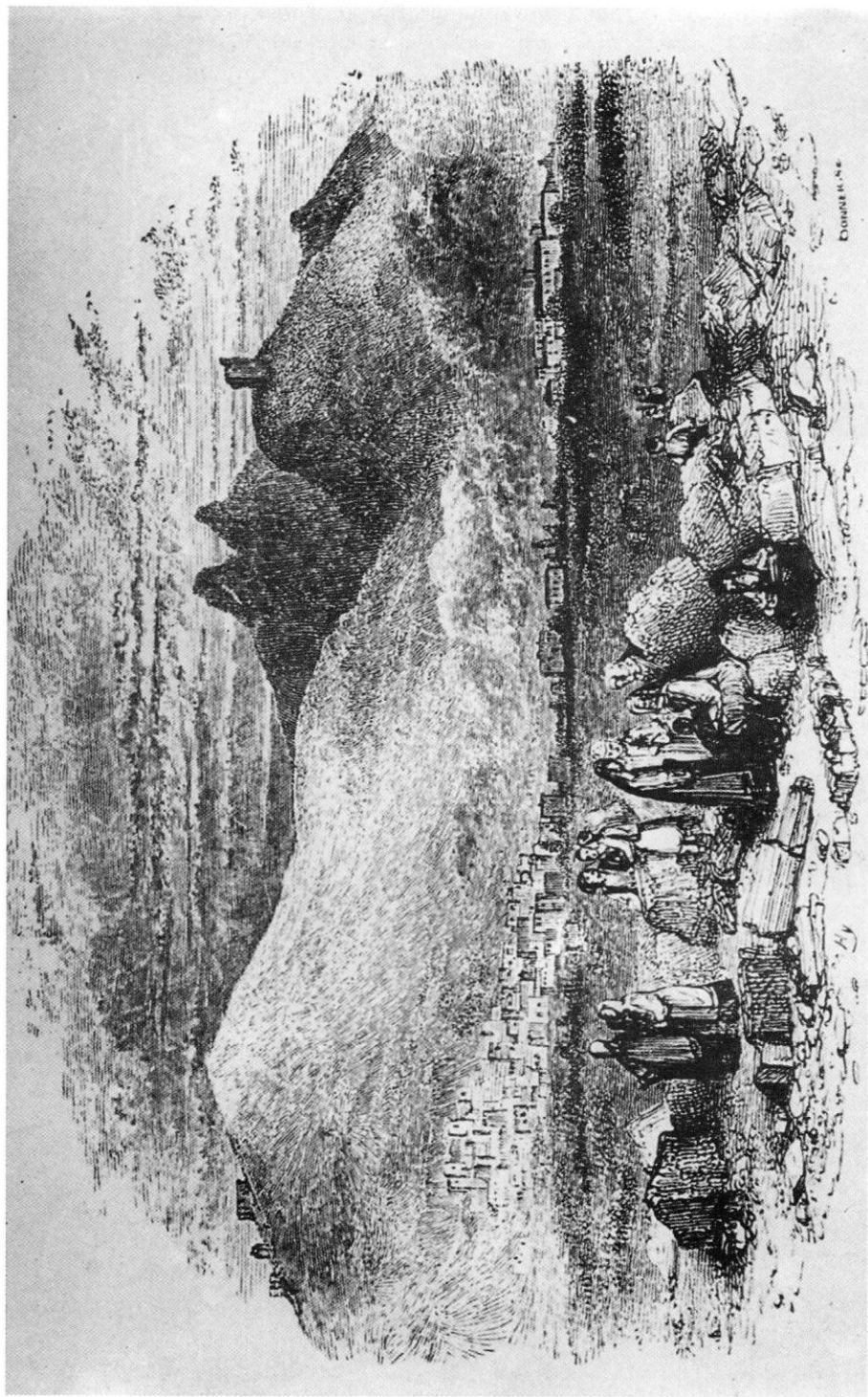
Άποψη της Ελευσίνας από το αρχαίο λιμάνι στις αρχές του 19ου αιώνα, από το βιβλίο των Dilettanti (πίνακας III). Ο Chateaubriand το 1806 είχε σημειώσει ότι «άντι πλοίων ύπληρχεν ἕν μόνον ἀκάτιον προσηρητημένον ἀπό τῶν κρίκων ἐτοιμορρόπου προκυμαίας».

Η Ελευσίνα στα χρόνια της Επανάστασης. Από το βιβλίο του H.W. Williams, *Select Views in Greece with Classical Illustrations*, τ. I, London 1829.

Σκηνή από το Στρατόπεδο της Ελευσίνας. Σχέδιο «εκ του φυσικού» του Th. Du Moncel, στο βιβλίο *Vues pittoresques des monuments d' Athènes*, Paris 1845.

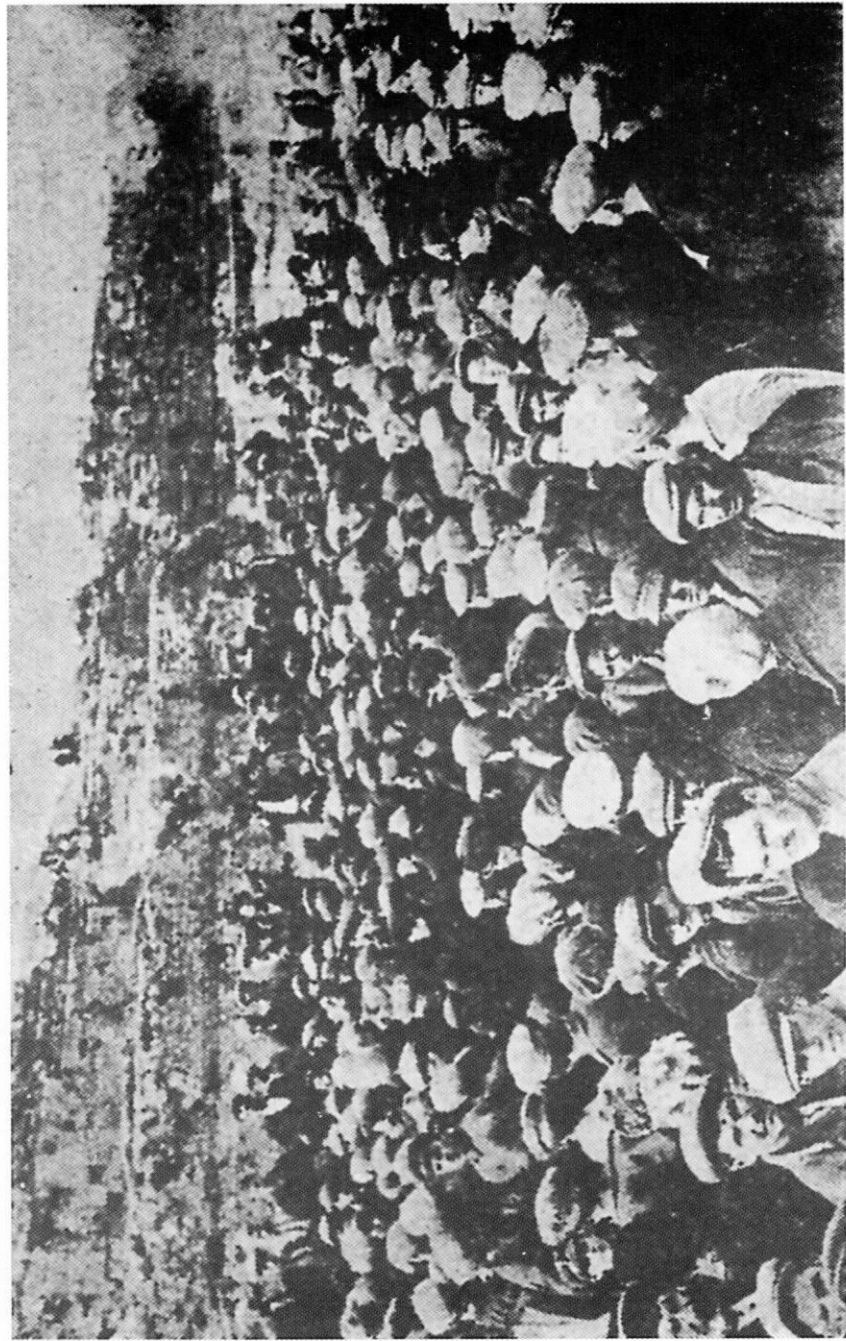
Άποψη της Ελευσίνας στα πρώτα χρόνια του νέου Ελληνικού κράτους (Από το βιβλίο του Chr. Wordsworth, Greece pictorial and historical, London 1853, σ. 134).

Στις αρχές του αιώνα μας άρχισαν να κτίζονται διώροφα σπίτια στην Ελευσίνα: ένα τμήμα της πόλης δίπλα στις αρχαιότητες (Αρχείο Δήμου Ελευσίνος). →

Ο Σιδηροδρομικός Σταθμός της Ελευσίνας, ένα από τα ελάχιστα οικοδομήματα του τέλους του 19ου αιώνα που σώζονται ακόμη στην πόλη. Κτίσθηκε το 1884. Το διώροφο κτήριο στέγαζε τις υπηρεσίες του Σταθμού, και δίπλα το «Καφενείον του Σταθμού» - αποθήκη σήμερα - αποτελούσε το μοναδικό κέντρο ενημέρωσης και ψυχαγωγίας του ανδρικού πληθυσμού (φωτογραφία Ν. Κοντού).

Συγκέντρωση των εργατών της Ελευσίνας κατά τη διάρκεια της απεργίας του Μαρτίου 1929, για την οποία βλ. τις σ. 99-103 του βιβλίου (Φωτογραφία από την εφ. «Καθημερινή» της 6 Μαρτίου 1929).

12 Οκτωβρίου 1944. Αντάρτες του ΕΛΛΑΣ, με την ελληνική και τις συμμαχικές σημαίες μπάνουν στην Ελευσίνα.

Μια νέα της Ελευσίνας - η Ελλάδα - με άσπρη εσθήτα κοσμημένη με μαιάνδρο, αλυσοδεμένη, θα ελευθερωθεί σε λίγο από τον καπετάνιο Νικηφόρο. →

Δυο ηγετικά στελέχη της 2ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, ο καπετάνιος Νικηφόρος (Δημ. Δημητρίου δεξιά) και ο στρατιωτικός Μιχ. Παπαζήσης, ταγματάρχης πεζικού αριστερά, παρελαύνουν στους δρόμους της Ελευσίνας.

Β. Τσακός

1982: Συμβολικό φύτεμα ελιάς από παιδί της Ελευσίνας σε ειδική εκδήλωση, έξω από την πυρηνική βάση της πόλης. Χιλιάδες ελιές τα τελευταία χρόνια, με τη φροντίδα του Δήμου, φυτεύονται στην περιοχή από νέους και γέρους, σε μια προσπάθεια να ανακτήσει η Ελευσίνα ο,τι κατέστρεψαν τα εργοστάσια.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
Α΄. ΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ	11
Β΄. ΑΠΟ ΤΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΣΙΝΑ	20
Γ΄. ΤΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ ΚΑΙ Η ΕΛΕΥΣΙΝΑ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ 1821	
α΄. Η κήρυξη της Επανάστασης και η οργάνωση της περιοχής ..	35
β΄. Το στρατόπεδο της Ελευσίνας	50
Δ΄. Η ΕΛΕΥΣΙΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	67
Ε΄. ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑΣ: 1833-1882	77
ΣΤ΄. ΑΠΟ ΤΑ ΧΩΡΑΦΙΑ ΣΤΑ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ	87
Ζ΄. ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ	112
Η΄. ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ : ΑΓΩΝΕΣ ΚΙ ΕΛΠΙΔΕΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΖΩΗ	123
ΔΥΟ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ	135
Η τελευταία περιπολία του Βασίλη Λάσκου	136
Η απελευθέρωση της Ελευσίνας (12 Οκτωβρίου 1944)	140
ΠΙΝΑΚΕΣ	149
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	159
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	181
ΕΙΚΟΝΕΣ	187

